

№ 3 (89), 2018
Мамыр-маусым/May-June

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық
ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060X

Dergi 2003 yılı mayıs ayından itibaren Paris Uluslararası ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır.
ISSN 1727-060X

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года.
ISSN 1727-060X

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003.
ISSN 1727-060X

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және
ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінде тіркелген.
Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Dergi Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon ve Bilgi
Komitesi'nin süreli yayın ve haber 55-97-J 18.02.2005 ajansında kayıtlıdır.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет
связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического
печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the
RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical
and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Түркістан/Turkestan
2018

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Редакция алқасы

док., проф. М. Ылдыз (Гази университеті, Анкара).
ф.-мат. г. д., проф. У. Әбдібеков (А. Ясауи университеті, Түркістан).
техн. г. д., проф. Т. Раимбердиев (А. Ясауи университеті, Түркістан).
ф.г.д., проф. Қ. Ерғобек (А. Ясауи университеті, Түркістан).
док., проф. Т. Қожаоглы (Мичиган университеті, АҚШ).
ф.г.д., проф. Т. Садыков (Бішкек гуманитарлық университеті, Бішкек).
т.г.д., проф. Д. Қыдырәлі (Түркі академиясы президенті, Астана).
ф.г.д., проф. Б. Бутанаев (Н. Ф. Катанов атындағы Хакасия мем. университеті, Абакан).
док., проф. С. Екер (Баикент университеті, Анкара).
ф.г.д., проф. Н. Егоров (Тіл білімі институты, Чебоксары).
ф.г.д., проф. М. Х. Идельбаев (Ақмолла атындағы Башқұрт мем. университеті, Уфа).
ф.г.д., проф. В. Илларионов (М. Аммосов атындағы Солтүстік-шығыс федеральді университеті, Якутск).
ф.г.д., проф. Д. Кенжетай (А. Ясауи университеті, Түркістан).
док., проф. Я. Құмарұлы (Гуманитарлық ғылымдар академиясы, Урімші).
ф.г.д., проф. Х. Миннегулов (Казан федеральді университеті, Казан).
ф.г.д., проф. К. Мусаев (РГА Тіл білімі институты, Мәскеу).
т.г.д., проф. А. Муминов (Еуразия университеті, Астана).
ф.г.д., проф. М. Жураев (А. Науаи атындағы Тіл және Әдебиет институты, Ташкент).
ф.г.д., проф. А. Тыбыкова (Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Таулы Алтай).
ф.г.д., проф. М. Улаков (Кабардин-Балкар мемлекеттік университеті, Нальчик).
ф.г.д., проф. К. Райхл (Бонн университеті, Бонн).
ф.г.д., проф. М. И. Магомедов (Дағыстан).
проф. док. Б. Каракоч (Упсала, Швеция).
проф. док. Х. Өзден (ЕСОГУ, Ескишехир).
проф. док. М. Өнер (Еге университеті, Измир).
ф.г.к., доц. А. С. Авруттина (Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург).
доц. док. С. Гүндүз (Абант Иззет Байсал университеті, Болу).

Бас редактор
Доктор, профессор Мехмет Куталмыш
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

Бас редактордың орынбасары
филология ғылымдарының кандидаты
Сердар Дағыстан
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

OWNER

К. А. Yassawi International Kazakh-Turkish University

Editorial Board

Editor-in-chief
Prof. Dr. Mehmet Kutalmış
K.A.Yassawi International
Kazakh-Turkish University
Turkestan / Kazakhstan

Associated editor
Serdar Dağıstan
K.A.Yassawi International
Kazakh-Turkish University
Turkestan / Kazakhstan

Prof. Dr. M. Yildiz (University of Gazi, Ankara).
Prof. Dr. U. Abdibekov (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Raimberdiev (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. K. Ergobek (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Kocaoğlu (University of Michigan, USA).
Prof. Dr. T. Sadykov (K. Karasayev Humanitarian University, Bishkek).
Prof. Dr. K. Allambergenov (Ped. Institut named Azhniyaz, Nukis).
Prof. Dr. D. Qydyrali (President of the Turkic Academy, Astana).
Prof. Dr. B. Butanaev (Khakassia State University named N.F. Katanova, Abakan).
Prof. Dr. N. Egorov (Institute of Linguistics, Cheboksary).
Prof. Dr. M. H. Idelbaev (Bashkir State University named Aknulla, Ufa).
Prof. Dr. V. Illarionov (North-Eastern Federal University M.Ammosov, Yakutsk).
Prof. Dr. D. Kenzhetay (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. Y. Kumaruly (Academy of Sciences, Urimchi).
Prof. Dr. H. Minnegulov (Kazan Federal University, Kazan).
Prof. Dr. E. Musaev (RAS Institute of Linguistic, Moscow).
Prof. Dr. M. Muminov (Eurasia University, Astana).
Prof. Dr. M. Zhuraev (Institute of Language and Literature named A. Navoi, Tashkent).
Prof. Dr. A. Tybykova (Gorno-Altai State University, Gorno-Altai).
Prof. Dr. M. Ulakov (Kabardino-Balkar Research Institute of Language, Lit. and History, Nalchik).
Prof. Dr. K. Reichl (University of Bonn, Bonn).
Prof. Dr. M. I. Magomedov (Dagistan).
Prof. Dr. B. Karakoç (Uppsala, İsveç).
Prof. Dr. H. Özden (ESOGÜ, Eskişehir).
Prof. Dr. M. Öner (Ege University, İzmir).
Doç. Dr. A. S. Avrutina (S. Petersburg).
Doç. Dr. S. Gündüz (University of Abant İzzet Baysal, Bolu).

Құрметті оқырмандар!

Сіздерге ұсынылып отырған журналдың жаңа санында Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Ресей Федерациясы, Әзірбайжан және Түркияда жазылған мақалалар жарық көрді. Осы журнал арқылы Қырғызстан–Түркия Манас университеті Түркология бөлімінің оқытушысы доктор Халит Авшармен сұхбаттасу арқылы оның ғылыми ізденістері және білімі туралы мәліметтермен танысасыздар. Ғалым «Заманауи қырғыз әдебиетінде алғашқы жазушылар және алғашқы хикаялар» атты мақаласында қазіргі қырғыз әдебиетінің даму барысына тоқталып, өз ойын ортаға салады.

Чуваш Республикасынан профессор Николай Егоровтың прототүріктердің тарихы, мәдениеті және тілдері туралы орыс тіліндегі зерттеуі осы санда жарық көрді. Қожа Ахмет Ясауи атындағы қазақ-түрік университетінің оқытушысы филология ғылымдарының кандидаты Ержан Өмірбаевтың «Қазақ әдеби тілі және дәуірлеу мәселесі» атты мақаласында қазақ әдеби тілінің тарихи кезеңдеріне ғылыми талдау жасалған.

Хаджеттепе университеті түрік фольклоры кафедрасының докторанты Йылдыз Ышык «Тарихи үдерісте «Қатын» сөзінің өзгерген мағыналары» атты мақаласында қатын сөзін шығу тегін талдайды және оның мәдени мағынасын түсіндіреді. Өзбекстандағы Әлішер Науаи атындағы тіл және әдебиет университетінен Дурдона Махкамова мен Нодирбек Журақузиев жазған «Тәуелсіздік кезеңіндегі өзбек тіл білімінде түркі текті сөздерге жаңаша көзқарас» атты мақаласында тәуелсіздік кезеңіндегі өзбек лингвистикасында түркі тілдеріндегі түбір сөздер жаңа бағыт бойынша зерделенген. Жанымкүл Камалқызы түркітанушы ғалым Рахманкүл Бердібай рубайлерін эстетикалық тұрғыдан бағалап зерттеу жасаса, әзірбайжандық профессор, доктор Рамиль Әлиев мақаласында ертегілердің қалыптасуындағы мифологияның ықпалын зерттейді.

Журналдың келесі сандарына да түркология саласы бойынша жүргізіліп жатқан келелі зерттеу мақалалар күтеміз.

Редакциядан

Saygıdeğer Okuyucular

Yeni bir sayıyla karşınızdayız. Dergimizin bu sayısında Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Rusya Federasyonu, Azerbaycan ve Türkiye’den yazılarla siz değerli okuyucularımızın karşısındayız. Saygıdeğer okuyucular Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türkoloji Bölümü öğretim üyesi Dr. Halit Aşlar ile röportaj yaptık. Başarılı akademisyenin bilimsel çalışmaları ve eğitimiyle ilgili bilgiler bu sayımızda yer alıyor. “Modern Kırgız Edebiyatında İlk Yazarlar ve İlk Hikâyeler” başlıklı makalesinde çağdaş Kırgız edebiyatının gelişimi incelenmektedir.

Çuvaşistan’dan Nikolay Egorov’un Öntürklerin tarihi, kültürü ve dilleriyle ilgili Rusça araştırması bu sayımızda yer alıyor. Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Dr. Öğretim Üyesi Ercan Ömirbayev’in “Kazak Edebi Dili ve Dönemlere Ayırma Meselesi” başlıklı makalesinde Kazak edebî dilinin tarihî dönemlerine ışık tutuyor.

Hacettepe Üniversitesi Türk Halkbilimi Bölümü doktora öğrencisi, Yıldız Işık “Kadın Sözcüğünün Tarihsel Süreç İçerisinde Değişen Anlamları” başlıklı makalesinde kadın sözcüğünün çözümlemesini yapıyor ve kültürel anlamlarına değiniyor. Özbekistan Alishir Nevayî Dil ve Edebiyat Üniversitesi’nden Durdona Mahkamova, Nodirbek Jöraqöziyev “Mustaqillik Davri O‘zbek Tilshunosligida Turkiy Tub So‘zlarga Yangicha Qarash” başlıklı makalelerinde bağımsızlık dönemi Özbekistan dilciliğinde Türk lehçelerindeki kök kelimeleri yeni bir bakış açısıyla inceliyor. Canımgül Kamalkızı, Kazak folklorist, âlim, Türkolog Rahmankul Berdibay’ın rübailerini estetik açıdan değerlendiriyor. Azerbaycan’dan Prof. Dr. Ramil Aliyev masalların şekillenmesinde mitolojinin etkisini inceliyor.

Derginin gelecek sayılarında da Türkoloji alanında devam eden çalışmalar yayınlanacaktır.

Editörden

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ

DR. ÖĞRETİM ÜYESİ HALİT AŞLAR İLE RÖPORTAJ

“Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 21.yüzyıl uygarlığının liderlerini yetiştirmek, Kırgızistan, Türkiye ve diğer Türk cumhuriyetleri ile Türk topluluklarındaki üniversite çağında bulunan gençleri bir çatı altında toplamak ve bunları çağdaş eğitim standartlarıyla okutmak amacıyla kurulmuş uluslararası bir üniversitedir.”

Konuşan: Ömer KÜÇÜKMEHMETOĞLU*

– Merhaba Halit bey, uzun yıllardır Kırgızistan’dasınız. Eğitiminizden kendinizden bahseder misiniz?

– Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Türkoloji bölümünde 1999-2004 yılları arasında lisans, 2004-2006 yılları arasında yüksek lisans, 2006-2012 yılları arasında da doktora öğrenimi gördüm. Ağırlıklı olarak modern Kırgız edebiyatı olmak üzere Türk Dünyası edebiyatı alanında araştırmalar yapmaya çalışıyorum.

* Dr. (PhD) Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkoloji Enstitüsü Müdürü. Türkistan-Kazakistan. PhD Ahmet Yesevi University, Director of the Institute of Turcology. Turkistan-Kazakhstan. E-mail: mehmedzade@gmail.com

- Rusçayı çok yüksek seviyede bildiğinizi biliyoruz. Başka hangi dilleri biliyorsunuz?

- Yabancı dil olarak Rusça biliyorum. İngilizce öğreniyorum. Bizim kardeş lehçelerden de Kırgızca'yı iyi bildiğimi söyleyebilirim.

- Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Türkoloji Bölümü öğretim üyesisiniz. Kırgız dili ve edebiyatıyla ilgili çalışmalar yaptınız. İlmî çalışmalarınızdan bahseder misiniz?

- İlmî çalışmalarımın büyük bir çoğunluğu Kırgız edebiyatıyla ilgili. Gelecekte bu çalışmaları daha da derinleştirmeyi düşünüyorum. Ayrıca sadece Kırgız edebiyatı değil tüm Türk Dünyası edebiyatlarıyla ilgili çalışmalar yapmak istiyorum.

- Kırgızistan'daki Türkoloji çalışmaları ne seviyede? Hangi eserler çıkıyor?

- Kırgızistan'da çok iyi bilim adamları var, yazarlar, şairler var. Ancak burada ilmî ve edebî hayat o kadar canlı değil. Bilim adamları ve sanatçılar eserlerini yayımlatma noktasında ciddi sıkıntılar yaşıyorlar. Umarım yetkililer bilim adamları ve sanatçılara gereken desteği verir.

- Manas Üniversitesi Türkoloji bölümü lisans, yüksek lisans ve doktora programları hakkında bilgi verebilir misiniz?

- Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 21.yüzyıl uygarlığının liderlerini yetiştirmek, Kırgızistan, Türkiye ve diğer Türk cumhuriyetleri ile Türk topluluklarındaki üniversite çağında bulunan gençleri bir çatı altında toplamak ve bunları çağdaş eğitim standartlarıyla okutmak amacıyla kurulmuş uluslararası bir üniversitedir. Bu ülkü doğrultusunda Edebiyat Fakültesi bünyesinde 1997 yılında Türkoloji bölümü açılmıştır. Türkoloji bölümü, Türkoloji alanında, özellikle Türk lehçeleri ve edebiyatları alanında üst düzeyde öğretim elemanlarını yetiştirmeyi, Türkoloji alanında en eski çağdan bugüne kadar bilinen bütün yazılı kaynakları okuyabilecek ve yararlanabilecek seviyede uzmanlar hazırlamayı ve tarihi Türk lehçeleri alanında bilim adamları yetiştirmeyi amaçlamaktadır. Bölümümüzün amacı Türk ve Kırgız dili ve edebiyatlarının dünya dil ve edebiyatları içindeki yerinin belirlenmesi, özellikleri, gelişimi ve ürünlerinin değerlendirilmesi konularında bilimsel araştırma ve incelemeler yapabilecek, buradaki eğitim ve öğretimden elde ettiği bilgi ve deneyimi, eğitim ve kamu kurumlarına aktarabilecek elemanlar yetiştirmektir. Bölüm derslerinde asıl olarak Kırgız dili ve edebiyatı, Türk dili ve edebiyatı, diğer Türk dilleri ve edebiyatları ve tarihî dönemleri okutulur. Eğitim Kırgız ve Türk dillerinde yürütülür.

Bölüm uluslararası konferanslar, sempozyumlar, seminerler ve bilimsel toplantılar düzenlemektedir. 12-14 Nisan 2007 tarihleri arasında Genç Türkologlar Sempozyumunun ilki gerçekleştirilmiştir. Sempozyum Türkoloji alanında araştırma yapan, lisans, yüksek lisans, doktora programlarında eğitim gören genç bilim adamlarını bir araya toplamıştır. 2008 yılı Kırgızistan'da Aytmatov yılı olarak belirlenmesi üzerine Türkoloji Bölümü 22-26 Nisan 2008 tarihleri arasında C. Aytmatov haftası, bu çerçeve dahilinde ise II. Genç Türkologlar Sempozyumu düzenlemiştir. Gelenek haline gelen bu sempozyumun yedincisi 2016 yılında yapılmıştır. Lisan mezunları Türkoloji, Kırgız dili ve edebiyatı alanlarında yüksek lisans ve doktora eğitimine devam edebilirler.

- Kırgız tarihi romancılığı üzerine çalışma yaptınız? Kırgız tarihi romancılığından ve bu çalışmanızdan bahsedebilir misiniz?

- Sovyet döneminde kaleme alınan tarihî romanlar, doğal olarak, parti kontrolündedir. Sovyet rejiminin kısıtladığı tarih disiplini ideolojik bir biçimde gelişme gösterirken tarihî roman türü bu ideolojik gelişimin olumsuz etkisinden payını almıştır. Kırgız tarihi romanları birkaç farklı örneği dışında genel hatlarıyla birbirine benzer. Konu edindikleri tarihî olaylar da birçok romanda aynıdır. Örneğin Hokand Hanlığı, Çin ve Rusya arasında sıkışmış güney ve kuzey Kırgızlarının XIX. yüzyılın ortalarındaki hayatı, o dönemde yaşamış tarihî şahsiyetler, 1916 yılında gerçekleşen Ürkün ayaklanması gibi... Aynı tarihî olayların anlatılması ister istemez romanları birbirine yakınlaştırmaktadır. Sadece yazarların bakış açıları farklı olduğunda romandaki olay örgüsü farklı gelişmekte, bazen de yazarların dönemin tarihî şahsiyetlerine karşı şahsî tutumları tahkiyeyi etkileyebilmektedir. Örneğin Han Ormon romanında Ormon Han'ı seven ve destekleyen yazarın, ona karşı çıkan Boronbay ve diğerlerine karşı kişisel tutumunu romanına yansıtır. Diğer yandan bazı tarihî şahsiyetler bir romanda olumlu bir karakter olarak gösterilirken, diğerinde olumsuz bir karakter olarak gösterilir. Bu da romanı kaleme alan yazarın kişisel tutumunu romanına yansıttığının bir diğer kanıtıdır. Bunun başlıca sebebi yazarların genellikle romanlarında bahsettikleri tarihî şahsiyetlerle aynı boydan olması veya uzaktan da olsa akraba olması ve o şahsiyetleri Sovyet rejiminin belirlediği sıfatlardan arındırmaya çalışmasıdır. 1850'li yıllarda Kırgız boyları arasında meydana gelen anlaşmazlıklar, Rusların Kırgız topraklarını işgal etmesi ve bu işgale bazı Kırgız boy liderlerinin ses çıkarmaması, hatta Rusların desteğini birbirleriyle yapacakları olası savaşlarda kullanma gayretleri bağımsızlıktan sonar tartışma konuları

oluşturmuştur. (Örneğin Bugu boyu lideri Boronbay o dönemde neredeyse bütün Kırgızları tek yönetim altında toplamayı başarmış ve han ilan edilmiş dünürü Ormon'a karşı koyabilmek için Rusların desteğini istemiştir.)

Dolayısıyla her yazar kendi 'tarihi şahsiyeti' kaleme aldığı romanda haklı ve yaptıklarının doğru olduğunu da kanıtlamaya çalışmaktadır ki sözkonusu durum dönemin boylar arasındaki anlaşmazlıkların günümüzde edebi eserlerde gizli kapaklı da olsa devam ettiğini göstermektedir.

- **Üniversitede dersler veriyorsunuz. Aynı zamanda TV, Radyo programlarında konuşmalar yaptınız. Öyküler yazdınız. Biraz sanatçı kimliğinizi de tanısak.**

- ELTR adındaki kanala Türkiye'de yayımlanan Çağdaş Kırgız Hikayeleri Antolojisi adlı eserimizi tanıtmak ve Türkiye'deki Kırgız edebiyatı çalışmalarından bahsetmek için çıkmıştım. Bunun dışında zaman zaman öyküler kaleme alıyorum, ama henüz bir öykü kitabı olarak yayımlamayı düşünmüyorum.

Yüksek lisans tezi başlığı ve tez danışmanı:

Mukay Elebayev'in Hayatı, Edebî Kişiliği, Hikâyelerinin Tahlili ve Türkiye Türkçesine Çevirisi (Prof. Dr. Orhan Söylemez) 2006.

Doktora tezi başlığı ve tez danışmanı:

Bağımsızlık Sonrası Kırgız Tarihi Biyografik Romanı (Prof. Dr. Layli Ükübayeva, Prof. Dr. Orhan Söylemez) 2012.

YÖNETTİĞİ YÜKSEK LİSANS VE DOKTORA TEZLERİ:

Yüksek Lisans:

1. "Omor Sultanov'un Mensur Eserleri." Sezim İşenaliyeva. Bişkek 2017.

YAYINLAR

MAKALELER:

Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler

1. "Kırgız Öykücülüğünün Doğuşu ve II. Dünya Savaşına Kadarki Gelişimi" El Aralık İzvestiya Vuzov İlmîy Jurnalı No 6, s.233. Bişkek, 2012.

2. "Turetsko-russko-kırgızskiy literaturno-hudojestvennyy kontekst: v poiskah ekvivalentnosti" Vestnik Kırgızsko-Rossiyskogo Slavyanskogo Universiteta, Tom 12, No 5, str, 116, Bişkek, 2012.

3. "Tarihi Roman Kavramı ve Kırgız Tarihi Romanı Üzerine" "Historical Novel Concept and Kyrgyz Historical Novels". JASS. The Journal of Academic Social Science Studies. International Journal of Social Science Doi number:

Ö. Küçükmehtetoğlu. Dr. Öğretim Üyesi Halit Aşlar İle Röportaj.

<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2162> Volume 7 Issue 1, Spring 2014 Lorient, France.

4. "Kırgız Yazar Cumakadır Egemberdiev'in Kanat Han Adlı Tarihi Romanı Üzerine Bir İnceleme." "A Research On Kanat Khan A Novel By A Kyrgyz Writer Zhumakadyr Egemberdiev." The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science Doi number:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2600> Number: 30, p. 467-485, Winter I 2014, Lorient, France.

5. "Modern Kırgız Edebiyatında Biyografik Roman Türünün Tarihi Gelişimi Üzerine" "Historical Development of the Biographical Novel Genre in the Contemporary Kyrgyz Literature" Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/4 Winter 2015, p. 79-94 DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/Turkish_Studies.7575 ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY.

6. "Кыргыз тарыхый романистикасы тууралуу жаңы табылгалар" "New Opinions of The Kyrgyz Historical Novels" MJSS, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi (Manas Journal of Social Science), Volume 6, Issue 1, 2017. http://journals.manas.edu.kg/mjsr/archives/Y2017_V06_I01/785c24cf159d633bc70e88a8091aa695.pdf.

7. "Yakin Kirgiz Tarihinin Efsanevî Kahramani Ormon Han ve Caparkul Toktonaliev'in "Han Ormon" Adli Romani Üzerine", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE), 6(2) 2017, 1002-1018. The Legendary Hero of the Kyrgyz History Ormon Han and the Novel Named "Han Ormon" By Japarkul Toktonaliyev.

http://www.tekedergisi.com/Makaleler/82113487_24A%C5%9ELAR.pdf

8. "Kirgiz Halk Şiirinde "Ürkün" Yansımaları", Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 6, Sayı 4. 2017. "The Urkun's Reflection in Kyrgyz Folk Poetry", Manas Journal of Social Science, Volume: 6 Issue 4, 2017. http://journals.manas.edu.kg/mjsr/archives/Y2017_V06_I04/7a3e4c22faa41e5b4c472543bbcf727.pdf

9. "Tarihî Konulu Kirgiz Romanlarında Şecere Unsuru ve Çeşitli Motiflerin Tespiti Üzerine." "The Genealogy and Various Motifs in the Kyrgyz Historical Novels". TDK. Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi/Turkish World, Journal of Language and Literature Issue: 44 (Güz-Autumn 2017) - ISSN: 1301-0077 Ankara, Turkey DOI Numarası/DOI Number: 10.24155/tdk.2017. 33.

Ulusal hakemli dergilerde yayımlanan makaleler

1. "Mukay Elebayevdin Çıgarmaçılığı cana "Sonku Bir Kün" Angemesi Tuuraluu Ayrım Pikirler" Kasım Tınıstanov Atındağı Isık-Köl Mamlekettik cana K.Karasaev Atındağı Bişkek Gumanitardık Universitetterinin İlimiy-Praktikalık Basılması, 18-2011, s. 53, Bişkek.

2. "Elebayev'in Edebiyat Anlayışı" K.Karasayev Atındağı Bişkek Gumanitardık Universitetinin İlimiy-Praktikalık Basılması, 21-2012, s. 268 Bişkek.

3. “Tölögön Kasımbek ve Kırgız Tarihi Romanındaki Yeri”, K.Karasayev Atındagı Bişkek Gumanitardık Universitetinin İlimiy Jurnalı. 22-2012, s. 282 Bişkek.

Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitabında basılan bildiriler

1. “Problema ekvivalentnosti v Turetsko-Russkih i Kırgızsko-Turetskih perevodah hudojestvennih proizvedeniy” Uluslar arası. II. El Aralık İlimiy Praktikalık Kotormo cana Anın Keleçegi Attuu Konferentsiya Bişkek, 2010.

2. “Çağdaş Kırgız Edebiyatının İlk Romanı Uzak Yol Üzerine Bir İnceleme.” Uluslar arası. IV. Uluslar arası Genç Türkologlor Sempozyumu Bişkek, 2011.

3. “Türkçe Öğretiminde Yazma Becerisinin Önemi, Sorunları ve Yeni Düşünceler.” Uluslar arası. 9. Uluslararası Dünyada Türkçe Öğretimi Sempozyumu: Çağdaş Türk Yazı Dillerinin Öğretimi Bişkek, 2011.

4. “Çağdaş Kırgız Edebiyatında Tarihi Roman Türüyle İlgili Yapılan Bilimsel Çalışmalar Üzerine” Uluslar arası. V.Uluslararası Genç Türkologlor Sempozyumu Bişkek, 2012.

5. “Çağdaş Türk ve Kırgız Edebiyatları Etkileşimleri Üzerine Bir Çalışma.” Uluslar arası.Uluslararası Türk ve Dünya Edebiyatları Arasında Etkileşimler Sempozyumu Zonguldak, 2012.

6. “Mukay Elebayev ve Sanatçı Kişiliği” Uluslar arası. III. Uluslararası Genç Türkologlar Sempozyumu, 19-20 Mayıs 2009 Bişkek, KTMÜ.

7. “О Переводах Рассказов Халиде Эдип Адывара и Якуп Кадри Караосманоглу на Русский Язык и О Проблеме Эквивалентности (На примерах рассказов «Химмет» и «Безлюдная деревня и немая девочка».) Uluslararası. Etnosı i Kul'turı Kırgızstana v İstoriçeskom Vzaimodeystvii: Tyurko-Slavyano-Germanskıe Kul'turno-Yazıkovıe Svyazi. Mejdunarodnaya Nauçnaya Konferentsiya. Kırgızsko-Rossiyskiy Slavyanskiy Universitet.25-26 Sentyabrya 2012, Bişkek.

8. “Çağdaş Kırgız Edebiyatında Tarihi Roman Türünün Oluşumu ve Gelişimi” Uluslar arası.Niğde Üniversitesi, Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi ve Aknulla Devlet Pedagoji Üniversitesi tarafından düzenlenen I. Uluslar arası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 18-22 Mart 2014. Niğde, 2014.

9. "Kırgızistan'da Dil Tercihleri ve Türkçe Öğretimi Üzerine." Uluslar arası. ISLET 2017, III. Uluslararası Dil Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu, 20-23 Nisan 2017, Roma Tre Üniversitesi, Roma.

10. "Modern Kırgız Öykücülüğü: İlk Yazarlar, İlk Eserler..." Uluslar arası. 1. Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu, 03-05 Kasım 2017, Bandırma Onyedı Eylül Üniversitesi, Bandırma.

Ulusal bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitabında basılan bildiriler

Makale Çevirileri:

1. “Seferbeyzade Hikayesi (XVII.yy) ve Namık Kemal’in İntibah Yahut Ali Bey’in Sergüzeşti (XIX.yy) Adlı Romanı.” O.V.Vasilyeva. KTMÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 15, s.177. Bişkek 2006.
2. Elebayev, Mukay (Hazırlayan: Halit Aşlar), “Günlüklerinden Notlar”, Ala Too Edebiyatı Dergisi, İstanbul 2013, Sayı: 1, s. 21.
3. “Aytmatov Uzayı – İnsan ve Alem.” Abdıldacan Akmatalliev. Kardeş Kalemler Cengiz Aytmatov Özel Sayısı, Temmuz 2008 s, 55.
4. “Çin’de Aytmatov Eserleri.” Karmıştegin Makelek Ömürbay Uulu. Kardeş Kalemler, Aralık 2008, s, 62.
5. “Ufa’da, Kazan’da ve Moskova’da”. Gilemdar Ramazanov. (Tolgonay Temirkanova ile) Kardeş Kalemler, Kasım 2010, s, 57.
6. “Genç Yazarlar İçin Birkaç Söz”. Mukay Elebayev. Kardeş Kalemler, Ekim 2011, s, 52.
7. “Mukay Elebayev’in Edebi Mirası.” Layli Ükübayeva. Kardeş Kalemler, Ekim 2011. s, 58.
8. “Şair ve Şehir.” Abdullah Tukay Ufa’da. Safiyan Safuanov. (Tolgonay Temirkanova ile) Kardeş Kalemler, Nisan 2011. s, 75.
9. “XX. Yüzyıl Zihin İkilimlerinin Yazarı Olarak Cengiz Aytmatov.” Prof. Dr. Osmonakun İbraimov. Berceste, sayı 144, s. 31.
10. Kairjanov, Abay, “Türk Süper Etnosunun Ritüelleri”, Berceste Dergisi, Kayseri 2013, Sayı: 138, s. 53-57.
11. Elebayev, Mukay (Çeviren: Halit Aşlar), “Edebiyatımızdaki Hatalara Dair”, Ala Too Edebiyatı Dergisi, İstanbul 2013, Sayı: 1. s.19.
12. “Çağdaş Kırgız Edebiyat Biliminin Güncel Sorunları.” Layli Ükübayeva. Kardeş Kalemler, Mayıs 2007, s, 18.

Diğer Makaleler:

1. Tarihi Edebiştiren Adam: Tölögön Kasımbek. Kardeş Kalemler, Şubat 2008, s, 39.
2. Mukay Elebayev’in Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği. Kardeş Kalemler (Orhan Söylemez ile) Ekim 2011, s, 62.
3. Çağdaş Kırgız Edebiyatının Erken Sönen Yıldızı: Mukay Elebayev. Kardeş Kalemler, Ağustos 2007, s, 66.
4. Çağdaş Uygur Hikayeci Zunun Kadir. Kardeş Kalemler, Eylül 2007, s, 36.
5. Mukay Elebayev’in Hayatı, Tahsili, İlk Edebi Faaliyetleri ve Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme, Ala Too Edebiyatı, sayı 1, s.6. Temmuz 2013.
6. Tölögön Kasımbek ve Kırgız Tarihi Romanındaki Yeri. Çıngı, Kültür Sanat Edebiyat Dergisi, sayı 28 Kasım-Aralık 2014, s.107.

7. Kırgız Hikayeciliğinde Realist Bir Yazar Bizim Külliye Kültür ve Sanat Dergisi, sayı 53, 2012, s.54. Ankara.

8. Mukay Elebayev'in Günlüklerine Dair. Ala Too Edebiyatı Dergisi, sayı 1, s.21 Eylül 2013 İstanbul.

9. Çağdaş Kırgız Edebiyatının Kurucularından Mukay Elebayev'in Edebiyat Üzerine Görüşleri ve Eleştirmenliği. Hece Öykü Dergisi, sayı 57, s.88 haziran-temmuz 2013.

10. Kırgız Romanının Doğuşu ve Sovyet Dönemi Kırgız Tarihi Romanı. Köroğlu Kültür ve Edebiyat Dergisi, sayı 1, Eylül 2015.

11. Ana Hatlarıyla Çağdaş Kırgız Edebiyatı. Temrin Düşünce ve Edebiyat Dergisi. Sayı 76. Mart-Nisan 2016.

12. Tarihi Romanlarda "Belge" ve "Fiksiyon" Kavramları. Temrin Düşünce ve Edebiyat Dergisi. Sayı 77. Mayıs-Haziran 2016.

13. Kırgız Tarihi Biyografik Romanları. Temrin Düşünce ve Edebiyat Dergisi. Sayı 78. Temmuz-Ağustos 2016.

14. Kırgızistan'ın Bıyıklı Entelektüeli. Temrin Düşünce ve Edebiyat Dergisi. Sayı 79. Eylül-Ekim 2016.

15. Ormon Han'ın Hayatı ve Kişiliği. Temrin Düşünce ve Edebiyat Dergisi. Sayı 80. Kasım-Aralık 2016.

16. Kırgız Tarihi Romancılığının Gelişim Evreleri. Köroğlu Dil, Kültür ve Edebiyat Dergisi. Sayı 10 Haziran 2016, s..53.

17. Tarihi Roman ve Kırgız Edebiyatı. Adabiy Alattoo Edebiyat Dergisi, Haziran 2016, s.75.

KİTAPLAR:

Kitap Yazarlığı:

1. Çağdaş Kırgız Hikâyeleri Antolojisi. Salkımsöğüt Yayınevi, 2009 Erzurum (Prof. Dr. Orhan Söylemez ile).

2. Mukay Elebayev. Seçme Hikâyeler. Bengü Yayınları, 2012 Ankara (Prof. Dr. Orhan Söylemez ile).

Kitap Bölüm Yazarlığı:

1. "Kırgız Öykücülüğünün Doğuşu ve İkinci Dünya Savaşına Kadar Tarihi Seyri Üzerine Bir Edebî Tenkit" Çağdaş Kırgız Öyküsü, Hece Yayınları, s.127 Ankara, 2014.

2. "Çağdaş Kırgız Edebiyatının Kurucularından Mukay Elebayev'in Edebiyat Üzerine Görüşleri ve Eleştirmenliği" Çağdaş Kırgız Öyküsü, Hece Yayınları, s.139 Ankara, 2014.

3. "20. Yüzyıl Çağdaş Kırgız Edebiyatı", Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı, Kesit Yayınları, 02.01.2018.

Çeviri Kitaplar:

1. Evren, İnsan ve Pars. Abdıldacan Akmataliyev. 2006, Bişkek.

Ö. Küçükmehtmetoğlu. Dr. Öğretim Üyesi Halit Aşlar İle Röportaj.

2. Haftanın Beşinci Günü - Sultan Raev. Bengü Yayınları, Ankara, 2011 (Prof. Dr. Orhan Söylemez ile).

3. Түрк Адабияты Аңгемелер Жыйнагы. Даярдагандар: Халит Ашлар - Каныбек Умурзаков (yayım aşamasında).

Kitap Editörlüğü:

1.Cengiz Aytmatov: İnsan, Zaman, Toplum ve Edebiyat. (Prof. Dr. Layli Ükübayeva ile) (yayım aşamasında).

DIĞER BİLİMSEL FAALİYETLER:

Paneller:

1. Mehmet Akif'i Anma Programı.
2. Aşık Veysel'i Anma Programı.

SEMINERLER:

TV ve Radyo Programları:

1. ELTR Bişkek Kırgızistan. Çağdaş Kırgız Hikayeleri Antolojisi kitabıyla ilgili hazırladığı program. 2010.

2. ELTR KutmanTan / canlı yayın... Türkiye'deki Kırgız edebiyatı çalışmaları ile ilgili. 2010.

Öykü / Söyleşi / Edebî Çeviri:

1. Süt (öykü). Kardeş Kalemler, Mart 2007, s, 26.
2. Yedinci Gün (öykü). Kardeş Kalemler, Nisan 2007, s, 38.
3. Anahtar (öykü). Kardeş Kalemler, Aralık 2007, s, 42.
4. Tarihi Edebileştirerek Ebedileştirmek İstiyorum: Tölögön Kasımbek ile Mülakat. Kardeş Kalemler, Şubat 2008, s, 42.
5. Halit Aşlar: "Mukay Tuuraluu Aytılçu Söz Köp" Mukay Elebayevdin 105 Cıldığına Karata..., Şookum İlim, Turmuş cana Madaniyat Jurnalı, Noyabr 2011, s. 32.
6. Halit Aşlar: KTMÜ Türkoloji Bölümü En Önemli Türkoloji Merkezlerinden Biri, Ala Too Edebiyatı Aralık 2013, 2. Sayı, s. 53.
7. "Halit Aşlar ile Elebayev ve Kırgız Edebiyatı Üzerine Söyleşi", (Konuşan: Ömer Küçükmehtmetoğlu), Hece Öykü Dergisi, Haziran Temmuz 2013, Ankara, Sayı: 57. s. 82-88.
8. Zor Zamanlar. Mukay Elebayev. Kardeş Kalemler, Ağustos 2007, s, 71.
9. Öğretmenin Mektubu. Zunun Kadir. Kardeş Kalemler, Eylül 2007, s, 37.
10. Kurt. Tölögön Kasımbek. Kardeş Kalemler, Şubat 2008, s, 44.
11. İki Parmağımla. Zunun Kadir. Kardeş Kalemler, Mart 2008, s, 74.
12. Fırtınalı Gün. Mukay Elebayev. Kardeş Kalemler, (Orhan Söylemez ile) Haziran 2009, s, 28.
13. Yolda. Mukay Elebayev. Kardeş Kalemler (Orhan Söylemez ile) Temmuz 2009, s, 31.

14. Zarlık. Mukay Elebayev. Kardeş Kalemler (Orhan Söylemez ile) Ağustos 2009, s, 40.
15. Uşak Arteli. Mukay Elebayev. Kareş Kalemler (Orhan Söylemez ile) Ekim 2009, s,28.
16. Baysal. Mukay Elebayev. Kardeş Kalemler (Orhan Söylemez ile) Kasım 2009, s, 24.
17. Son Bir Gün. Mukay Elebayev. Kardeş Kalemler (Orhan Söylemez ile) Aralık 2009, s, 43.
18. Yolcu. Mukay Elebayev. Kardeş Kalemler (Orhan Söylemez ile) Ocak 2010, s,34.
19. Karşılaşma. Mukay Elebayev. Kardeş Kalemler (Orhan Söylemez ile) Mayıs, 2010, s,55.
20. Хасан Чокту. Сабаяттин Али. (Sebahattin Ali) Canı Ala-Too Edebiyat Dergisi. (Aydarbek Sarmanbetov ile) Şubat 2011, s,176.
21. Моор. Бекир Сыткы Кунт. (Bekir Sıtkı Kunt) Canı Ala-Too Edebiyat Dergisi. (Aydarbek Sarmanbetov ile) Nisan-Mayıs 2011. s,225.
22. Кочодо калган акын. Пейами Сафа. (Peyami Safa) Canı Ala-Too Edebiyat Dergisi. (Aydarbek Sarmanbetov ile) Nisan-Mayıs 2011, s,229.
23. Kasım Tınıstanov'dan Kısa Hikayeler (Ömer Küçükmehtemoğlu ile). Bizim Külliye Kültür ve Sanat Dergisi, sayı 53, 2012, s,33.
24. Anarbay'ın Köprüsü, Kasım Kaimov. Bizim Külliye Kültür ve Sanat Dergisi, sayı 53, 2012, s.69.
25. Aytmatov'un İzinden: Aydarbek Sarmanbetov. "Seter" Bengü Yayınları Ankara 2013, s.57.
26. Kitap Ararken. Mukay Elebayev. Çağdaş Kırgız Öyküsü, Ankara 2014, s.173.
27. Osmonov, Alıkul, "Ata Vatanım", (Çevirenler: Halit Aşlar, Ömer Küçükmehtemoğlu), Temrin Dergisi, Sayı: 73, İstanbul 2015, s. 7.
28. Osmonov, Alıkul, "Kadına", (Çevirenler: Halit Aşlar, Ömer Küçükmehtemoğlu), Temrin Dergisi, Sayı: 73, İstanbul 2015, s. 8.
29. Osmonov, Alıkul, "Bilmiyorum Nasıl", (Çevirenler: Halit Aşlar, Ömer Küçükmehtemoğlu), Temrin Dergisi, Sayı: 73, İstanbul 2015, s. 9.
30. Osmonov, Alıkul, "Hatıra", (Çevirenler: Halit Aşlar, Ömer Küçükmehtemoğlu), Temrin Dergisi, Sayı: 73, İstanbul 2015, s. 10.
31. Osmonov, Alıkul, "Bıksam", (Çevirenler: Halit Aşlar, Ömer Küçükmehtemoğlu), Temrin Dergisi, Sayı: 73, İstanbul 2015, s. 11.
32. Osmonov, Alıkul, "Benim Evim", (Çevirenler: Halit Aşlar, Ömer Küçükmehtemoğlu), Temrin Dergisi, Sayı: 73, İstanbul 2015, s. 12.
33. Osmonov, Alıkul, "Komuz", (Çevirenler: Halit Aşlar, Ömer Küçükmehtemoğlu), Temrin Dergisi, Sayı: 73, İstanbul 2015, s. 13.
34. Osmonov, Alıkul, "Neden Utanıyorum", (Çevirenler: Halit Aşlar, Ömer Küçükmehtemoğlu), Berceste Dergisi, Sayı: 155, Kayseri 2015, s. 35.

Ö. Küçükmehmetoğlu. Dr. Öğretim Üyesi Halit Aşlar İle Röportaj.

35. Osmonov, Alıkul, “Hayata”, (Çevirenler: Halit Aşlar, Ömer Küçükmehmetoğlu), Berceste Dergisi, Sayı: 155, Kayseri 2015, s. 36.

36. Osmonov, Alıkul, “Puşkin’e”, (Çevirenler: Halit Aşlar, Ömer Küçükmehmetoğlu), Berceste Dergisi, Sayı: 155, Kayseri 2015, s. 37.

37. Osmonov, Alıkul, “Kayındı”, (Çevirenler: Halit Aşlar, Ömer Küçükmehmetoğlu), Berceste Dergisi, Sayı: 155, Kayseri 2015, s. 38.

38. Osmonov, Alıkul, “Sevgi ve Ben”, (Çevirenler: Halit Aşlar, Ömer Küçükmehmetoğlu), Berceste Dergisi, Sayı: 155, Kayseri 2015, s. 39.

39. Kasım Tınıstanov, “Elden Düşen Köpek”, (Çevirenler: Halit Aşlar, Ömer Küçükmehmetoğlu), Berceste Dergisi, Sayı: 155, Kayseri: Eylül-Ekim 2015, s. 50.

40. Tınıstanov, Kasım, “Tarlada Tay Bitmiş”, Çev. Halit Aşlar, Ömer Küçükmehmetoğlu, Hece Öykü Dergisi, Sayı: 57, Haziran-Temmuz 2013, Ankara, s. 109-110.

41. Tınıstanov, Kasım, “Albastı”, Çev. Halit Aşlar, Berceste Dergisi, Sayı: 157, Kayseri Ocak Şubat 2016, s. 60.

42. Özbek Masalı: “Akıl ve Altın.” Rusçadan Tercüme. Yrd. Doç. Dr. Halit Aşlar. Acemi Aktüel Edebiyat Dergisi, Sayı 27, 2016. s.17.

43. Kumuk Masalı: "Vefasız Zengin." Rusçadan Tercüme: Yrd. Doç. Dr. Halit Aşlar. Temrin Düşünce ve Edebiyat Dergisi. Temmuz-Ağustos 2017 sayı 84, s. 31.

PROJELER

1. Türkiye Türklerinin ve Kırgız Halkının Deđerlerini Yansıtan Temel Kavramlar Sözlüğü (Araştırmacı)
2. Türk Dünyası Ortak Metinleri Antolojisi (Araştırmacı)

**MODERN KIRGIZ EDEBİYATINDA İLK YAZARLAR VE
İLK HİKÂYELER**
THE MODERN KYRGYZ STORYTELLING: THE FIRST
WRITERS, THE FIRST NOVELS

Halit AŞLAR*

Özet

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkistan coğrafyasında okuma yazma oranı en düşük halk Kırgızlardır. Okuma yazma oranı Özbeklerde %2, Kazaklarda %1, Taciklerde %1,2 iken bu oran Kırgızlarda %0,6'dır. Kırgızistan sınırları içinde 1918 yılında Pişpek'te, 1919'da Prjevalski ve Calalabad'da, 1920'de Tokmok, Narın ve Oş şehri Ak Suu ilçesinde okullar açılmış, bu okulların sayısı 1924'e kadar 18'e ulaşmıştır. Çağdaş Kırgız edebiyatının ilk yazarlarının büyük bir çoğunluğu Kırgızistan sınırları içerisindeki bu okullarda ve bununla birlikte Almatı ve Taşkent şehirlerindeki okullarda öğrenim görmüştür. Sıdık Karaçev, çağdaş Kırgız edebiyatını oluşturan isimlerin başında gelir. İlk eserlerini Tatar Türkçesinde kaleme alarak Tatar gazetelerinde yayımlarken, Kasım Tınıstanov ilk şiirlerini Kazak Türkçesinde yazmış ve Kazak gazetelerinde yayımlamıştır. Mukay Elebayev ve Aali Tokombayev ise ülke sınırları içerisinde açılan okullarda öğrenim görmüş ve modern Kırgız edebiyatının oluşmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Çalışmada Kırgız nesrinin başlangıç noktasında öne çıkan yazarlar ve eserler ele alınacaktır.¹

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Modern Kırgız Edebiyatı, Modern Kırgız Hikâyeciliği.

Summary

In the first quarter of XX century, the people with the lowest literacy rate in Turkestan are the Kyrgyz. The rate of literacy is 2% in Uzbekistan, 1% in Kazakhs and 1.2% in Tajiks while this rate is 0.6% in Kyrgyzstan. In Kyrgyzstan, new schools were opened in Pispek in 1918, Prjevalski in 1919, Calalabad in 1920, Tokmok in 1920, Ak Suu district in Osh and the number of these schools was 1924. A great majority of the early authors of contemporary Kyrgyz literature were educated in these schools and in schools in the cities of Almaty and Tashkent. Sıdık Karachev is one of the names that makes up contemporary Kyrgyz literature. His first works were written in Tatar and published in Tatar newspapers. Kasym Tynystanov wrote his first poems in Kazakh and published in Kazakh newspapers. Mukay Elebaiev and Aali Tokombaiev were educated in the schools that were opened within the borders of the country and made important contributions to the emergence of modern Kyrgyz literature. The article will consider authors and literary works written by the beginning of Kyrgyz literature and storytellers.

Keywords: Kyrgyzstan, Modern Kyrgyz Literature, Modern Kyrgyz Storytelling.

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü Öğretim Üyesi.
Bişkek- Kırgızistan.

Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Faculty of Letters, Department of Turkology lecturer.
Bishkek- Kyrgyzstan.E-mail: halitmanas08@hotmail.com

¹ Makale, 03-05.11.2017 tarihleri arasında Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi tarafından düzenlenen "1. Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu"nda sözlü olarak sunulmuştur.

GİRİŞ

XIX. yüzyıla gelindiğinde Kırgız edebiyatında sözlü edebiyat geleneği sürdüren ozanların yanında edebî faaliyetlerini yazıyla ortaya koymaya başlayan şairler ortaya çıkmıştır. Bu şairler Kırgız edebiyatı tarihinde ‘Cazgıç Akınlar’ olarak anılır. Cazgıç Akınlar Togolok Moldo, Isak Şaybekov, Abılkasım Cutakeyev, Toktoraalı Talkanbayev’dir. Bunun dışında Zamana adındaki edebiyat akımının temsilcilerinden Moldo Kılıç (1866-1917) da eserlerini yazılı olarak icra etmiştir. Bu halk şairlerinin çağdaş Kırgız edebiyatının ilk genç şairlerine dolaylı da olsa etkisi bulunmaktadır.

Ekim devrimi başarılı olduktan sonra Sovyet iktidarı Kırgızistan topraklarında 1917 yılının Kasım ayından itibaren varlığını hissettirmeye başlamıştır. 20 Nisan 1918 tarihinde Taşkent şehrinde Türkistan Sovyet Federasyonu Cumhuriyeti kurulması hususunda karar alınmış, bu şekilde Kırgızistan bu federasyonun sınırları içinde yer almıştır. Sovyetler Birliği Hükümeti ilk iş olarak eğitim konusunu ele almış ve Türkistan coğrafyasında ilk iki yıl içinde çok sayıda okul açmıştır. 15 Eylül 1919 tarihli kayıtlara göre ilköğretim okullarının sayısı 1897, orta öğretim okullarının sayısı ise 36’ya ulaşmıştır (Komisyon, 1967: 163).

17-25 Haziran 1918 tarihlerinde Türkistan Komünist Partisi’nin ilk toplantısı düzenlenmiş ve bu toplantıda her halkın kendi dilinde gazete ve dergiler yayımlaması kararı alınmıştır. 1924 yılına gelindiğinde Türkistan coğrafyasında çoğunluğu Özbekçe olmak üzere yaklaşık 18 gazete ve 15 dergi yayın faaliyetine ulaşmıştır. Okullar açıldıktan, gazete ve dergiler yayın hayatına başladıktan sonra ise okul kitapları meselesi ele alınmış ve bu doğrultuda 1919-1920 yılları arasında yerli dillerde birkaç telif ve çeviri okul kitabı, az sayıda da olsa siyasî ve ilmî popüler kitaplar yayımlanmaya başlamıştır. 1920 yılında Taşkent’te Türkistan Devlet Matbaası (Türkmambas) kurulmuş, bu matbaada 1921-22 yılları arasında 32 Özbekçe, 21 Kazakça, 2 Türkmence, 1 Tacikçe okul kitabı yayımlanmıştır. Aynı matbaada 1920-24 yılları arasında 66 Özbekçe, 45 Kazakça, 11 Türkmence, 3 Tacikçe kitap yayımlanmıştır (Sıdıkbekov, 1987: 33).

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkistan coğrafyasında okuma yazma oranı en düşük halk Kırgızlardır. Okuma yazma oranı Özbeklerde %2, Kazaklarda %1, Taciklerde %1,2 iken bu oran Kırgızlarda %0,6’dır. Kırgızistan sınırları içinde 1918 yılında Pişpek’te, 1919’da Prjevalski’de, Calalabad’da, 1920’de Tokmok’ta, Narın’da, Oş’un Cañı Col bölgesinin Ak Suu ilçesinde okullar açılmış, bu okulların sayısı 1924’e kadar 18’e ulaşmıştır.

Çağdaş Kırgız edebiyatını oluşturan ilk kalemlerin büyük bir çoğunluğu bu okullarda öğrenim görmüştür. Türkistan coğrafyasının diğer bölgelerindeki eğitim merkezlerinde öğrenim gören Kırgızların sayısı ise üç yüz elli civarındadır. Bu şekilde yeni açılan Kırgız okulları kardeş halkların dillerindeki okul kitaplarından faydalanmak durumunda kalmıştır. Bu okullarda eğitim veren öğretmenler ise Almatı ve Taşkent'te genellikle Kazakça, Tatarca ve Özbekçe öğrenim görmüş kişilerdir.

Kırgız gençlerinin eğitimlerini tamamlayarak yavaş yavaş okudukları okullardan mezun olmaya başlaması ile Türkistan Özerk Cumhuriyeti yöneticileri Kırgızca gazete, dergi ve kitap basılmasına ihtiyaç duyulduğu kanaatine varmışlardır. Kırgızca ilköğretim ders kitaplarını yayımlama hususunda Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 1924 Ocak ayında kanun çıkarmış ve Eğitim Bakanlığı bünyesinde bir alt komisyon kurulmuştur. İşenali Arabayev'in başkanlık yaptığı bu komisyon Arap alfabesini Kırgız fonetiğine uygun şekle getirerek ilk Kırgız alfabesini oluşturmuştur.

Bu dillerde basılan ders kitapları ve gazeteleri okuyarak yetişen gençler arasında isimleri sonra Kırgız edebiyatı tarihine geçecek olan şahsiyetlerden Sıdık Karaçev, ilk eserlerini Tatar Türkçesinde kaleme alarak Tatar gazetelerinde yayımlarken Kasım Tınıstanov ilk şiirlerini Kazak Türkçesinde yazmış ve Kazakça gazetelerde yayımlamıştır.

Taşkent'teki üniversitelerde okuyan Kırgız öğrenciler tarafından "*Erkin Caş*" (Özgür Genç) adlı duvar gazetesi, Orta Asya Komünist Üniversitesi öğrencileri tarafından "*Tunguç Kadam*" (İlk Adım) adlı el yazısı ile çoğaltılarak yayımlanan dergi, Almatı'daki Kazak-Kırgız Halk Eğitim Enstitüsünde okuyan Kırgız öğrencileri tarafından "*Caş Kalem*" (Genç Kalem) adlı el yazısı ile çoğalttıkları dergi, "*Şoola*" (Şule) adlı duvar gazetesi yayımlanmaya başlamıştır. Bu gazete ve dergilerde Kırgızca şiirler, makaleler ve kısa öyküler yayımlanmıştır.

Kırgızca kaleme alınan şiirler, makaleler Kırgızca olarak Kazakça yayımlanan gazetelerde basılmıştır. Örneğin, 1919-24 yıllar arasında Almatı'da "*Kömek*" adlı Kazakça yayımlanan gazetede ve Taşkent'te "*Ak Col*" gazetesinde, "*Şolpan*", "*Cas Kayrat*" dergilerinde genç Kırgız yazarları Kasım Tınıstanov, Sıdık Karaçev, O. Lepesov, A. Tokombaev, K. Bayalinov, C. Tülögabilov, İ. Kudaybergenov, M. Bayçerikov'un şiirleri ve öyküleri yayımlanmaya başlamıştır. Yapılan bütün bu gayretlere rağmen Kırgız millî yayınevini olmamasından dolayı okullarda okutulan ders kitaplarının Kazakça, Özbekçe veya Tatarca olması, düzenli aralıklarla yayımlanan bir gazete ve derginin bulunmamasından kaynaklanan meselelerin çözümü

H. Aşlar. Modern Kırgız Edebiyatında İlk Yazarlar ve İlk Hikâyeler.

sonraki yıllara kalmış, Kırgızcanın bir edebî dil olarak işlenmesi zaman almıştır.

Kırgızistan önce özerk bölge, çok geçmeden de cumhuriyet olarak ilan edildikten sonra profesyonel eğitim sistemi hızlı ve planlı şekilde yükselişe geçer. 1924 yılında Pişpek ve Tüp'te Kırgız gençleri için 9 yıllık ziraat okulları, 1925 yılı Oş şehrinde iki ve üç yıllık eğitim enstitüleri, Pişpek'te Kırgız Pedagoji Fakültesi açılır. Daha sonra Pişpek ve Tüp Ziraat okulları enstitüye dönüştürülür. Pişpek, Karakol, Calalabad şehirlerinde meslekî teknik okullar açılır. 1927 yılında Bişkek şehrinde İşçi Fakültesi, 1928'de Kızlar Pedagoji Enstitüsü açılır. 1929 yılında Kırgızistan'da genel profesyonel anlamda eğitim veren kurumların sayısı 15'e ulaşmıştır. Kırgız Türkçesi'nde ilk gazete "*Erkin Too*" (Özgür Dağ) 7 Kasım 1924 tarihinde yayımlanır. "*Erkin Too*" gazetesinin gerek Kırgız basın tarihinde, gerekse çağdaş Kırgız edebiyatının temellerinin atılıp gelişmesinde çok büyük önemi vardır. Sovyet hükümeti devrine göre hatırı sayılır imkânlarla donatılmış öğretim merkezlerinde okuyan ve gelecekte Kırgız entelektüel sınıfını ve edebiyat kadrosunu oluşturacak kalemler ilk edebî denemelerini bu gazetede gerçekleştirmiştir. Daha sonra 7 Kasım 1926 tarihinde "*Leninçil Caş*" (Leninci Genç), 1927 yılında Oş şehrinde "*Cer Tönkörüşü*" (Yer İnkilabı), 1930 yılında Frunze şehrinde "*Sabattuu Bol*" (Sebatlı Ol) gazeteleri yayımlanmaya başlar. Bunların dışında siyaset, ziraat ve edebiyat konularını işleyen "*Komünist*", 1928 yılında "*Canı Madaniyat Colunda*" (Yeni Medeniyet Yolunda) dergileri, aynı yıl "*Dıykan*" (Çiftçi) adlı ziraat dergisi yayımlanmıştır. (Sıdıkbekov, 1987: 40)

Kırgız basın dünyasının ilklerinden olan "*Erkin Too*" (daha sonra "*Kızıl Kırgızstan*") "*Leninçil Caş*" gazeteleri, "*Komünist*", "*Dıykan*" ve "*Canı Madaniyat Colunda*" dergileri ilk sayılarından itibaren şiir türündeki metinlere genişçe yer vermişlerdir. 1924-1930 yıllar arasında gazete ve dergi sayfalarında yayımlanan çeşitli şiirlerin genel hacmi oldukça yüksektir. Örneğin, 1926, 1927 ve 1929 yıllarında sadece "*Erkin Too*" gazetesinin sayfalarında yayımlanan şiir metinlerinin toplamı iki büyük cildi oluşturmaktadır.¹ Dönemin süreli yayınlarında şiirleri yayımlananların büyük bir kısmını öğrenciler oluşturmuştur. Bu öğrenciler arasında yer alan A. Tokombayev, M. Tokobayev, M. Elebayev, C. Camgırçiev, B. Kenensariyev gibi şair ve yazarlar zamanla çağdaş Kırgız edebiyatının önemli kalemlerinden olmuşlardır.

¹ Kırgız SSR İlimler Akademiyasının Til cana Adabiyat İnstitutu'nun kol cazmalar cana folklor duk materialdar fondusu, inv. No. 368 (1182)

Almatı ve Taşkent'te öğrenim gören az sayıdaki Kırgız gençlerinin dışında Kırgızistan sınırları içerisinde Isık Göl yakınlarındaki Tüp bölgesinde Ziraat Fakültesi ve günümüz Bişkek şehrindeki Merkezi Pedagoji Fakültesi'nde ilk edebî çevreler oluşmaya başlar. Burada eğitim gören öğrenciler yeni neşredilmeye başlayan gazete ve dergilerde ilk şiir ve hikâyelerini, makalelerini yayımlamaya başlar. Daha sonraki süreçte 5 Kasım 1927 tarihinde Kızıl Uçkun (Kızıl Kıvılcım) edebiyat derneği kurulur. Bu derneğin temeli U. Abdukaimov, K. Bayalinov, K. Cantöşev, S. Karaçev, K. Malikov, A. Tokombayev, M. Elebayev gibi isimler tarafından atılmıştır. Kızıl Uçkun edebiyat derneğinin çağdaş Kırgız edebiyatının oluşumundaki önemi büyüktür. Bu şekilde Sovyet hükümetinin ilk yıllarında, özellikle Kırgızistan'ın bir ülke olarak gelişmeye başladığı yıllarda, kültür ve edebiyat sahasında da birçok değişim gerçekleşir. Ülkenin entelektüel ve edebiyat kadroları oluşur. Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus da, yeni siyasî rejimin bu eğitim alanındaki dikkat çekici reformlarının temel prensibi ideolojiyi benimseyecek entelektüel bir kadro oluşturarak hâkimiyeti güçlendirmek olacaktır. Nitekim daha sonra bu prensibe rejimin işaret ettiği şekilde bağlı kal(a)mayanlar cezalandırılmıştır.

Çağdaş Kırgız edebiyatının ilk hikâyesi olarak Sıdık Karaçev'in "Evlenmekten Kaçtı" adlı hikâyesi kabul edilmektedir. Bu hikâyeye Şubat 1919 tarihli Kömek gazetesinde Tatarca yayımlanmıştır. Hikâyenin konusu ihtilalden önceki Kırgız hayatından alınmıştır. Daha sonra da 1919-1920 yılları arasında Kömek (Daha sonra Uşkın) gazetesinde Sıdık Karaçev'in Tatarca kaleme aldığı "Süygönüne koşula albadı" (Sevdiğine Kavuşamadı), "Armanduu eki caş" (Kederli İki Genç), "Isık-Köl boyunda" (Isık Göl Kıyısında), "Aldangan nur kızı" (Aldanan Nur Kızı), "Kükük menen Zeynep" (Guguk ile Zeynep) adlı hikâyeleri yayımlanmıştır. (Mamıtbekov, 1970: 148) Bu hikâyeler erkek kadın eşitsizliğini konu edinmektedir. Sıdık Karaçev bu hikâyelerini Tatar edebiyatı tesirinde kaleme almıştır.

Yeni okullarda okutulmak üzere hazırlanan okul kitaplarında "Okuu Kitebi" (1924), "Cazuu Colunda Saamalık" (Yazmada İlk Deneme), "Okup Caza Bil" (Okuyup Yazma Bil) (1927), "Cañılık" (Yenilik) (1928), "Ene Tili" (Ana Dili) (1928), "Cañı Ayıl" (Yeni Köy) (1929) folklorik ve çeviri metinlerin dışında küçük didaktik hikâyeler de kaleme alınmıştır. Bunların arasında K. Bayalinov'un "Tülkü menen suur", "Çabalekey menen cılan" (1927, 1929), "Murat" (1929), S. Naamatov'un "Cöcölör moldo sasık" (1929), M. Tanina'nın "Cetilgen cetimder" (1928), K. Eşmambetov'un "Caratılış sırları" (1930) gibi temsil, masal, deneme ve hikâye metinler yer almıştır. Bunların dışında Kırgızca yayımlanan ilk süreli yayın organları

H. Aşlar. Modern Kırgız Edebiyatında İlk Yazarlar ve İlk Hikâyeler.

“Erkin Too” ve “Leninçil Caş” adlı gazetelerde feleton (hicivli fikra) adıyla edebî metinler yayımlanmıştır. Bunların içinde en önemlileri “Tan attı, Baykem kelip kalar dep tattuu uykuga kirdi” (yazarı Abış), “Kubantaydın dem alışı” (Mahlası Şiber), “Cetim kızdın kalını altı cüz som” (Ç. Baysal uulu), “Köz caşı tögülüp” (Malik uulu), “Kezit okubagandı uyaltıp bataga keltirebiz” (Abış), “Acardın okuusu menen oyu” (Aykın), “Caykı dem alış” (Kunt) “Bizdin keeperetiv” (K.M.), “Süyüngön boydon cönödü” (K. Malik uulu), “Kızıl karmandan sabında” (K. Malik uulu), “Aylası ketken alda aytat” (Ç. Baysal uulu), “Bödönönün böyrögünön, torgoydun tolorsugunan” (S. Karaçev), “Tapkan amal taş kaptı”, “Küykö corgo mingende”, “Malga börü tiygende” (K. Malikov), “Sırduu barak” (A. Tokombayev), “Colooçu arız”, “Cobolonduu künökör” (M. Tokobayev), “Akay malim” (S. Sasıkbayev)dir (Sıdıkbekov, 1987: 69).

Ayrıca o dönemde hikâye kitapları da yayımlanmaya başlamıştır. Bunların içinde ilk göze çarpanlar K. Bayalinov’un “Acar” (Frunze, 1928), S. Karaçev’in “Erksiz Kündördö” (Frunze, 1928) ve “Erik Tanında” (Frunze, 1929), S. Naamatov’un “Tınımkan” (Frunze 1939) adlı hikâye kitaplarıdır.

Bu edebî metinlerin büyük bir çoğunluğunda işlenen konu 1917 ihtilalinden önceki sosyal adaletsizlik, sınıf mücadeleleri, kadın-erkek eşitsizliği, eski hayatın olumsuz yanları, geri kalmışlık gibi konulardır. Bu dönem hikâyelerinde K. Cantöşev’in “Eki cetim”, A. Tokombayev’in “Munduular ölümü”, M. Abdukarimov’un “Kurmuşunun turmuşu” adlı eserler dikkat çeker.

R. Şükürbekov’un “Carkınay” adlı hikâyesinde 1917 inkılabı öncesi kadın erkek eşitsizliği anlatılmaktadır. S. Karaçev’in “Erksiz kündördö” adlı uzun hikâyesinde ise zenginlerin etrafında hüküm süren kadın-erkek eşitsizliği anlatılır. Bu hikâyedeki olaylar 1916 yılındaki Kırgız ayaklanmasına kadarki süreçte geçmektedir. Bu dönem hikâyelerinden Kasımalı Bayalinov’un “Acar” adlı hikâyesi de söz edilmesi gereken hikâyelerdendir. 1916 ayaklanması sırasında Acar adlı genç Kırgız kızın başına gelen acı olaylar ve sonunda Acar’ın yeni bir hayata kavuşma umuduyla kaçarken kurtlara yem oluşu anlatılmaktadır. K. Bayalinov’un diğer önemli hikâyesi “Murat”ta; U. Abdukaimov’un “Baktı colunda,” M. Dögdürov’un “Camanbay” adlı hikâyelerinde üvey annesinden zulüm gören öksüz çocukların bu zorlu hayattan kurtulup şehre okumaya gelmeleri anlatılmaktadır. Şarip Kökönov’un “Bizdin kündördö” hikâyesinde Karaçev adlı kızın hayatı anlatılır. Karaçev zorla evlendirilmiş bir Kırgız kıızıdır. Satıbaldı Naamatov’un “Tınımkan” adlı hikâyesinde Matay adlı fakir bir

adamin karısı olan Tınımkan, eğitim görmek ister; ancak kocası karşı çıkar. Sonunda Tınımkan kocasını da okuması için ikna eder. Daha sonra Tınımkan, Selsovyet'in başkanlığına seçilir.

İlk hikâyelerin büyük bir çoğunluğu ihtilalden sonraki süreçte sınıf mücadelesi sürecini hızlandırmak, kadın erkek eşitsizliği, eski hayatı eleştirip yeni düzeni övmek, kısacası yeni siyasî ideolojinin propagandasını yapma amacı gütmüştür. Başlangıç Kırgız nesri edebî olmaktan çok siyasî amaçlar doğrultusunda şekillenmiştir, diyebiliriz. Bununla birlikte Kırgız hayatıyla ilgili konuların da yer aldığı hikâyeler vardır.

1920'li yıllarda oluşup gelişmeye başlayan Kırgız nesri 1930'lu yıllarda daha da güçlenerek yoluna devam etmiştir. 1920'li yıllardaki gazete ve dergiler aynı işlevini devam ettirir. Yeni kalemler ilk edebî denemelerini bu süreli yayınlarda yayımlarlar. Bu dönemin ilk hikâyelerini Mukay Elebayev'in "Kitep izdegende" (18 Mart 1930), K. Malikov'un "Ayluu tündö" (1931) "Caş calın, Açılğan ayıp, Kamış kulak, Kızıl alay, Sarala kozu, Estegiler", M. Abdikerimov'un "Al kezde" (1931), S. Sasıkbayev'in "Kızıl bürküttör" (1931), T. Ümötaliyev'in "Duşmandar" (1931), A. Tokombayev'in "Ötköndögü mun" (1931), M. Abdukarimov'un "Caşagım kelet" (1935), "Al kezde" (1931), "Öç" (1934), "Kanduu kündör" (1935), R. Şükürbekov'un "Ardaktuu atçandar" (1933), K. Bayalınov'un "Turmuş türtküsündö" (1935) adlı hikâyeleri oluşturur. Uzun hikâye olarak ise K. Cantöşev'in "Eki caş", R. Şükürbekov'un "Too elinin baatırı", A. Tokombayev'in "Dnestr teren denizge kuyat, Caralangan cürök", C. Aşubayev'in "Teren keçüü" adlı çalışmaları oluşturur.

"Estegiler" hikâyesinde eski hayatın zorluğu ve adaletsizlikler; "Ayluu tündö" ve "Kızıl bürküttör" hikâyelerinde yeni hayatın insanların özgür çalışmaları, yeni hayat için mücadele anlatılmaktadır. Kalemlerini nesir sahasının çeşitli türlerinde iyice geliştiren Kırgız edebiyatı artık romana ihtiyaç duyar ve bu ihtiyacı Mukay Elebayev kaleme aldığı "*Uzak Yol*" romanı ile giderir. 2 Kasım 1935 tarihinde biten roman 1936 yılında yayımlanır. Böylece çağdaş Kırgız edebiyatı ilk romanına kavuşmuş olur. Romanda, birçok edebî esere konu olan ve Ürkün adıyla anılan 1916 yılındaki ayaklanma ve sonraki süreç Mukay Elebayev'in ailesi aracılığıyla anlatılmaktadır. Kırgız halkının başından geçen bu ağır ve trajik olaylar eserin konusunu oluşturur.

1916 ayaklanmasını kaleme aldığı uzun hikâyesinde anlatan diğer bir yazar ise K. Malikov'dur. "Azamattar" adlı uzun hikâyesinde işlediği konu 1916 ayaklanmasından bir kesittir. Yazar bu uzun hikâyesinde o günlerin atmosferini realist bir biçimde ele almıştır. Elebayev'in 1938 yılında

yayımlanan “Kıyın kezen” adlı uzun hikâyesi de 1916 yılında Çin’e göç eden Kırgızlardan Kabıl adlı gencin memleketine dönüşü ve kimi kimsesi olmadığından bütün Kırgız topraklarını işgal eden Rusların yanında uşaklık ederek hayatını devam ettirisi anlatılmaktadır.

Söz edilmesi gereken diğer bir eser Kasımalı Cantöşev’in Kanıbek (1939) adlı romanıdır. Romanda XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Kanıbek adlı Kırgız gencinin hayatı, başına gelenler, zorluklara ve haksızlıklara karşı mücadele edişi anlatılmaktadır. T. Sıdıkbekov’un kaleme aldığı “Ken Suu” adlı romanda ise kolhozlaştırma ve bunun sosyal yansımaları anlatılmaktadır. Kırgız nesri II. Dünya Savaşı’na kadar bu şekilde bir gelişme gösterir. II. Dünya Savaşı yıllarında ise nesir sahasında yazılan hemen her tür metin savaş, savaşta ki kahramanlıklar ve cephe gerisindeki hayatı anlatır.

1.SIDIK KARAÇEV

Sıdık Karaçev, çağdaş Kırgız edebiyatını oluşturan kalemlerin başında gelir. Kendi ana dilinde bir yayın organı olmadığından o ilk edebî denemelerini Tatar Türkçesiyle kaleme almıştır. Şiir, piyes ve hikâyeler yazmıştır. Bazı şiirleri Kazakça gazetelerde yayımlanmıştır. Ekim devriminden önce okuma yazmayı öğrenmiş ve hatta ilk edebî denemelerini yapmıştır (İbraimov, 2012: 21).

Edebiyat vadisine 1918 yılında şiir yazarak başlayan Sıdık Karaçev Çağdaş Kırgız öykücülüğünün önemli isimlerinden biridir. Sıdık Karaçev 1900 yılında Isık Göl bölgesinin Ton ilçesinin Cıлуу Bulak köyünde doğmuştur (Kadırmanbetova, 2015: 5).

Daha erken yaşında annesini ve babasını kaybettiği için Karakol şehrinde bir Tatar öğretmenden eğitim alır. Ekim inkılabından önce Karakol’da yeni usul Tatar mektebinde okumuştur. Devrimden sonra bir süre Almatı’da “Kömek” gazetesinde çalışmış, sonra kızıl ordu eri olarak vatani görevini yapmıştır. 1920-1922 yılları arasında Taşkent’teki Lenin adındaki askerî lisede eğitim görmüştür. 1923-1924 yıllarda Taşkent’teki Karakol ilçesinin “Koşçu” birliğinde çalışmıştır. 1924-1930 yıllarında Erkin Too gazetesinin sorumlu sekreteri olmuştur. 1930 yılında Kırgız Devlet neşriyat kurumunda çalışmıştır.

Sıdık Karaçev Ekim devriminden önceki yıllarında Tatarca şiirler, piyesler, hikayeler yazmaya başlamıştır. Bazı kaynaklara göre “Mildet” (Vazife) adlı piyesi Karakol’daki Tatar amatör oyuncu topluluğu tarafından sahnelenmiştir. “Turumtay” adlı hikayesi 1917 yılında Ufa’da yayımlanmıştır. Ekim inkılabından sonra 1918-1924 yıllarında Sıdık

Karaçev'in şiirleri ve hikâyelerinin çoğunluğu Tatarca (bazıları Kırgızca) Türkistan ASSRinin gazetelerinde yayımlanmıştır. Sıdık Karaçev'in devrimden sonra yayımlanan eserleri özellikle şiirleri şimdilik tamamiyle bir araya getirilmiş değildir. Biz onun “Şandan cürök!”, “Küzgü tündö” (Sonbahar Gecesinde), “Ayaldar saltanatına”, (Kadınlar İtibarına), “Dosuma” (Arkadaşıma), “Daniyarga” (Daniyar'a), “Tuuganga”, (Akrabaya), “Cer Sagınuu” (Vatan Özlemi) gibi şiirlerini biliyoruz. Bunların çoğunluğu Sovyet hakimiyetini destekleyen şiirlerdir. Fakat Sıdık Karaçev'in devrimden sonra yayımlanan şiirleri tamamiyle devrim konusunda değildir. Örneğin “Cer sagınuu“ (Vatan Özlemi) adlı şiiri mevcut ideoloji çizgisinde değildir (Kadırmanbetova, 2015: 6).

Merhum Z. Ç. Mamıtbekov'un belirttiğine göre Karaçev'in 1919-1924 yılları arasında Kazakça yayımlanan Kömek (Uşkın, Kedey Erki), Ak Col, Şolpan, Cas Kayrat, Ayelder Tendigi adlı dergilerde Şandan Cürök, Ayaldar Saltanatı, Ayıldağı Kurbuma, Dosuma, El Sagınuu, Küzgü Tün adlı şiirleri yayımlanmıştır (Mamıtbekov, 1970:5).

Sıdık Karaçev'in 1924-1930 yılları arasında kaleme aldığı şiirleri Kızıl Gül (1926) ve Erik Tanında (1976) adlı külliyatlarda yer almıştır (Akmataliyev, 2015: 8).

Sıdık Karaçev şiirler kaleme almakla beraber asıl başarısını nesir alanında kazanmıştır, kalemini nesir sahasında güçlendirmeye gayret etmiştir. Sıdık Karaçev ilk hikayelerini Tatarca kaleme almış ve bu hikayeleri 1919-1920 yılları arasında Kömek ve Uşkın gazetelerinde yayımlatmıştır. Bu gazetelerde Sıdık Karaçev'in “Üylönüüdön kaçtı” (Evlilikten Kaçtı), “Süygönünö cete albadı” (Sevdiğine Kavuşamadı), “Armanduu eki çaş” (Heveskar İki Genç), “Isık-Köl boyunda” (Isık Göl Kıyısında), “Aldangan nur kızı” (Aldanan Nur Kızı), “Kükük menen Zeynep” (Gukuk Kuşu İle Zeynep) hikayeleri, “Erksiz Kündördö” (Esaret Günlerinde), 1928 yılında “Erik tanında” (Cesaret Şafağında) hikayeleri Tatarca yayımlanmıştır. (Mamıtbekov, 1970: 149) Bu hikayeler erkek-kadın eşitsizliğini konu edinmektedir. Sıdık Karaçev bu hikayelerini Tatar edebiyatı tesirinde kaleme almıştır.

Bu hikayelerin çoğunluğu esas olarak eski dönemlerdeki kadınlar eşitsizliği konusuna ithaf edilmiştir. Bununla birlikte devrim öncesi Kırgız cemiyetine özgü olan bazı olaylar ve olgular, topluluktaki ataerki-feodal ilişkilerin kesilmesiyle ortaya çıkan karışıklar, göçebe hayata ait yaşayış vasıtaları ve ideoloji görüntüleri ve Kırgızistan doğası anlatılmıştır. Eski dönemlerdeki kadın-erkek eşitsizliği konusu Sıdık Karaçev'in “Erksiz kündördö” (Esaret Günlerinde) daha da derin işlenmiştir. Bu hikayelerin

H. Aşlar. Modern Kırgız Edebiyatında İlk Yazarlar ve İlk Hikâyeler.

önemli bir kısmı Kırgızcaya çevrilmemiştir, sadece Evlenmekten Kaçtı adlı hikayesi Z. Mamıtbekov tarafından Kırgızcaya çevrilerek 1967 yılında Kırgızistan Madaniyatı adlı dergide yayımlanmıştır. (Akmataliyev, 2015: 10)

Sıdık Karaçev Kırgız basın hayatının başlaması için çok büyük emek harcamıştır. Kırgızların ilk tercümanlarından birisi olarak A. S. Puşkin'in "Dubrovskiy", "Beketçi", L. Tolstoy'un "Şalpan kulak", A. P. Çehov'un "Tarla", Romen Rollan'ın "Can Kristof'un" bir parçasını Kırgızcaya çevirmiştir. Sıdık Karaçev Stalin'in katlettiği Türkçü aydınlardan biridir. 1937 yılında infaz edilmiştir (Kadırmanbetova, 2015: 6).

Sıdık Karaçev'in ilk ciddi hikayesi Erik Tanında adını taşır. Eser 1929 yılında gazete ve dergilerde tefrika edilmeden kitapçık olarak basılmıştır.

Ünlü Kırgız eleştirmen Salıcan Cigitov'un yazarla ilgili tespitleri oldukça dikkat çekicidir:

"Kırgızcanın edebî dil olma yolunda emeklediği yıllarda ana dilinde kaleme aldığı şiirleri o sıralarda düzenli olarak Kırgızca yayımlanan gazete ve dergi olmadığından, kardeş dillerdeki gazete ve dergilerde yayımlanan ve böylece ana dilini işleyerek edebî bir dil olma yoluna sokan genç Kırgızların başında Sıdık Karaçev gelmektedir. Sıdık Karaçev, millî gazeteciliğimizin ve edebî dilimizin oluşup olgunlaşmasında büyük emekleri bulunan mümtaz bir şahsiyet olarak tarihlere geçmiştir. Biz, Sıdık Karaçev'i Kırgız gazeteciliğinin mihenk taşı ve Çağdaş Kırgız edebiyatının oluşup olgunlaşmasında emeği geçenlerin en önde gelenleri arasında değerlendirmekteyiz" (Cigitov, 2006: 95).

2.KASIM TINISTANOV

Kasım Tınıstanov 10 Eylül 1901 tarihinde Isık Göl'e bağlı Çırpıktı köyünde çiftçi ailesinde dünyaya gelir. Babası Tınıstan Markatayoğlu Arap harfleriyle okuma yazma bilen biri olduğundan oğlunun geleceğini düşünerek Kasım henüz küçükken Arap alfabesiyle okuma yazmayı öğretir. Annesi Arpanek Isık Göl'ün soylu, zengin ailelerinden biri olan Minke Bey'in kızıdır. Kasım Tınıstanov 1909-1912 yıllarında Çırpıktı köyünde, 1913-1914 yıllarında Sazanovka köyünde, 1914-1916 yıllarında ise Prejevalsk şehrinde Rus okulunda eğitim alır. 1916 yılındaki ayaklanmada halkla beraber Çin'e kaçır ve akrabaları ile Kulca şehrine yerleşir, oradaki zenginlerin ayak işlerini yapar ve Ekim devriminin gerçekleşmesiyle Kırgızistan'a geri döner. 1919 yılına kadar zenginlerin işlerini yapar ve Ekim ayının sonunda Taşkent'teki Kazak-Kırgız Eğitim Enstitüsü'ne kabul

edilir. Haziran 1924 tarihinde bu okuldan mezun olur. 1923-1924 yıllarında “Ak Col”, “Cas Kayrat” ve “Sana” dergilerinde çalışır, Kırgız dilinde kaynaklar toplar ve derginin çıkmasından sorumlu olur. Aynı yıl Türkistan ASSR’nin eğitim komitesinde Kırgız bilim komite üyesi olur.

Haziran 1924 tarihinde enstitüden mezun olduktan sonra Kara Kırgız bilim komitesi tarafından Karakol şehrindeki Kırgız öğretmenlerini hazırlama eğitim kursuna öğretmen olarak gönderilir. 1925-1926 yıllarında Kara Kırgız otonom bölgesinin eğitim bölümünde Akademi eğitim sekreteri, başkanı olarak görev yapar. 1925 yılının 29 Temmuzundan Ekim ayına kadar “Erkin Too” (Özgür Dağ) gazetesin redaktörü olarak çalışır. 1927-1930 yıllarında Kırgız ASSR’nin eğitim başkanı, 1931-1937 yıllar arasında Kırgız Bilim araştırma kültür enstitüsünde bilim adamı, bölüm başkanı, müdür gibi görevlerde bulunmakla beraber Kırgız Eğitim enstitüsünde dersler verir. 1932 yılında doçent, 1936 yılında profesör unvanını alır. 1930 yılında çok hastalanır, doktorların tavsiyesi üzerine köyünde bir yıl boyunca tedavisine devam eder ve iyileşir. 1 Ağustos 1937 tarihinde “Halk düşmanı” olarak suçlanır ve tutuklanır.¹

Kasım Tınıstanov’un tahsil hayatı, 1916 yılının bahar aylarında Kırgızistan’ın doğu bölgelerinde Çarlık rejimine karşı çıkan isyanın neticesinde ortaya çıkan güvensiz ve tehlikeli ortam nedeniyle yarıda kalmıştır. İsyanın Rus ordusu tarafından son derece kanlı bir şekilde bastırılmasına müteakip bölge halkı arasında sağ kalanlar, canlarını kurtarmak maksadıyla Rus ordusundan kaçarak Doğu Türkistan’a göç etmiştir. Kasım’ın ailesi de Doğu Türkistan’a doğru yapılan büyük göçe katılmış, büyük güçlükler ve mücadeleler içinde geçen göç yolunda binlerce Türkistan Türkü açlıktan ve soğuktan hayatını kaybetmiştir. Kulca şehrine ancak varabilen Kasım ve ailesi, yanlarında taşıyabildikleri bütün varlıklarını satmış, Kulca çevresindeki köy ve kasabalarda kimi zaman tarlalarda çalışarak kimi zaman ise yerli halk tarafından yapılan yardımlarla hayatta kalmaya çalışmıştır. Bütün mallarını, evlerini, yaşadıkları topraklarda bırakan göçmenlerin yaşamak maksadıyla neredeyse bütün insanî vasıflarını yitirecek duruma gelmesini, açlığı, çaresizliği ve çekilen zulmü genç yaşında gören Kasım, hayatın acı gerçekleri ile bu günlerde tanışmıştır (Bektenov, 1996: 32).

Kasım 1919 yılında Taşkent ve Almatı şehirlerinde Kazak dilinde çıkmakta olan Ak col, Uçkun, Örüş adındaki gazetelerde Kazak dilinde, Kıt mahlasıyla şiirler yazmaya başlamıştır. Kasım Tınıstanov’un 1925 yılına

¹ Berceste Kültür ve Edebiyat Dergisi. 13-157, s.51, Ocak 2016.

kadar yazdığı 30 şiiri Moskova şehrinin milli matbaasında Kasım'ın bütün şiirleri ismiyle basılmıştır. Kasım Tınıstanov Kazak- Kırgız üniversitesinin son sınıfında okurken ilime yönelmiş ve başarılı olmuştur. Bu sebeble Kazak- Kırgız ilimler komisyonunun üyesi olmuştur. Kasım Caş Kayrat dergisinin 1924 yılındaki ocak, şubat, mart, nisan Sayılarında Mariyam ile göl kıyısında adındaki hikâyesini yayınlamıştır. Bunu Kelgin mahlası ile yazmıştır. 22 Ocak 1958 tarihinde aklanmıştır.

3.MUKAY ELEBAYEV

Çağdaş Kırgız edebiyatının oluşumunda büyük rolü olan, yazdığı edebî eserlerle söz konusu edebiyatın gelişmesini ve şekillenmesini sağlayan Mukay Elebayev, 38 yıllık kısa ömrüne birçok hikâye, şiir, bir piyes ve bir de roman sığdırmıştır. Elebayev çocukluğundan itibaren hayatın her türlü zorluğuyla yüzleşerek, sağlam bir kişiliğe sahip olmuştur. Ağır hayat şartları onun hayat tecrübesini zenginleştirmekle kalmamış, aynı zamanda onu geliştirmiştir. Öğrenim ile birlikte edebiyata gönülden bağlanmıştır.

Hayatı pek çok zorlukla mücadele ile geçen Elebayev, gençlik yıllarında şiirler yazmış ve onları 1925'te Ala-Too dergisinde yayınlama fırsatı bulmuştur. 1938'de ise külliyat olarak yayınladığı şiirlerinin bazılarını değiştirmiş, kısaltmış veya bazılarını külliyata hiç almamıştır. Bunu da sanatındaki ilerlemeden sonra böyle yapmak zorunda olduğunu ifade ederek açıklamalamaya çalışmıştır. Külliyatın yayımlandığı yıl dikkate alındığında, o dönemin siyasî yapısını düşünerek böyle yapmış olabileceğini düşünmek mümkündür. 1938-1939 yılları, Stalin'in aydınlara uyguladığı baskıcı politikanın en yoğun olduğu ve pek çok aydının hayatını kaybettiği yıllardır. Elebayev bu fırtınadan bir şekilde kurtulmuştur.

Öğrencilik yıllarında Rus ve Batı klasiklerini okuyan Elebayev, Kazakça nüshalarından tercüme yapmıştır. Aynı zamanda Kırgız destanlarını da yayına hazırlayıp yayımlatan Elebayev, diğer Türk halklarının destanları ile de ilgilenmiş ve Kazak edebiyatının önemli ürünlerinden olan "Er Targın" destanını çevirerek yayınlamıştır.

Özellikle küçük hikâyede başarı gösteren Elebayev, ilk hikâyelerini Kızıl Kırgızistan gazetesi muhabirliği yaptığı sıralarda kaleme almıştır. Hemen bütün eserlerinde gerçek hayattan kesitler, yerli konu ve tipler dikkatleri çeker. Elebayev realist roman ve hikâye anlayışına bağlı olarak ferdî ya da sosyal hayattan alınmış bir olayı veya bu hayata ait bir kesiti sunar. Yazar hikâyelerinde dönemin yaşantısına eğilmiş; gördüklerini, başından geçenleri ve tanık olduğu birtakım olayları hikâyelerine konu

etmiştir. “Ömrümde gördüğümde başka bir şey yazmadım.” (Cigitov, 1991: 117) diyen Elebayev bu sözüyle kendi yazarlık felsefesini de açıklar. Edebi faaliyetinin adeta düsturu hüviyetindeki bu ifade, yazarın realizme bağlılığını gösterir. Başta Salıcan Cigitov olmak üzere bazı Kırgız eleştirmenler Elebayev’i bu sözünden ötürü eleştirmiş ve yazarın hayal gücünün ikinci planda kaldığını, bazı eserlerinin “hayat notları” niteliği taşıdığını belirtmiş. Ancak burada gözlerden kaçan bir husus vardır. Bilindiği gibi Sovyetler Birliği döneminde şair ve yazarlara eserlerinde rejim propagandası yapmaları söylenmiş, buna uymayanlar çok ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Sadece rejimin belirlediği çerçevede yazabilme şansları olan şair ve yazarlar zaman zaman vermek istediği mesajları satır aralarına gizlediği sembolik ifadelerle vermeye çalışmıştır. Bu noktada Elebayev’in “Ömrümde gördüğümde başka bir şey yazmadım.” sözünün altında daha derin bir mânâ yatıyor olmalıdır. Birçok aydının katledildiği 1937 yılında milliyetçilik yapıyor iddiasıyla birkaç kez sorguya çekilen Elebayev, bu sözüyle “Ben gördüklerimi, başıma gelenleri ve Kırgız halkının yaşadığı zor günleri yazdım, rejimin bana dayattığı dogmaları değil!” mesajı vermeye çalışmıştır. Onun hikayeleri, günlüğüne düştüğü notlar ve genel olarak çağdaş Kırgız edebiyatındaki yeri bunu gösterir. Çünkü yazarın hikâyeleri 1916-1943 yılları arasındaki Kırgız sosyal yaşantısının edebî aynasıdır. Araştırmacı Tolubayeva Çolpon Derdenbayevna, Mukay Elebayev’in 1930’lu yıllarda henüz oluşmakta olan Çağdaş Kırgız Edebiyatı’ndaki yerini şu sözlerle belirtir:

“1930 ve 40’lı yıllarda edebiyatımız oluşmaya başlamış, birtakım yazar ve şairler ön plana çıkmışlardır. Bu şair ve yazarlar edebî eserlerinde hayatta meydana gelen değişimleri edebî bir bakış açısıyla ifade etme faaliyetinde olmuşlardır. Edebiyatın toplumsal hizmeti yerine getirmesiyle hayatta var olan olaylar, insanlar arasındaki ilişkiler siyasi ideoloji çerçevesinde ele alınmıştır. Edebi faaliyetlerle meşgul olan yazar ve şairlerimiz edebi türe fazla bir ehemmiyet vermeden sadece Sovyet ideolojisini kendilerine bayrak edinin eser yazmışlardır. Bunun sebebi ilk olarak ideolojinin talebi, ikinci olarak ise edebî eleştirinin talebi olmuştur. Üstelik yazar ve şairlerimizin edebî bilgisi oldukça az olup sadece ideolojiye dayandıklarından gerçek edebiyatın önemini anlamaktan uzak olmuşlardır. Fakat, Kırgız Sovyet edebiyatını temellendirme işinde büyük rolü olan yazar ve şair Mukay Elebayev o yıllarda bile edebiyatın gerçek önemini ve tadını anlayabilen ender aydınlardandır” (Tolubayeva, 2002: 74).

H. Aşlar. Modern Kırgız Edebiyatında İlk Yazarlar ve İlk Hikâyeler.

Elebayev, yazarlık belgesiyle cepheden sağ olarak dönebilecekken kendisine bu konuda yardım edilmediği için 1944'de hayatını orada kaybeder.

Çağdaş Kırgız edebiyatının oluşumunda önemli bir rol üstlenen yazar Mukay Elebayev, 1906 yılında Isık Göl bölgesi, Tüp Mahallesi, Çon-Taş köyünde dünyaya gelir. Küçük yaşında anne ve babasını kaybeder. Çocukluk ve gençlik yılları çok büyük zorluklar içinde geçer. O dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda okuma yazmayı öğrenmiş ender kişiler arasında yer alır. 1916 yılındaki Ürkün'den sonra Doğu Türkistan ve Çin'e göç etmek zorunda kalan Kırgız Türklerinin arasında o da vardır. Rus askerleri tarafından ezilen halkın açlıktan, susuzluktan ve bulaşıcı hastalıklardan kırıldığına şahit olur, daha çocuk yaşında bu acılarla yüzleşir.

Elebayev, 1919 sonbaharında memleketi Isık-Göl'e döner. Hayatını devam ettirebilmek için ağır işlerde çalışır ve sürekli yer değiştirmek zorunda kalır. Kısa süren ilk eğitimini Isık-Göl yakınlarındaki Cıluu-Bulak köyünde yeni sistemle (usul-i cedit) eğitim veren okulda alan yazar, daha sonra buradan Karakol'daki okula girmeye çalışır. Uzun uğraşlardan sonra buradaki yatılı okula girer. Ancak bir süre sonra yaşı büyük olduğu için okuldan atılır. Ne kalacak yeri, ne de geçimini sağlayabileceği bir geliri olan Mukay Elebayev, çok sıkıntı çeker. Orada burada geceler, hayatını sürdürmeye çalışır. 1924 yılına kadar çeşitli işlerde çalışır. Yazarın bu sıkıntılarla yaptığı amansız mücadele onun öğrenim görme arzusunun büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir. Aynı şekilde hayatına dair bu küçük ayrıntılar onun edebî kimliğini, hikayelerinde işlediği konuları ve hayata bakışını anlamada önem arz eder.

1924'de Tüp bölgesi Monastr köyünde kurulan Ziraat Fakültesi'ne girer. Edebî faaliyetlerine burada başlar. İlk şiiri Erkin-Too gazetesinin 6. sayısında yayımlanır. (1925) Ziraat Fakültesi'ndeki faaliyetleri sadece öğrenim görmek ve şiir yazmaktan ibaret değildir; aynı zamanda sanatçı ve çok yönlü kişiliğini ve oyuncu yönünü de ortaya çıkarmaya başlar. Okulda ve o zamanlar Çiftçiler Evi olarak bilinen kültür merkezinde gösterilen oyunlarda rol alır; gösterimi yapılacak piyeslerin reklamları yapılırken oraya buraya asılan afişlerin en göze görünür yerine büyük harflerle "Genç yetenek, şair Mukay Elebayev de katılıyor." yazısı düşülür (Malikov, 1964:28).

Buradaki eğitimini 1926'ya kadar devam ettiren yazar aynı tarihte Kırgızistan'da zamanın en saygın ve büyük enstitüsü olarak kabul edilen Bişkek şehrindeki Merkez Eğitim Enstitüsü'ne kaydını yaptırır. Eğitim Fakültesi'nde Rus, Batı ve Kazak edebiyatıyla tanışır, zamanının çoğunu

okumakla geçirir. O dönemde kurulup sonradan Kızıl Uçkun adını alan edebiyat derneğinin kurulmasında öncü rol üstlenir. Kızıl Uçkun edebiyat derneği daha sonraları Kırgızistan Yazarlar Birliğinin çekirdeğini oluşturması açısından oldukça önemlidir. Bununla birlikte ilk ve tek Kırgızca gazete Erkin-Too'da şiir ve makalelerini yayınlatır; muhabir olarak da görev yapar. 1930 yılında öğrenimini tamamlar ve Kızıl Kırgızistan gazetesinde muhabir olarak çalışmaya başlar. İlk hikâyeleri bu gazetede yayınlanır.

Yazar öğrenim gördüğü yıllarda Rus ve Batı edebiyatından değil daha çok çağdaş Kazak edebiyatından etkilenmiştir. Bu hususta, sadece Kırgızistan'ın değil Türk dünyasının tanınmış sanat adamlarından, edebiyatçı, şair ve eleştirmen Salıcan Cigitov şunları belirtmektedir:

“Mukay Elebayev öğrencilik günlerinde Rus ve Batı klasiklerini okumuş olabilir. Fakat bana göre o Kazak edebiyatı numunelerini Batı ve Rus edebiyatına göre daha çok okumuştur. Mukay'ın bazı Kazak yazar ve şairlerinden özellikle Beyimbet Maylin'in birçok şiirinden, kafiye kullanımından, kelime seçiminden, söz hazinesinden etkilenmiştir. Aynı şekilde nesir eserlerinde olayın anlatımı, kurgusu, olay örgüsü, cümle kuruluşu gibi noktalarda Maylin'den etkilendiği âşikardır. Ayrıca, Dünya ve Rus klasiklerinin bazı eserlerini Mukay o dillerden değil, Kazakça'dan çevirmiştir. Bu yüzden Kazak edebiyatının Mukay'a etkisi Batı ve Rus edebiyatından kat kat fazladır” (Cigitov, 1972:17).

Elebayev'in 1931'de ilk şiir külliyatı Toplu Şiirler adıyla yayınlanır. 1932 yılında Meydan adlı ikinci şiir külliyatı, 1936 yılında hem kendisinin hem de çağdaş Kırgız edebiyatının ilk romanı Uzak Yol yayınlanır. 1938 yılında ise hikâyeye külliyatı Zor Zamanlar adıyla okurlarıyla buluşur. Elebayev ilk eseri Şiir Külliyatı'nı yayınlattığında daha önce gazete ve dergilerde yayınladığı şiirlerini defalarca düzeltmiş, bazılarını yeniden kaleme almış, beğenmediklerini eserine almamıştır. Yazar eserinin giriş sözünde şöyle demektedir:

“Kitabın hacmine bakıp, yadırgayanlar olabilir. Gerçekte 1925 yılından 1937'ye kadarki zaman diliminde kaleme aldığım şiirler bunlardan ibaret değil. Bu külliyattakiler benim bütün şiirlerimin yaklaşık dörtte biri. Bu çalışmayı yayınlama aşamasında bu şiirlerin çoğunu çıkardım. Özellikle sanatı tam anlamıyla idrak edemediğim önceki zamanlarda yazdıklarımın çoğu bu çalışmaya girmedi. Bu türden şiirleri uygun bulmadığım için çıkardım. Birçoğunu da kısalttım. Bazı arkadaşlar gibi önceleri (özellikle gençlik yıllarında) ne yazıldıysa bunların hepsi külliyata girsin gibi bir düşünce doğru değildir. Çünkü, insanoğlu ne kadar yetenekli olursa olsun,

H. Aşlar. Modern Kırgız Edebiyatında İlk Yazarlar ve İlk Hikâyeler.

bunun üstüne bilgi ve tecrübe katmadan, ileriye gidemeyeceği malum. Özellikle edebiyat meydanında eğitim almadan, hayatı tanımadan, tecrübe kazanmadan bir günde bir şeyler yazarak yaptığın işi geliştirmek mümkün değildir. Bu doğal bir olgudur. Bu yüzden ilk zamanlarda iyi veya kötü yazılanların hepsini toplayıp, yayınlamayı adet haline getirmemek gerekir” (Cigitov, 1972: 110).

Elebayev sözlü edebiyat ürünlerini de yayınlayıp halkın hizmetine sunma faaliyetleri yürütmüştür. 1937-1939 yılları arasında Kırgızistan Devlet Matbaası’nda edebiyat redaktörü olarak görev yapar. Bu görevi sırasında Sarinci-Bököy, Kococaş, Kurmanbek, Er-Töştük gibi Kırgız destanlarını yayınlattır. Kırgız atasözlerini derleme işini yürütür. Elebayev folklorik malzemelerin bir milletin hazinesi olduğunu ve bunları yayımlayarak halka sunmak gerektiğini belirtir. (Sooronov, 1998: 70) Atasözleriyle ilgili olarak ise 29 Haziran 1940 tarihli günlüğünde şöyle der: “Atalarımızın yüzyılların derinliklerinden günümüze taşıdığı atasözlerimizi toplayıp bastırmamız gerekmektedir. Bu konuyla ilgili olarak resmî makamlarımızın bugüne kadar hiçbir şey yapmamış olması affedilemez bir hata teşkil etmektedir. Atasözleri bir milletin hazinesi değil midir?” (Elebayev, 1990:76).

Elebayev hayattaki en büyük arzusunun eğitim görmek ve iyi bir edebiyat adamı olmak olduğunu her fırsatta belirtir. Yaşam mücadelesi verdiği yıllarda bile okumak, yazar/şair olmak arzusunu hiç yitirmemiş ve hep bunun mücadelesini vermiştir. Nitekim bir edebiyat adamı olmasına etken olan sebep anlamında söylediği şu söz oldukça mânîdardır:

“Ben uzaktaki ak karlı dağların arasında doğmuş bir Kırgız evladıyım. Her ne kadar deha olarak doğmasam da, hayatımda gördüklerimden ve başımdan geçenlerden aldığım tesirle bunların çoğunu yazmadan edemedim” (Sooronov, 1998: 101).

Elebayev iyi bir yazar olabilmek için yazarın sürekli kendini geliştirmesi ve daha önce yazdığı eserleri ileride eleştirebilmesinin gerektiğini; yazarın önündeki engelleri birer birer kaldırması, lafa, söze, dedikoduya aldırılmaması gerektiğini söyler. Etrafında olup biten olumsuzluklara karşı mücadele etmesini, bir kenara çekilmemesini belirtir. İyi bir yazarın sadece bir kişiden etkilenmesinin veya öğüt almasının yetersiz olduğunu, yazarın sürekli okumasının kendi yararına olacağını söyler. Aynı zamanda yazarın/şairin sadece edebiyatla değil, diğer bilim dallarıyla da haşır neşir olması gerektiğini söyler. Yetkin bir yazarın övünçlenliğe, havalara girmeye, meşhur olma hevesine ihtiyacı olmadığını, dalkavuk ve tellallık yapmaması gerektiğini belirtir. Elebayev edebiyata

özel ve büyük bir sorumlulukla yaklaşmak gerektiğini bütün edebî faaliyeti süresince kanıtlamıştır. Bu bağlamda yazarın Kırgızistan Yazarlar Birliğinin ilk toplantısında yaptığı konuşma oldukça önemlidir:

“Bu güne kadar halledilemeyen meselemiz yazar ve şairlerimizin eserlerini değerlendirme ve bunlara sadece edebî esere göre değer veremeyişimizdir. Yazarına göre değil eserine, toplumsal içeriğine, eserinin kalitesine göre değer vermemiz gerekir. Bizde kim nasıl bir yazar, eseri nasıl, sınıfsal içeriği nedir gibi sorulara cevap arıyor, gerçek edebî analiz ise yapılmıyor. Edebiyatımızda üç büyük sorun bence şunlardır: 1. Yazarlarımızın tecrübesizliği, 2. Edebiyatımızın sadece proleter dünya görüşünün dileklerine göre şekilleniyor olması, 3. Edebiyatımızdaki sahipsizlik veya edebiyatı gerçek mânâsında değil, zamanın siyasi propagandasına göre değerlendirmeye çalışmamız” (Elebayev, 1990: 223).

Çağdaş Kırgız edebiyatında özel bir yeri olan Mukay Elebayev’in yazarlığa giden yolunu Salican Cigitov şu satırlarla anlatır:

“...Böylesi zor şartlarda, taşra ve amatör bir edebî çevrede cahil halkın arasından çıkan, ilk gençlik yıllarında şöyle böyle okuma yazma öğrenen, toru topu pedagojik orta derecede bir eğitim alan Mukay Elebayev kendince akıl yürütmeyi, söz bulma azabı çekip edebî eserler yazmayı, yazarlığın ciddiyetini ve toplumsal önemini nasıl idrak edebildi? Elbette, bunun ilk sebebi Mukay’ın doğuştan yetenekli olmasında. Doğuştan parlak bir zekaya sahip olduğuna kaleminden çıkan metinler açık birer delil. İkinci olarak, Mukay hayatın her türlü zorluğuyla yoğrularak, becerikli, gayretli ve çalışkan bir kişiliğe sahip olmuştur. Ağır hayat dersleri onun sadece hayat tecrübesini zenginleştirmemiş, aynı zamanda doğuştan getirdiği zekasını da geliştirmiştir. Zorlu hayat şartlarından kurtulmak ve yeni bir hayat kurmak amacı güden binlerce insan gibi Mukay da devrin sosyal değişimlerine kayıtsız kalmamış, ister istemez bu yeni imkanlardan faydalanma durumunda olmuştur. Yeni hükümet tarafından yemek, giyecek, kalacak yer veren yeni eğitim kurumlarının açıldığını öğrenip Tüp’teki yatılı okula, çok geçmeden de Ziraat Fakültesi’ne girmiştir. En temel insanî ihtiyaçlarını giderme imkanı bulan Mukay ilmin tadını şöyle böyle tatmaya başladıktan sonra gönlünde yeni manevî duygular ve daha da devam etsem gibi parlak düşünceler peyda olmuştur. Ardından Frunze şehrine gelip Merkezi Eğitim Fakültesi’ne kayıt yaptırır. Kitapların dünyasıyla tanışır, öğrenci çevresiyle fikir alış-verişlerinde bulunur; öğretmenlerden eğitim alır. Bu şekilde Elebayev’in iç dünyası yeni bir dereceye yükselir. Böylesi psikolojik değişimler sırasında onun manevî dünyasında yeni amaçlar, yeni faaliyetlere, özellikle edebî yaratıcılığa olan hevesi iyice artar. Onun

H. Aşlar. Modern Kırgız Edebiyatında İlk Yazarlar ve İlk Hikâyeler.

ömründeki bu zaman Kırgız yazılı edebiyatının başladığı zamandır. Millî basının çeşitli metinlere, özellikle manzum eserlere sürekli ihtiyaç duyuyor olması edebiyata yeteneği olan Mukay'ın edebiyata adım atmasını sağlam temellere dayandırır. Elbette o zamanlar onun büyük edebî eserler ortaya koymaya meslekî yetkinliği yoktu. Öğrencilik yıllarında amatör olarak şiirler yazarken, ilk şiir külliyyatı çıktıktan sonra yazarlığın hayatının temel işi olduğunu hisseder ve hem genel kültürünü hem de edebî bilgisini artırma amacı peşinde olur. Başka dillerdeki edebî eser örnekleriyle daha derinden tanışır. Klasik eserlerden aldığı eğitim, kendi hayat tecrübesi ve devam eden edebî süreç onu söz bulma azabı çekmek, sürekli çalışmak, yazdıklarını okuyup tekrar yazmak gerektiği düşüncesine götürür. Bir çırpıda edebiyatın her türünde eserler vererek iyi bir eser ortaya koyulamayacağı gerçeğine inanır. Bu hususta edebî muhitteki yazar ve şairleri eleştirir. Netice olarak edebî faaliyetine farklı bir bakış açısıyla bakıp hangi türde yazarsa yazsın bütün manevî imkanlarını kullanarak yazmaya başlar. Bununla birlikte mesaisinin çoğunu harcamadıkça, üstüne düşmedikçe iyi bir yazar olmanın mümkün olmadığını da anlar. Bu sıradan gerçeğe inandıktan sonra çeşitli faaliyetlerden uzak durup edebî çevrelerin faydasız sürtüşmelerine de katılmadan yalnızlığı seçerek yazı faaliyetine yönelir. Matbaa redaktörlüğü gibi aylıklı bir işten kaçınıp hiçbir yerde çalışmadan sadece edebiyatla uğraşmak ister. Bir süre sonra işini bırakıp özgür sanatçı halinde biri olur. Sadece materyal ihtiyacı onu tekrar çalışmaya zorlar. O zamanda da Mukay yazarlık disiplininin taviz vermez. Boş zamanının çoğunu edebî eserler yazmaya harcar. Elbette bu faktörler onun yazarlığının gelişmesine yardım etmiştir” (Cigitov, 1991: 114).

Mukay Elebayev'in ilk hikâyesi Yeni Medeniyet Yolunda adlı dergide yayınlanan “Yürek ağza gelince” adlı hikâyesidir.¹ Hikâyede, rüyada görülen bir kâbus anlatılmaktadır. “Zor zamanlar” adlı hikâyesinde 1916 ayaklanmasında Çin'e göç eden bir süre sonra da memleketine geri dönen Kabil adlı Kırgız gencin Kırgız topraklarına yerleşen Rus çiftçilerin yanında uşaklık etmeye mecbur kalışı, Kırgız-Rus insan ilişkileri ve kendisiyle aynı kaderi paylaşan diğer Kırgızların çileli hayatını anlatır. Hikâye 1920'li yıllarda Kırgız Türklerinin, Türk tarihinin kutsal mekanlarından biri olan Isık Göl civarındaki yaşayışını tüm çıplaklığıyla gözler önüne seriyor olması bakımından önemlidir. Zira 1916'daki Ürkün'de Çin'e göç etmek zorunda kalan Kırgızlar vatanlarına geri döndüklerinde topraklarının ve mallarının Ruslar tarafından ele geçirildiğini

¹ Cami Madaniyat Colunda, 1929, No 1-2 s. 10-11.

görürler ve işgalci konumundaki Rus çiftçilere uşaklık ederek yaşamak zorunda kalırlar. Elebayev, Kırgız halkının o zor günlerini anlatmakla yetinmeyip bu durumu gizlice eleştirmektedir. “Karşılaşma” adlı hikâyesinde iki eski dostun tesadüfen karşılaşip geçmiş günlerini yâd etmeleri hikâye edilmektedir. Hikâyede diyaloglar aracılığıyla yazarın hayata ve eski günlerine dair düşüncelerine rastlanılır. “Son bir gün” hikâyesinde genç dul kadın Saykal ve halkı bilgilendirmek amacıyla diyar diyar dolaşan Kencegul arasındaki henüz filizlenmekte olan aşk konu edilir. Hikâye sosyal içeriğinin yanında bir aşk hikâyesi hüviyetine de sahip olup çağdaş Kırgız edebiyatının aşk konulu ilk hikayelerinden biridir. Dünyanın ve Türk dünyasının büyük yazarı Cengiz Aytmatov’un ünlü aşk hikayesi “Cemile” ile bu hikaye arasında var olan benzerlikler dikkatleri çekmektedir. Cengiz Aytmatov’un bu hikayesinden yıllar önce kaleme alınan bu aşk hikayesi onun kadar başarılı olamasa da onun ortaya çıkmasında, belki de, Aytmatov’a ilham kaynağı olmuştur, denilebilir.

“Uşak Arteli” adlı hikâyesinde Sovyet hükümetinin yeni yeni hüküm sürmeye başladığı 1920’li yıllarda Tolubay ve Baymurat gibi kimselerin yıllarca çalışarak elde ettikleri mallarını kaybetme korkusu işlenmektedir. Yazar bu hikâyesinde kahramanlarının psikolojik derinliklerine inebilme başarısı gösterir. “Uzaktaki dağdan” adlı hikâyesinde II. Dünya savaşı sırasında cephedeki askerlere erzak temini anlatılır. Halk varını yoğunu askerlere gönderme kararı alır. “Baysal” adlı hikâyede Baysal adlı gencin akrabalarının yanında kalışı, yengesiyle sürekli kavga edişi, civar köylerde uşaklık yaparak yaşam mücadelesi veren dostları konu edilmektedir. “Yolda” adlı hikâyesinde bir tren yolculuğu anlatılır. Hikâye kahramanı bu yolculuk esnasında başına gelenleri, gördüklerini anlatır. Mukay Elebayev’in Kırgız eleştirmenlerden olumlu eleştiriler alan hikayelerinden biri de “Fırtınalı gün” adlı hikâyesidir. Yazar bu hikâyesinde o dönemin Kırgız sosyal yaşantısını ve o dönemde yaşadığı sıradan bir günü usta bir yazar titizliğiyle gözler önüne sermektedir. “Zarlık” hikâyesinde okuma ateşiyle yanıp tutuşan Zarlık adlı gencin bu amacına ulaşma gayretleri anlatılmaktadır. “Dört yolcu” adlı hikayesi de bir yolculuk hikayesidir. Kahramanlar yolda ilginç olaylarla karşılaşılırlar.

Hemen bütün hikâyelerinde yazarı görmek mümkündür. Mesela, “Fırtınalı gün” hikâyesindeki genç adam, “Son bir gün”de Kencegul, “Zor Zamanlar” adlı hikâyesinde Kabil, “Zarlık” adlı hikâyesinde Zarlık adlı kahramanlar yazarın kendisidir. Hikâyelerindeki mekân ise yazarın çoğunlukla bizzat bulunduğu Türkistan coğrafyasına ait yerlerdir. Mukay Elebayev’in hikâyelerindeki şahıs kadrosunu çoğunlukla yazarın bizzat

H. Aşlar. Modern Kırgız Edebiyatında İlk Yazarlar ve İlk Hikâyeler.

gördüğü ve tanıdığı sosyal hayatın içinde var olan kişiler oluşturur. Rusların evlerinde uşaklık yapan Kırgızlar, okuma arzusuyla yanıp tutuşan Kırgız gençler, yazarın dostları, devlet görevlerini yerine getirmek için yolculuk yapan kimseler, Kırgız, Rus kadın ve genç kızlar...

Elebayev kısa ömrüne bir de roman sığdırmış bir yazardır. Üstelik bu roman Elebayev'in ve çağdaş Kırgız edebiyatının ilk romanıdır. Yazarın ilk önce Önceki Günlerde daha sonra O Günlerde adını vermek istediği Uzun Yol, 1936 yılında Semerkant şehrinde yayınlanmıştır. Mukay Elebayev Uzak Yol'u yazmaya 1934 Ocak ayında başlamış ve 2 Kasım 1936 yılında bitirmiştir. Bu roman 1916 yılındaki Kırgız Türklerinin Rus Çarı'na karşı ayaklanması ve akabinde halkın Çin'e göç edişi anlatılmaktadır. Bu anlatım, yazarın kendi ailesi ve yakın çevresi ekseninde dile getirilmektedir. Eser, tarihî roman hüviyetine sahiptir. Romanın olay örgüsü, konusu bizzat Kırgız hayatından alınmıştır. "Yazar romanda sadece ailesi ve kendi başına gelenleri değil, aynı zamanda o dönemde Kırgız halkının tarihi sosyal durumunu, başına gelen felaketleri, yaşadığı zorlukları realist bir anlayışla eserinde işlemiştir" (Malenov; 1959: 87).

Romanda hüznü olaylar, trajik kaderler, azap çeken insanlar ustaca anlatılmıştır. Roman yirmi yedi bölümden oluşmaktadır. Her bölüm arasında organik bağlar mevcuttur. Romanın önemli bir kısmında Isık Göl civarındaki halkın hayatı, Rusların Kırgız halkına yaptığı zulüm ve cefa tasvirlerken, romanın diğer kısımlarında ise Rus Çarı'na ve yerli yöneticilere karşı ayaklanan Kırgız halkının yenilip Çin'e kaçıışı ve Çin sınırları içinde ezilişi, bir süre sonra da memleketlerine dönen halkın "Uzak yol"unun tablosu çizilmektedir.

Ünlü Kırgız eleştirmen Kadırgul Doutov, Mukay Elebayev'in eserleriyle ilgili şunları belirtir: "Edebî zevkimin henüz gelişmediği, edebiyat anlayışımın henüz şekillenmediği dönemlerde okuduğum eserleri şimdilerde yeniden okuyorum. Gerek eser ve gerekse yazarıyla ilgili önceki fikirlerimle şimdiki fikirlerim arasında hatırı sayılır bir fark var. Önceden çok beğendiğim, edebî ve estetik açıdan yüksek değer verdiğim birçok eser bugünlerde gözümde bir hiç. Tam tersine, zamanında çağdaşlarından edebî zevk ve edebiyat anlayışı olarak tamamen ayrılan yazarların olduğunu da fark ediyorum. Bu bağlamda, benim henüz farkına vardığım şey, Mukay Elebayev'in eşsiz sanat ve edebiyat anlayışıdır. Bunu şimdi fark ediyorum..."(Baygaziye, 1993: 33).

Salican Cigitov ise Mukay Elebayev'in çağdaş Kırgız edebiyatının temelini atanlardan biri olarak edebiyat tarihinde daima var olacağını,

özellikle nesir eserlerinin uzun yıllar değerini koruyacağını belirtir (Cigitov, 1991: 31).

4.AALI TOKOMBAYEV

Aalı Tokombayev Kırgızistan'ın Kemin bölgesi Kayındı köyünde 1904 yılında dünyaya gelir. 1922'de Taşkent'te bulunan Sovyet Parti okuluna girer. 1923-1927 yılları arasında Lenin Orta Asya Komünist Üniversitesinde öğrenim görür. 1927-1929 yılları arasında Kızıl Kırgızistan gazetesinin redaktörlüğü, 1931 yılında Kırgız Devlet Matbaası redaktörlüğü, 1934-1949 yılları arasında Kırgızistan Yazarlar Birliği başkanlığı ve Sovyettik Kırgızistan gazetesi redaktörlüğü, SSCB İlim Akademisi Kırgızistan Şubesi Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Müdürlüğü görevlerinde bulunur. Kırgızistan'ın ilk gazetesi Erkin Too'nun ilk sayısında Oktyabrın Kelgen Kezi adlı şiiriyle dikkatleri üzerine çeker. Bu şiir, yıllarca Kırgız Sovyet edebiyatının ilk şiiri olarak kabul edilir. 1945 yılında Halk Şairi ünvanı kazanır. 1967 yılında Tan Aldında romanıyla Devlet Toktogul ödülünü kazanır. İki defa Lenin, üç defa Emek Kızıl Bayrak, birer defa Ekim Devrimi ve Altın Yıldız ödülleri kazanmıştır. Birkaç defa milletvekilliği yapmıştır (Aamatov vd., 2008: 595).

Aalı Tokombayev Taşkent şehrinde Orta Asya Komünist Üniversitesinde öğrenciyken edebiyat sahnesine adım atmıştır. İlk şiirlerini burada kaleme alır. Öğrencilerin hazırlamış olduğu Enternasyonal adlı duvar gazetesinde ve Tunguç Adım adlı dergide ilk şiirlerini Çalkar ve Balka mahlasıyla yayımlar. Şair "Balka" (çekiç) mahlasını hayatının sonuna kadar kullanmış, Komünizm düşmanlarına karşı bir 'çekiç' gibi olacağını ve onları gerekirse ezeceğini ima etmiştir.

Şairin ilk şiir külliyatı 1927 yılında Lenin Tuuraluu adıyla çıkar. Eserde Tokombayev Lenin'e övgüler düzer. Bu eser 1936 yılında biraz değiştirilip Lenin adıyla tekrar yayımlanır. Şairin 1930'lu yıllarda Biz Kurmanga Karşı (1930), Emgek Gülü (1931), Ataka (1932), Tutkun Marat (1933), Abalkı Irlar (1933), Irlar Cıynagı (1933), Irlar Cıynagı (1934), İrgelgen Irlar (1935), Bizdin Kitep (1935), Kanattuu Dosttor (1935), Lenin (1936) ve manzume türünde kaleme aldığı Kanduu Cıldar adlı romanının ilk cildi yayımlanır (Samaganov 1976: 555).

Tokombayev edebiyat sahnesine şiirle adım atmış ve hayatının sonuna kadar şiir yazmayı sürdürmüştür. Şairin 1920 ve 1930'lu yıllarda kaleme aldığı şiirlerin hemen tamamı Ekim devrimini kutlayan, Lenin'i ve diğer parti yöneticilerini yücelten, eski hayatı yerip yeni hayatı öven, sınıf

H. Aşlar. Modern Kırgız Edebiyatında İlk Yazarlar ve İlk Hikâyeler.

mücadelesini kamçılayan farklı bir ifadeyle Sovyet propagandası yapan şiiirlerdir.

Tokombayev'in edebî yelpazesi epey geniştir. Tokombayev'in nesir sahasındaki ilk çalışmaları 1920'li yıllarda başlar. 1928 yılında ilk hikâyesi sayılabilecek Küyöönün Kolu Cuurkandın Türmögünön çıktı adlı eseri Leninçiler Küzgüsü adlı dergide yayımlanır. Bu yıllarda Sırduu Barak ve Muundardın Ölümü adlı kısa öyküleri yayımlanır. 1933 yılında Biz Balapan Kezderde ve Too Elinin Comogu adlı kısa öyküleri yayımlanır. Bu hikayesini yazar daha sonra Akay Mergen adıyla tekrar yayımlatır (Akmataliyev vd. 2002: 122).

Kırgız edebiyatında ilk roman yazan yazarlardan biri de Tokombayev'dir. 1935 yılında kaleme aldığı Kanduu Cıldar manzum roman türünde kaleme alınmıştır. Eserin ikinci cildi 1937 yılında yayımlanmıştır. Bu eserin devamı niteliğindeki Tan Aldında adlı eseri ise 1947 yılında yayımlanır. Yazar eserinde 1916 Ürkün adıyla bilinen ayaklanmayı anlatmaktadır. Yazar aynı eseri 1962 yılında yeniden kaleme alır ve aynı isimle yayımlar. Roman iki bölümden oluşur. Birinci bölümde halkın ayaklanmasının sebepleri ve ayaklanmanın başarısızlığa uğraması, ikinci bölümde ise Çin'e göç eden halkın orada yaşadığı sıkıntılar tahkiye edilir.

1930'lu yıllardan itibaren hikâye ve uzun hikâye türünde de eserler vermeye başlayan Tokombayev 1939 yılında kaleme aldığı Dnestr Teren Denizge Kuyat adlı uzun hikayesinde Batı Ukrayna'nın Sovyetler Birliği'ne ilhakını anlatır. 1940 yılında Caralangan Cürök adlı uzun hikaye kaleme alır. Bu adla yayımlanan külliyyatın içinde yazarın Küünün Sırı, Col Comogu, Daat, Ölüm Kimdi Korkutpayt, Akılmandın Coobu gibi kısa hikayeleri de yer alır. Yazarın Caralangan Cürök adlı eseri otobiyografik özelliğiyle dikkatleri çeker. Aynı zamanda yazar eserinde Çarlık'ı eleştirir, Sovyetleri yüceltir.

Aalı Tokombayev'in II. Dünya savaşı konulu hikayelerinden biri Aşırabay adlı hikâyesidir.

1947 yılında kaleme aldığı Mezglil Uçat adlı eseri de Caralangan Cürök adlı eserine konu olarak oldukça yakındır. Eserde bir baba ile oğlunun hayatı karşılaştırılır, böylece eski ile yeni hayat mukayese edilmiş olur.

Yazar 1965 yılında kaleme aldığı Soldat Elek adlı eserinde ise Kırgızistan topraklarında Sovyet hâkimiyetini kurmak için verilen mücadeleler tahkiye edilir. Eserin kahramanları Çalkar ile Seyitbek'in ezilen halkı yeni iktidarı desteklemeleri konusunda ikna etme çabaları anlatılır.

Ayrıca yazarın Sovyet askerlerinin cephedeki kahramanlıklarını anlattığı Ant, 1967 yılında polislerin suçlulara karşı verdiği mücadeleyi anlattığı Tergöö Cürüp Catat ve Kırgızistan'ın Rusya Çarlığına ilhakının 100. yıldönümü münasebetiyle 1964'te kaleme aldığı Ölböstün Üronü ve 1916 yılındaki ayaklanmada Çin'e göç eden halkın çileli hayatını anlattığı Kündün Çığışı adlı piyesleri bulunmaktadır (Akmataliyev vd. 2002: 127).

Tokombayev'in Ölböstün Üronü adlı eseri 1970 yılında sahnelenmiştir. Eserde Semenov Tyan Şanski, Çokan Velihanov gibi bilim adamları ve Borombay Ümötaalı, Balbay Töregeldi gibi yakın Kırgız tarihinin önemli kanaat önderleri yer alır. Eserde, Kırgız boyları Rusya Çarlığı hakimiyetine girdikten sonra barış içinde yaşamaya başlarlar, ki Tokombayev'e göre Kırgız boyları arasında yıllardır devam eden kavgalar dost Rus halkının girişimleriyle son bulmuştur.

Aalı Tokombayev sanatının neredeyse tamamını Rus halkına, Lenin'e, Stalin'e, Komünist Partiye, Sovyet sistemine ve sistemin uygun gördüğü hemen her konuya hasretmiş, Sovyetler Birliğinin ve edebiyatının "Balka"sı olarak kendine göre rejim düşmanı olarak gördüğü birçok kişiyle münakaşa etmiş, bazılarını azmettirmiş, hayatını her yönüyle ideolojinin emrine vermiş bir şahsiyettir.

SONUÇ

Modern Kırgız edebiyatı kuruluş aşamasında Rus, Kazak ve Tatar edebiyatlarından etkilenmiştir. Edebiyat sanatı içerisinde ele alınacak konuları Komünist parti belirlediği için, tıpkı diğerleri gibi, belli bir çerçeve içerisinde gelişebilmiştir. Kırgız edebiyatının ilk yazarları ağırlıklı olarak Sovyet propagandası yapan eserler kaleme almışlardır. İlk dönem Kırgız edebiyatında Mukay Elebayev'in hikayelerinin diğerlerinden ayrıldığı söylenebilir. "Ömrümde gördüğümde başka bir şey yazmadım." diyen Elebayev bu sözle kendi yazarlık felsefesini de açıklar. Bu noktada Elebayev'in "Ömrümde gördüğümde başka bir şey yazmadım." sözünün altında daha derin bir mânâ yatıyor olabilir. Birçok aydının katledildiği 1937 yılında milliyetçilik yapıyor iddiasıyla birkaç kez sorguya çekilen Elebayev, bu sözle "Ben gördüklerimi, başıma gelenleri ve Kırgız halkının yaşadığı zor günleri yazdım, rejimin bana dayattığı dogmaları değil!" mesajı vermeye çalışmıştır. Yazarın hikâyeleri 1916-1943 yılları arasındaki Kırgız sosyal yaşantısının adeta edebî aynasıdır. Bununla birlikte Kasım Tınıstanov ve Sıdık Karaçev de Sovyet propagandası yapmayan hikayeler kaleme almışlardır. İlk dönem yazarlarından Aalı Tokombayev ise tamamen Sovyet propagandası yapan eserler kaleme almıştır. Kırgız nesri özellikle Cengiz

H. Aşlar. Modern Kırgız Edebiyatında İlk Yazarlar ve İlk Hikâyeler.

Aytmatov'un edebiyat sahnesine çıktığı 1950 ve 1960'lı yıllarda her açıdan gelişimini hızlandırmış, özellikle hikâye ve roman türünde önemle eserler ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- AAMATOV, M.A. vd (2008) *Kırgız Respublikasının Cazuuçuları*, Bişkek: Demi.
AKMATALIYEV, A. vd (2002) *Kırgız Adabiyatının Tarihi*, C6. Bişkek.
AKMATALIYEV, A. vd (2015) *Kırgız Adabiyatının Tarihi*, C1. Bişkek.
BAYGAZİEV, S. (1993) *Cazuuçunun Çıgarmaçılık İndividualduulugun Mektepte Üyrönüü Mukay cana Cusup*. Bişkek: Mektep.
BEKTENOV, Z. (1996) *Zamandaştarım Cönündö Eskerüü*. Bişkek.
CİGİTOV, S. (2006) "Karanlık Yıllar ve Bir Mihenk Taşı: Sıdık Karaçev". Manas Sosyal Bilimler Dergisi, sayı 15.
CİGİTOV, S. (1991) *Keçeekekinin Sabaktarı, Bügünkünün Talaptarı*. Frunze: Adabiyat.
CİGİTOV, S. (1972) *Irlar cana Cıldar*. Frunze: Kırgızstan Basması.
ELEBAYEV, M. (1990) (Yay. Haz: Omor Sooronov), *Cariyalanbagan Çıgarmalar*. Frunze: Adabiyat.
ELEBAYEV, M. (1990) *Cariyalanbagan Çıgarmalar*. Frunze: Adabiyat.
İBRAİMOV, O. (2012) *İstoriya Kırgızskoy Literaturı XX Veka*. Bişkek: Biyiktik.
KADIRMANBETOVA, A. (2015) *Okurmandın kitep tekçesi*, C1. Bişkek.
KOMİSYON. (1973) *Kulturnoe Stroitelstvo v Turkestanskoy ASSR (1917-1924 gg)* Sb. Dokumentov, t. 1. Taşkent.
MALENOV, B. (1959) *Mukay Elebayevdin Çıgarmaçılığı*. Frunze.
MALİKOV, K. (1964) *Zamandaştarım cana Kalamdaştarım*. Frunze: Kırgızmambas.
MAMITBEKOV, Z. (1970) "Kırgız Sovyet Cazma Adabiyatının Algaçkı Saamalıktarı" Ala Too No 5.
SIDIKBEKOV, T. (1987) *Kırgız Sovyet Adabiyatının Tarihi*. Frunze: İlim.
SAMAGANOV, C. (1976) *Sovyetтик Kırgızistan Cazuuçuları*. Frunze: Kırgızstan Basması.
SOORONOV, O. (1998) *Mukay*. Bişkek. 1998.
TOLUBAYEVA, Ç. M. (2002) *Elebayev - Uluttuk Adabiyatta Psihologiyalık Prozanın Baştooçusu*. Bişkek: Avtoreferat.

Tүйіндеме

XX ғасырдың алғашқы ширегінде Түркістан аймағында оқу-жазу деңгейі ең төмен болған халық – қырғыздар. Оқу-жазу деңгейі – өзбектерде 2%, қазақтарда 1%, тәжіктерде 1,2%, ал қырғыздарда 0,6%. Қырғызстанда 1918 жылы Пішкекте, 1919 жылы Прижевальск пен Жалал-абадта, 1920 жылы Тоқмоқ, Нарын және Ош қаласының Ақ суу ауданында мектептер ашылды. 1924 жылға дейін мектеп саны 18-ге жетті. Қазіргі қырғыз әдебиетінің алғашқы жазушыларының көп бөлігі Қырғызстандағы, Алматы және Ташкенттегі мектептерде білім алған. Сыдық Қарачев – қырғыз әдебиетінің негізін салушы. Ол алғашқы еңбектерін татарша жазып, татар газеттерінде жариялаған. Қасым Тыныстанов өлеңдерін қазақ тілінде жазып, қазақ газеттерінде жариялаған. Ал Мұқай Елебаев пен Аалы Тоқомбаевтар Қырғызстан

аумағындағы мектептерде білім алып, қырғыз әдебиетінің қалыптасуына өз үлестерін қосқан. Бұл мақалада қырғыз прозасын қалыптастырған ақын-жазушылар туралы сөз болады.

Кілт сөздер: Қырғызстан, мектеп, газет, қазіргі қырғыз әдебиеті, қазіргі қырғыз әңгімелері.

(Ашлар Х. Қазіргі қырғыз әдебиетіндегі алғашқы жазушылар және хикаялар)

Резюме

В первой четверти XX в. народом, среди которого был самый низкий уровень грамотности, были кыргызы. Уровень грамотности среди узбеков составлял 2%, у казахов 1%, у таджиков 1,2%, тогда как у кыргызов 0,6%. В Кыргызстане начали открываться школы: в 1918 г. в Бишкеке, в 1919 г. в Пржевальске и Джелалабаде, в 1920 г. в Токмоке, Нарыне и Оше. До 1924 г. открылось 18 школ. Первые писатели современной кыргызской литературы проходили обучение в школах Кыргызстана, Алматы и Ташкента. Сыдык Карачев – основатель кыргызской литературы. Свои первые произведения он писал на татарском языке и публиковал в татарских газетах. Касым Тыныстанов писал свои стихи на казахском языке и публиковал в казахских газетах. А Мукай Елебаев и Аалы Токомбаев, получившие образование в Кыргызстане, внесли значительный вклад в формирование кыргызской литературы. В статье рассказывается о писателях и поэтах, ставших основателями кыргызской прозы.

Ключевые слова: Кыргызстан, современная кыргызская литература, современные кыргызские рассказы, школа. газета.

(Ашлар Х. Основатели современной кыргызской литературы: писатели и рассказы)

**СИНОПСИС КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ ИСТОРИИ
ПРОТОТЮРКСКОЙ ЭТНОЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ
ОБЩНОСТИ (I тысячелетие до н.э.)
SYNOPSIS OF THE CONCEPTUAL PARADIGM OF THE HISTORY
OF PROTO-ETHNOLINGUISTIC COMMUNITY
(I Millennium bc.uh.)**

Николай ЕГОРОВ*

Резюме

В настоящее время в социально-гуманитарной сфере наук нарастает процесс размывания традиционных границ отдельных дисциплин, раздвижение рамок категорий ряда общественных наук и широкая экспансия в пределы смежных областей знаний.

В современной тюркологии, представляющей собой комплекс социально-гуманитарных дисциплин, изучающих разные аспекты сферы жизнедеятельности тюркоязычных народов в прошлом и настоящем, термины *прототюрки/прототюркский* и *пратюрки/пратюркский* чаще всего употребляются как синонимы.

Переход языкознания в последние десятилетия XX столетия на антропологическую, или антропоцентрическую, как ее часто называют, парадигму стимулировал быстрое развитие междисциплинарных областей социально-гуманитарных исследований. Сравнительно-историческое языкознание, как у него на роду написано, в наше время все больше становится исторической дисциплиной.

Ключевые слова: Синописис, прототюрк, концептуальная парадигма, современная тюркология, сравнительно-историческое языкознание.

Summary

At the present time, in the socio-humanitarian sphere of science, the process of eroding the traditional boundaries of individual disciplines, the expansion of the categories of a number of social sciences, and broad expansion into adjacent areas of knowledge are growing.

In modern Turkology, which is a complex of socio-humanitarian disciplines that study different aspects of the life of Turkic peoples in the past and present, the terms Proto-Turk / Proto-Türkic and Pra-Turk / Praturkic are often used as synonyms.

The transition of linguistics in the last decades of the 20th century to an anthropological, or anthropocentric, as it is often called, paradigm stimulated the rapid

*Доктор филологических наук, профессор. Чувашский государственный институт гуманитарных наук, Чебоксары-Россия.
Doctor of Philology, Professor. Chuvash State Institute of Human Sciences, Cheboksary-Russia. E-mail: emigulay@mail.ru

development of interdisciplinary areas of social and humanitarian research. Comparative-historical linguistics, as it is written in the family, in our time increasingly becomes a historical discipline.

Key words: Synopsis, proto-turkic, conceptual paradigm, modern turcology, comparative-historical linguistics.

Введение

Переход языкознания в последние десятилетия XX столетия на антропологическую, или антропоцентрическую, как ее часто называют, парадигму стимулировал быстрое развитие междисциплинарных областей социально-гуманитарных исследований. Сравнительно-историческое языкознание, как у него на роду написано, в наше время все больше становится исторической дисциплиной. Достижения социально-гуманитарной области знаний XX века расширили и углубили исследовательские горизонты лингвистической компаративистики XXI столетия, высветили многие проблемы, накопившиеся в течении двух последних веков и наметили пути их решения в новом миллениуме.

Учитывая глубинный характер происходивших в сравнительно-историческом языкознании в конце XX – начале XXI вв. перемен, можно, видимо, говорить о смене научной парадигмы в рамках традиционной лингвистической компаративистики, перешедшей от поисков материального и структурного родства языков к реконструкции ранних, дописьменных эпох истории их носителей. Специфика современной лингвистической компаративистики проявляется также в ее сближении с когнитивной лингвистикой, что особенно ярко проявляется в обращении к изучению нетрадиционных для сравнительного языкознания когнитивной сферы. Динамика развития концептуальной парадигмы компаративных исследований в тюркологии наглядно отразилась в содержании многотомной серии «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» (1984–2006).

Этническая идентификация древних популяций, известных нам по скудным нарративным источникам, неразрывно связана с проблемой культурной самобытности. Именно это обстоятельство объясняет все возрастающее внимание со стороны лингвистов-компаративистов к этнокультурному аспекту современных сравнительных историко-генетических и контактологических исследований. Историко-

генетическому и компаративно-контрастивно-контактологическому анализу подвергаются такие этнокультурные концепты, как «пространство», «время», «сущность», «мир», «человек» и этноязыковая картина мира в целом. Это чрезвычайно важно для воссоздания этнокультурного портрета исторических когнатов носителей языка на разных диахронических стратах вплоть до праязыкового уровня.

В настоящее время в социально-гуманитарной сфере наук нарастает процесс размывания традиционных границ отдельных дисциплин, раздвижение рамок категорий ряда общественных наук и широкая экспансия в пределы смежных областей знаний. Уже в последней трети прошлого века сфера интересов лингвистической компаративистики начала неуклонно расширяться за счет экспансии в смежные (социально-гуманитарные) и несмежные (естественные) области. На рубеже миллениумов разрастаются пределы отдельных социально-гуманитарных дисциплин; в языкознании формируются новые интердисциплинарные отрасли – социолингвистика, психолингвистика, антропологическая лингвистика, этнолингвистика, этнолингвокультурология, палеолингвистика и т.д.; развиваются связи языкознания с историей, социально-культурной антропологией, философией, логикой, психологией и даже с математикой.

Единственным фактуальным и репрезентативным эмпирическим источником по дописьменным эпохам истории человечества является лингвистический материал, переработанный испытанным временем методом сравнительного историко-генетического анализа. Именно реконструкция лексического фонда на разных диахронических уровнях развития языка – через промежуточные праязыки до исходного архетипического состояния – является единственным способом зондажа праязыкового состояния и межъязыковых отношений, а сквозь их призму – и средством реконструкции соответствующих культурно-исторических феноменов.

Традиционная лингвистическая компаративистика решает вопросы материального и структурного сходства и различия заведомо родственных языков, каковым являются все языки обширной тюркской семьи, включая якутский и чувашский. Кардинальной проблемой сравнительного историко-генетического изучения тюркских языков является выявление материального и структурного сходства и различия между чувашскими и другими тюркскими языками (языковыми группами), установление их природы; генетическая или

контактная, если контактная – то выяснение характера этих контактов: межтюркские (ареальные, общетюркские) или внешние, выявление источника, времени и места заимствования, путей распространения как внутри тюркской общности, так и за ее пределами и т.д. Вот круг основных вопросов, которые надо решать на уровне лингвистической компаративистики. И только после всесторонней и корректной лингвистической верификации полученные данные можно будет положить в основу этногенетических и палеоисторических реконструкций.

Современная лингвистическая компаративистика обладает достаточно надежным инструментарием и методологической базой для проведения сравнительного историко-генетического, хронотопологического, этимологического и генеалогического анализа языкового материала. Однако, к большому сожалению, в тюркологии мало специалистов, владеющих инструментарием компаративистики. Только тщательно проработанный в полном соответствии со строгими методами сравнительного историко-генетического анализа языковой (прежде всего лексический) материал является наиболее надежным и информативным эмпирическим источником для проникновения в глубинные страты дописьменной истории.

Археологический источник всегда уже по охвату репрезентативного материала, неопределеннее по информативности и менее ограничен в интерпретации, а главное – нем в отношении этноязыковой принадлежности носителей древних археологических культур.

В сравнительно-историческом языкознании сложилась традиция начинать *ab ovo*, когда заходит речь о происхождении языков и народов. Это вполне естественно: чтобы познать, как сложился тот или иной «язык», то есть народ и язык как единое нерасчленимое целое, нужно уяснить себе его истоки. Начать историю происхождения чувашского этноса, его культуры и языка *ab ovo* – значит исследовать историю происхождения, развития и распада прототюркской этнолингвокультурной общности и возникновения качественно новой праогурусской общности, которая и составила этнолингвокультурную первооснову будущего чувашского народа, его культуры и языка.

Основной конечной целью и закономерным финалом комплексного сравнительного историко-генетического изучения лексического фонда языка является историко-культурологическая интерпретация полученных реконструкций с желательным выходом на

экстралингвистическую эмпирию – археологические, этнологические, палеоантропологические и прочие релевантные источники и их сопряженное с письменными данными, изучение с целью воссоздать панорамную картину этнической истории народа, говорящего на этом языке, с древнейших времен.

Воссоздание исторической панорамы более чем тысячелетнего этапа ранней дописьменной предыстории прототюрков до выхода на арену истории *сюнну* представляет задачу комплекса нескольких социально-гуманитарных дисциплин – лингвистической компаративистики, археологии, антропологии, этнологии, популяционной генетики и т.д., сотрудничество которых требует синтеза всей доступной совокупности репрезентативного эмпирического материала и предполагает строгий контроль в рамках исторических событий, зафиксированных древнекитайскими династийными хрониками и другими письменными источниками.

Нельзя рассуждать об образовании чувашей как определенной этнолингвокультурной общности, не рассмотрев проблемы прототюркского этнолингвокультурного сообщества *ди* (древних китайских династийных хроник), из которого в результате длительной и сложной дивергенции и конвергенции с индоиранскими группами (*жунами* древних китайских нарративных источников) выделилась праогурская этнолингвокультурная общность (*ху* китайских источников), не изучив досконально, как, где и когда появились на арене истории далекие предки современных чувашей – *дунху*, *ухуани*, *мужуны*, *сюнну*, *тоба*, *сяньби*, *жужани* и иже с ними, не разобравшись, когда многочисленные и малоизвестные огурские племена Центральной Азии появились в степях Восточной Европы и сложились в большую древнебулгарскую народность, не выяснив, когда и как появилась в Волго-Камье поволжская группа булгар и т.д.

Проблема пространственно-временной локализации прототюркской прародины, – начального центра иррадиации ранних диалектов прототюркского языка-основы, – и ранних этапов расселения их носителей – близкородственных племен прототюркской этнолингвокультурной общности – давно интересует представителей разных отраслей социально-гуманитарных наук – от лингвистов-компаративистов, которые прежде всего занимаются установлением характера родственных отношений и степени близости к другу языков тюркской семьи, до историков, этнологов, археологов,

палеоантропологов, в последние годы также палеогенетиков и геногеографов, включившихся в обсуждение проблем восстановления общей картины истории прототюркского этнолингвокультурного континуума накануне начала его распада.

Дж. Клоусон не без основания утверждал, что и авары, и сюнну (Hsiung-nu, Huns), и ухуани (Wu-huan, Oguz?), и сяньби (Hsien-pei), и мужуаны (Mu-jung), и тоба (T'o-pa, Tavgach), и жужани (Jou-jan) – все тюрки (Clauson, 1960, 122). Сейчас мы можем с такой же уверенностью заявить, что эти и еще многие другие древнетюркские племена, еще на заре своей истории объединившиеся в крупную конгломератную конфедерацию *Телэ*, говорили на специфическом тюркском Lig-языке болгаро-чувашского типа.

К сожалению, современная тюркология редко заглядывает за древнетюркский период (VI–X вв.) истории и редко вспоминает, что еще на заре истории в Центральной Азии господствовали огурские тюркские племена, вышедшие на широкую историческую арену в связи с распадом прототюркской общности на две филы – пратюркскую (праогузскую) и праогурскую (прабулгарскую). Именно взаимоотношения этих двух этнолингвокультурных общностей на фоне общей истории Центральной Азии и должны составить предмет изучения праистории тюркоязычных народов в период с начала I тысячелетия до н.э. по середину I тысячелетия н.э., а также в древнетюркское время.

1. Необходимое терминологическое предуведомление

В современной тюркологии, представляющей собой комплекс социально-гуманитарных дисциплин, изучающих разные аспекты сферы жизнедеятельности тюркоязычных народов в прошлом и настоящем, термины *прототюрки* / *прототюркский* и *ратюрки* / *ратюркский* чаще всего употребляются как синонимы. Между тем, современная тюркская историография с подачи лингвистов-компаративистов (Тенишев, 2006, 5–8) вплотную подошла к осознанию необходимости смыслового и содержательного разграничения этих терминов как в хронотопологическом так и в предметно-понятийном отношениях.

Под термином *прототюркское состояние* предлагается понимать тюркскую этнолингвокультурную общность до ее первичного распада на две ветви – *праогузскую* и *праогурскую*, а под *ратюркской общностью*, следовательно, – *праогузскую* ветвь до начала ее распада на классификационные группы – *огузскую*, *каргукско-кыпчакскую*, *сибирскую* и проч.

В предлагаемой вниманию аудитории специалистов работе основное внимание будет уделено истории прототюркской этнолингвокультурной общности накануне ее распада и выделения от прототюркского ствола самостоятельной огурской (булгаро-чувашской) ветви (об огурском этнолингвокультурном континууме подробнее см.: Егоров, 2017, I, 69–168; а также: Yegorov, 2014, 124–171).

Интегрированное комплексное изучение накопленной к настоящему времени совокупности лингвистических, археологических, исторических и прочих данных позволяет констатировать, что прототюркская прародина располагалась в обширном Циркумгобийском регионе, который, по сложившейся в отечественной географической литературе традиции, удобнее обозначать как Внутренняя Азия (о современном понимании терминов «Центральная Азия», «Внутренняя Азия», «Средняя Азия», подробнее см.: Дробышев, 2014, 19–54; там же соответствующая литература вопроса). С археологической точки зрения территория расселения прототюркских популяций совпадает с ареалом распространения памятников так называемой «культуры плиточных могил» (об этой культуре подробнее см.: Цыбиктаров, 1998; там же литература вопроса).

2. Проблема хронотопологии

Строго научный подход к обозначенному термину «прототюркская этнолингвокультурная общность» этнополитическому и социально-гуманитарному феномену требует его локализации в пространственно-временном континууме. Интегрированное изучение данных археологических, палеоантропологических, геногеографических, нарративных, этно-культурологических, лингвистических, палеоботанических, палео-географических и прочих релевантных источников позволяет локализовать прототюркскую этнолингвокультурную общность накануне ее распада в первой половине I тысячелетия до н.э. в пределах обширной восточной провинции евразийской степи, которую для краткости и удобства пользования можно обозначить термином Внутренняя Азия, или Циркумгобийский регион. Западная граница прототюркской ойкумены проходит примерно по 105 меридиану от Байкала до Ганьсу, восточная – вдоль Большого Хингана от Забайкалья до Ляодуна, охватывая юго-западную часть Маньчжурии, южная – от Ордоса вдоль Великой

Китайской стены до бассейна Ляохэ, северная – от Байкала до Амура. Складывается представление, что этническое ядро прототюрков изначально формировалось в юго-восточной провинции Внутренней Азии, охватывающей западную часть современной провинции Ляонин, северные части провинций Хэбэй и Шаньси, и уже оттуда прототюркские популяции эпохи палеометалла расселись на север (ареал культуры плиточных могил) и на запад, в район Ордоса и Внутренней Монголии, где древние китайские источники эпохи Чжоу (XI в. до н.э. – 221 г. до н.э.) фиксирует племена группы *ди*. Ряд авторитетных исследователей (Ф. Хирт, В. Эберхард, Ма Чаншоу, А.Г. Малявкин и др.) высказывались в пользу мнения о тюркской принадлежности *ди* (Eberhard, 1942, 125 и сл.). Поэтому отсчет истории прототюркской этнолингвокультурной общности накануне ее распада можно начать с наиболее ранних сообщений китайских династийных хроник и племенах *ди*.

3. Культура первичного производства и жизнеобеспечения прототюрков

Ранние прототюрки несомненно вели экстенсивное, присваивающее хозяйство на основе охоты, рыболовства и собирательства. К рубежу II–I тысячелетий до н.э. они, очевидно, уже имели навыки примитивного мотыжного земледелия (выращивали преимущественно просо и полбу) и придомного скотоводства (свиньи, собаки). Начиная со второй четверти I тысячелетия до н.э. племена *ди* перенимают у западных соседей жунов пасторальную культуру и начинают разводить крупный и мелкий рогатый скот, а также лошадей. Уже к середине I тысячелетия до н.э. прототюркские племена (за исключением горно-таежных популяций, т.е. *линху* – «лесных ху» китайских источников) освоили новый хозяйственно-культурный тип производящей экономики на основе сначала отгонно-пастбищного, а затем и кочевого скотоводства со строго фиксированными сезонными (летними и зимними) пастбищами. Накануне распада прототюркской этнолингвокультурной общности большая часть населения Циркумгобийского региона уже представляла собой классических кочевых номадов.

В I тысячелетии до н.э. в среде прототюркских племен как северной, так и южной провинции Внутренней Азии «складывались и преемственно закреплялись этнолингвокультурные традиции, которые имея зачастую различные истоки, постепенно формировали этнически

существенные особенности, в той или иной мере присущие всем тюркоязычным племенам» (Кляшторный, Савинов, 2005, 11).

Наиболее интенсивно формирование общетюркских этнолингвокультурных стереотипов происходило в прототюркское время, еще до начала первоначального распада общности в середине I тысячелетия до н.э., «когда определялись оптимальные формы хозяйственной деятельности (кочевое и полукочевое скотоводство), в основном сложился комплекс материальной культуры (тип жилища, одежды, средства передвижения и т.п.), приобрела известную завершенность духовная культура, социально-семейная организация, народная этика, изобразительное искусство и фольклор. Наиболее высоким достижением этой эпохи стало создание тюркской рунической письменности, распространившейся со своей центральноазиатской родины (Монголия, Алтай, Верхний Енисей) до Подонья и Северного Кавказа» (Кляшторный, Савинов, 2005, 11–12). Правда, все это С.Г. Кляшторный относит к древнетюркскому времени, то есть ко второй половине I тысячелетия н.э. Это, по всей вероятности, объясняется тем, что интересы этого великого тюрколога-историка, по вполне понятным причинам, редко проникали в более глубокие периоды тюркской истории.

Между тем, сравнительное историко-генетическое изучение лексики чувашского и стандартных тюркских языков однозначно показывает, что основы культуры первичного производства и жизнеобеспечения, соционормативной и гуманитарной культуры сложились задолго до распада прототюркской общности и выделения из нее огурской филы, то есть еще в первой половине I тысячелетия до н.э., а скорее даже несколько раньше. Сведения древнекитайских письменных источников вкупе с данными археологических открытий последних трех десятилетий (Шульга, 2015) подтверждают достоверность предлагаемой датировки.

4. Нарративная версия этнической истории Внутренней Азии в прототюркскую эпоху

Древнекитайские династийные хроники и другие нарративные источники эпохи Шан (Инь) (ок. 1600 – ок. 1050 гг. до н.э.) и Чжоу (традиционно-условная датировка: 1122–256 гг. до н.э.; новая датировка: 1066–221 гг. до н.э.) за пределами древнекитайских царств зафиксировали две крупные «этнолингвокультурные» общности: *жунов* – на западе и *ди* – на севере (от восточных *и* и южных *маней* в

данном случае абстрагируемся в виду их непричастности к прототюркской истории). Социально-гуманитарная сфера научных дисциплин в наши дни пришла к негласному согласию по вопросу обитавших в восточной провинции степной Евразии древних этнолингвокультурных общностей. Во Внутренней Азии, включая Северный Китай (кит. *бэйфан* – букв. «северный край»), в I тысячелетии до н.э. были представлены две большие этнолингвокультурные общности: индоевропейская (в лице ранних кочевников скифского времени) на западной окраине и прототюркская – практически по всей территории Циркумгобийского региона.

Со времен классических работ Б. Я. Владимирцова хорошо известно, что монголы выходят в степи Забайкалья и Восточной Монголии не ранее XI в. н.э., до этого времени они обитали далеко за Большим Хинганом, в бассейне Сунгари, и не были знакомы с пасторальной культурой первичного производства и жизнеобеспечения. От других возможных мелких этнических вкраплений, если таковые и были, можно смело абстрагироваться, так как на общий ход этнической истории Внутренней Азии они никакого заметного влияния не оказывали.

Несмотря на то, что такие этнически индифферентные собирательные «этнонимические» термины ранних китайских нарративов, как *цяны*, *жуны*, *ди*, *ху*, *дунху* и т.п., носят минимальную этническую нагрузку, в свете всей совокупности источников нетрудно понять, что за *цянами* (*жунами*) стоят ранние кочевники скифской эпохи, говорившие, очевидно, на наречиях индоиранской группы, а за *ди* – племена прототюркской общности. Внимательное знакомство с китайскими нарративными источниками показывает, что со второй четверти I тысячелетия до н.э. начинается длительный симбиоз автохтонных пеших охотников *ди* с пришлыми номадами, который отразился на страницах китайских династийных хроник периода Чуньцзо («Весны и Осени») (VIII–V вв. до н.э.) появлением гибридного термина *жунди*. Это, по всей вероятности, знаменует начало ассимиляции прототюрками индоиранских племен и выхода на историческую арену новой этнолингвокультурной формации, получившей со стороны китайцев-хуася новое наименование *ху* – букв. «иностранцы», «варвары».

В эпоху бронзы и раннего железного века, когда этнолингвокультурные общности представляли собой некоторый континуум близкородственных племенных популяций, очень часто

происходил так называемый «*прерванный языковой сдвиг*», когда одна этнолингвокультурная группа меняет свой язык на принадлежащий другой контактной группе, при этом определенная часть лексики ассимилированной субстратной этнолингвокультурной группы сохраняется. По такому сценарию развивались взаимоотношения между пришлыми индоиранскими популяциями жунов, дисперсно расселившихся среди автохтонных прототюркских племен Северного Китая в первой половине I тысячелетия до н.э. Именно в это время в южном секторе Циркумгобийского региона от Ганьсу до Ляодуна формируется так называемая «культура ордосских бронз». Сейчас уже стало ясно, что под этим условным термином объединяется целая серия археологических памятников и ряд культур бронзового века с четко выраженными признаками, характерными для «скифо-сибирского мира» северной Евразии эпохи бронзы (Шульга, 2015). Очевидно, назрело время для объединения памятников «ордосской культуры» в единую **ордосскую культурно-историческую общность бронзового века** и в известной мере аффилировать их с формирующейся праогурской этнолингвокультурной общностью первой половины I тысячелетия до н.э., получившей в китайской историографической традиции собирательное наименование *дунху* – «восточные инородцы».

Тюркская этнолингвокультурная общность сложилась в горно-степных просторах Внутренней Азии, в Циркумгобийской области. Прототюркские популяции общались между собой на взаимопонятных близкородственных племенных наречиях единого прототюркского языка-основы, но уже накануне распада в процессе длительного симбиоза и конвергентного развития первоначально различных прототюркской и индоиранской этнолингвокультурных общностей в Циркумгобийском регионе сложилась ситуация языкового союза.

История взаимодействия, симбиоза и, отчасти, слияния двух основных групп древнего населения южной провинции Внутренней Азии – автохтонного прототюркского *ди* и дисперсно расселившегося среди них пришлого с северо-запада индоиранского (восточноиранского, скифо-сакского) контингента жунов на протяжении ряда столетий и есть процесс этнолингвокультурогенеза, в ходе которого осуществлялась этническая консолидация и сформировалась общность огурских племен.

Э. Пул्लиблэнк установил, что собирательный термин *ху* на страницах китайских династийных хроник появляется в V в. до н.э. в

период Чжаньго («Воюющих царств») (475–221 гг. до н.э.) (Pulleyblank, 1991, 510; 2000, 17–27). Сколько-нибудь заметных изменений на археологической карте Внутренней Азии в это время не произошло, распространение железных артефактов существенных сдвигов в погребальном обряде и инвентаре северных кочевников не вызвало. Есть основания полагать, что появление этнолингвокультурной общности ху связано с распадом прототюркской общности и выходом на историческую арену праогурской этнолингвокультурной общности. Вся дальнейшая этническая история степной Евразии в ближайшее тысячелетие показывает правомерность такого предположения (Егогов, 2014, 124–171). Так, в составе группы восточных ху (кит. *дунху*) китайские династийные хроники выделяют племенные союзы *ухуань*, *сяньби*, *мужун* и др., которые соответственно отождествляются с *огурами*, *сяньби* и *мадьярами* (в основе этого этнонима некоторые исследователи усматривают этноним **top oğur* – букв. «великие огуры», принадлежавший довенгерскому болгарскому племени в Паннонии) (Pritsak, 1976, 17–30). Из этой же конфедерации племен группы ху выделились *цифу*, *туфа*, *шивэй*, *кумоси*, *кидань*, *туюйхуань*, *тоба*, *жужань* (Таскин, 1984, 4), а также *сюнну* (Миняев, 1991, 117–119; Chen Sanping, 2012, 83–98). «Этнонимический термин» *сюнну* (букв. «злые рабы») по существу является уничижительным прозвищем, которым китайцы «наградили» незначительную группу ху, попавшую в зависимость от *юэчжей*. И только «усиление *сюнну* при Маодуне выделило их среди остальных ху...» (Миняев, 1991, 119). Тем не менее, в период Ранней Хань термин ху в китайских хрониках выступал в качестве синонима *сюнну*.

Из среды ху (*цзиху*) вышло также племя *булоцзи* (кит. *Buluoji*), название которого появляется в китайских нарративных источниках в период Восточная (Поздняя) Хань (25–220 гг. н.э.). Некоторые исследователи усматривают в этом генониме китайскую иероглифическую транскрипцию известного этнонима *булгар* (подробнее см.: Woodberg, 1936, 291–307; Санпин Чен, 2004, 43–47; Chen Sanping, 1998, 1–13; 2012, 83–98).

Итак, из китайских нарративных источников мы узнаем, что в I тысячелетии до н.э. на севере от древнекитайских царств эпохи Чжоу обитали племена *ди*, которые взаимодействовали с западными *жунами*, к середине тысячелетия на севере Китая образовалось симбиотическое сообщество пастушеских племен *жунди*. В результате

наслоения на *жунский* субстрат *дисцев* тогда же сформировалась новая этнолингвокультурная общность *ху* (*дунху, линьху, цзиху, шаньху, заху, чжуху, зачжонху* и проч.), из которой в третьей четверти I тысячелетия до н.э. выделились *ухуани, сяньби, мужуны, тоба, туюйхуни, жоужани, кидани* и т.д., а также более известные сюнну и их потомки – *булоцзи (=булгары)*.

5. Археологическая версия этнокультурной истории Внутренней Азии в прототюркскую эпоху

На севере Китая с незапамятных времен, еще в легендарную эпоху Шан-Инь (XVII–XI вв. до н.э.) развивался самобытный комплекс культур, принципиально отличающийся от синхронных культур Великой Китайской равнины. Культуры «северного края» (кит. бэйфан), несмотря на явное типологическое сходство, не были однородными – каждая этносоциальная общность имела самобытную культурную традицию.

Современное состояние проблемы прототюркского хронотопа, в частности, рассмотрения пространственно-временных параметров расселения прототюркского родо-племенного сообщества в Евразийском степном поясе, определяется прежде всего новыми значительными достижениями в археологическом изучении степей Центральной (Внутренней) Азии и сопряженным изучением археологических памятников эпохи бронзы и раннего железного века с данными древних китайских письменных источников о таких народах «северного края», как *цяны, жуны, ди, ху* и т.д.

Проведенные за последние три–четыре десятилетия археологические исследования во Внутренней Азии, в частности, в южном секторе Циркумгобийского региона, показали присутствие у северных границ древнекитайских царств крупных популяций бронзового века с пасторальной культурой уже в эпоху Шан-Инь (около начала XVII – около XI вв. до н.э. / около 1600 – около 1050 гг. до н.э.). Обращаю внимание на необходимость разграничения пастушеской скотоводческой культуры от культуры номадов, т.е. кочевников в классическом смысле этого термина. Свидетельством глубокого проникновения скифо-сакских племен на восток являются археологические памятники ордосской культурно исторической общности, типологически и стилистически близкие к синхронным древностям скифо-сибирского мира, в частности, к бронзовым артефактам карасукской культуры Южной Сибири.

Археологам хорошо известно, что истоки металлопластики «скифо-сибирского» звериного стиля находятся в Южной Сибири и сопредельных территориях Великой евразийской степи. Культура ордосских бронз, с одной стороны, указывает на южносибирские (карасукские) истоки северокитайского варианта звериного стиля, а с другой – на достаточно длительный симбиоз местных прототюркских популяций с мигрировавшими из Южной Сибири и Восточного Туркестана индоиранскими популяциями, принесшими в Северный Китай пасторальную культуру с характерной для нее металлопластикой звериного стиля (Шульга, 2015).

Археологические комплексы ордосской культурно-исторической общности позднескифского времени (Алучайдэн, Налиньгаоту, Нянфаньцуй, Сигоупань, Шихуйгоу и др.) демонстрируют мощные культурные импульсы из Южной Сибири, Саяно-Алтайского центра пасторальной культуры, на материальную культуру и идеологию скотоводческого населения Северного Китая, известного по китайским источникам под собирательным названием *ху*.

Именно среди «скифоидных» памятников ордосской культурно-исторической общности выделены в последнее время многочисленные погребальные комплексы VII–III вв. до н.э. [Сяцзядянь (верхний слой) (IX–VII вв. до н.э.), Юйхуанмяо (VII–VI вв. до н.э.), Маоцингоу (конец VI–III вв. до н.э.), Таохунбала (VI–III вв. до н.э.)], несущие признаки культуры плиточных могил и характерные для более поздних сюннских некрополей особенности в погребальном обряде и сопроводительном вещевом комплексе (об этом подробнее в работах П.И. Шульги, С.С. Миняева, а также современных китайских археологов, библиографию см.: Миняев, 2007; Шульга, 2015).

Восточную провинцию центральноазиатских степей, обозначенную нами термином Циркумгобийский регион, или Внутренняя Азия, накануне выхода на историческую арену *сюнну* занимали три основные культурно-исторические общности: первая из них – с характерными памятниками культуры плиточных могил – занимает восточную часть Монголии и Забайкалья; вторая представлена археологическими комплексами ранних кочевников скифского времени на западе Монголии и части Саяно-Алтайского нагорья (скифские культуры Тувы, родственные западномонгольским памятникам «культуры херексуров и плиточных могил») и, наконец, комплекс ордосских памятников ранних кочевников скифского времени, объединенных С. С. Миняевым в «ордосскую культурную

провинцию скифского мира» (Миняев, 1985, 75–76; 1991, 108–120; 2007, 70–83).

С.С. Миняев полагает, что совокупность признаков, характерных для погребений ранних кочевников скифского времени этих регионов «не позволяет рассматривать их как основу для развития сюннских комплексов; последние появились вместе с пришлым населением, принесшим с собой целый ряд новаций» (Миняев, 1985, 76).

Южная провинция Внутренней Азии, отмеченная памятниками относящихся к ордоской культурно-исторической общности археологических комплексов Сяцзядянь (верхний слой) (IX–VII вв. до н.э.), Юйхуанмяо (VII–VI вв. до н.э.), Маоцингоу (конец VI–III вв. до н.э.), Таохунбала (VI–III вв. до н.э.) и др., является территорией, на которой в результате длительного симбиоза прототюркских (*ди* китайских хроник) и дисперсно расселившихся среди них индоиранских (*жунь* китайских источников) племен сложилась огурская этнолингвокультурная общность (*ху* китайских династийных хроник).

Согласно сложившейся в Китае традиции, все археологические культуры «северного края» обычно аффилируются с тем или иным классификационным «этнонимическим» термином, зафиксированным в письменных источниках. В настоящее время многие китайские и отечественные исследователи аффилируют археологическую культуру «верхнего слоя Сяцзядянь» с племенами группы *дунху*, располагающуюся к западу от нее культуру ордосских бронз – с сюнну (Dashibalov, 2009, 265–268), а находившуюся между ними культуру *юйхуанмяо* обычно связывают с *шаньжунами* – «горными воинами».

Накладывая сведения китайских письменных источников на археологическую карту Внутренней Азии, логично заключить, что носителями культуры плиточных могил были прототюркские племена *ди*, а памятники ордоской культурно-исторической общности были оставлены *жунди*, позднее получившие от китайских хронистов название *ху* (*дунху*, *линху* и проч.).

Территория формирования прототюркской этнолингвокультурной общности скотоводческих популяций явно выраженного монголоидного антропологического облика континентального типа в I тысячелетии до н.э. охватывал весь Циркумгобийский регион, включая северную и южную провинции Внутренней Азии. Именно эта обширная область, помеченная сетью памятников культуры плиточных могил, и является наиболее вероятной исходной прародиной тюркских народов.

Литература

- Дробышев Ю. И. *Человек и природа в кочевых обществах Центральной Азии (III в. до н.э. – XVI в. н.э.)*. М.: ИВ РАН, 2014.
- Егоров Н. И. *Избранные труды по этнолингвогенезу и этнической истории чувашского народа*. Чебоксары: Новое время, 2017. Кн. 1. 428 с.; Кн. 2. 440 с.
- Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. *Степные империи древней Евразии*. СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 2005. 346 с.
- Миняев С. С. *Дырестуйский могильник*. СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 2007. 233 с.
- Миняев С. С. *Зона скифского мира на северо-востоке КНР: находки и проблемы // Общество и государство в Китае*. М., 1991. Вып. XXII. С. 171–175.
- Миняев С. С. *К проблеме происхождения сюнну // Информационный бюллетень международной ассоциации по изучению культуры Центральной Азии*. М., 1985. Вып. 9. С. 70–78.
- Миняев С. С. *О дате появления сюнну в Ордосе // Проблемы хронологии и истории*. Барнаул, 1991. С. 108–120.
- Миняев С. С. *Раскопки Дырестуйского могильника и основные проблемы археологии сюнну // Древние культуры и археологические изыскания*. СПб.: ИИМК АН СССР, 1991. С. 72–75.
- Санпин Чен. *Някои бележки за китайските българи // Авитохол. – София*, 2004. Бр. 26. С. 43–47.
- Тенишев Э. Р. *Введение // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Пратюркский язык*. Картина мира тюркского этноса по данным языка. М.: Наука, 2006. С. 5–9.
- Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика*. М.: Наука, 1984. 484 с.
- Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Морфология*. М.: Наука, 1988. 560 с.
- Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Синтаксис* / Н.З. Гаджиева, Б.А. Серебренников. М.: Наука, 1986. 284 с.
- Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика*. М.: Наука, 1997. 800 с.
- Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика*. М.: Наука, 2001. 822 с.
- Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Региональные реконструкции*. М.: Наука, 2002. 767 с.
- Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Пратюркский язык-основа*. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. М.: Наука, 2006. 908 с.
- Цыбиктаров А. Д. *Культура плиточных могил Монголии и Забайкалья*. Улан-Удэ: Изд-во Бурят. гос. ун-та, 1998. 289 с.
- Шульга П.И. *Могильник Юйхуанмяо в Северном Китае (VII–VI вв. до н.э.)*. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2015. 304 с.
- Woodberd P. A. *The Language of the T'o-Pa Wei // Harvard Journal of Asiatic Studies*. Cambridge (Mass.), 1936. Vol. 1. № 2. P. 167–185.
- Chen Sanping. *Some remarks on the Chinese «Bulgar» // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest*, 1998. Vol. 51. № 1–2. – P. 69–83.

Егоров Н. Синопис концептуальной парадигмы истории прототюркской...

Chen Sanping. *Multicultural China in the Early Middle Ages*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012. – 292 p.

Clauson G. *Turk, Mongol, Tungus // Asia Major*. N.S. London, 1960. Vol. VIII. Part 1. P. 105–123.

Dashibabov B. B. *The Hiongnu archaeology: questioning, the connections between, the traditions of the earli Mongols and ancient Koreans // The VI Conference on Korean Studies Association of Australasia*. – Sidney, 2009. P. 265–268.

Eberhard W. *Çin kaynaklarına göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti / Çeviren M. Mansuroğlu // Türkiyat Mecmuası*. – Ankara, 1942. VII–VIII c. 1 sayı. 125–191 s.

Pritsak O. *From the Sábirs to the Hungarians // Hungaro-Turcica: Studies in honor of Julius Németh*. Budapest: Joránd Eötvös University, 1976. – P. 17–30.

Pulleyblank E. G. *Lexicon of Reconstructed Pronunciation: In Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: UBS Press, 1991. – 497 p.

Pulleyblank E. G. *Tribal confederations of uncertain identity: The Hsileng-nu // Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta*. Berlin, 2000. Vol. 3. P. 62–65.

Yegorov N.I. *Orta-Asya Tarihinde Ogur «Protobulgar»ın Dil Kültürü ve Devamlılığı // Dünya Uygarlığı içinde Türk Uygarlığı: Tarih ve Dil Meseleleri Kurultayı: 26–29 Haziran, 2014, Eskişehir, 2014, II cilt: Dil / Edebiyat Meseleleri Tebliğleri*. S. 124–171.

Түйіндеме

Қазіргі кезде әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласында жеке пәндердің дәстүрлі шекараларын азайту, бірнеше әлеуметтік ғылымдар санаттарын кеңейту және кеңейтілген экспансияны іргелес ақпараттық аяларға тарату үдерісі артып келеді.

Түркі халықтарының өткен және бүгінгі өмірінің түрлі кырларын зерттейтін әлеуметтік-гуманитарлық пәндердің кешені болып табылатын қазіргі заманғы түркологияда Прототүрк/Прототүрік және Пратүрік/Пратурк терминдері көбінесе синонимдер ретінде пайдаланылады. XX ғасырдың соңғы онжылдықтарында лингвистиканың антропологиялық немесе антропоцентрилік парадигмаға көшуі, әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулердің пәнаралық бағыттарының дамуын ынталандырды. Салыстырмалы-тарихи лингвистика қазіргі кезде тарихи тәртіпке айналып барады.

Кілт сөздер: қысқаша мазмұн (синопсис), прототүрк, тұжырымдамалық парадигма, қазіргі түркология, салыстырмалы-тарихи лингвистика.

(Егоров Н. Прото-түрік этно-лингвистикалық және мәдени қоғам тарихының тұжырымдамалық парадигмасының қысқаша мазмұны (б.з.дейін I мыңжылдық)).

Özet

Şu anda, sosyo-insani bilim alanında, bireysel disiplinlerin geleneksel sınırlarını aşma süreci, birkaç sosyal bilimlerin kategorilerinin genişlemesi ve geniş genişlemenin bitişik bilgi alanlarına yayılması süreci artmaktadır.

Geçmişte ve günümüzde Türk halklarının yaşamının farklı yönlerini inceleyen sosyo-insani disiplinlerden oluşan bir kompleks olan modern Türkolojide, Prototürk/Proto-Türkik ve Pra-Türk/Pratürkik terimleri sıklıkla eşanlamlı olarak kullanılmaktadır. Dilbilimin 20. yüzyılın son yıllarında antropolojik veya antroposentrik paradigmaya geçişi, sosyal ve insani araştırmaların disiplinler arasındaki alanlarının hızlı gelişimini teşvik etti. Karşılaştırmalı-tarihsel dilbilimi, şimdiki zamanımızda tarihsel bir disiplin haline dönmektedir.

Anahtar kelimeler: özet (sinopsis), proto-türk, kavramsal paradigma, modern türkoloji, karşılaştırmalı-tarihsel dilbilim.

(Egorov N. Proto-türk etno-dilbilimsel ve kültürel toplumunun tarihinin kavramsal paradigmasının özeti (M.Ö. I. milenyum))

KAZAK EDEBİ DİLİ VE DÖNEMLERE AYIRMA MESELESİ
KAZAKH LITERARY LANGUAGE AND PROBLEMS OF DIVISION
FOR THE PERIOD

Ercan ÖMİRBAYEV*

Özet

Edebi dilin düzenleyici değeri sadece yazı-çizgi olarak kurulmamış olup ağız sözleri kullanmakla da gelişmiştir. Ağız edebi dili ile temel konuşma dili benzer yapılar olmaları ile birlikte bunların yaptıkları görevler, dilsel yaklaşımlar yönünden birbirleriyle çeşitli ayrımları ve benzerlikleri vardır. Edebi konuşma dili kültürel manevi dünyalar oluşturmanın, iş hareket düzenleme aracı, dilsel yaklaşım ve yöntemlerinin belirlenmesi vb. özellikleri tarafından konuşma diliyle oluşur. Ayrıca edebi dilin konuşma türünde de kendi içinde çeşitli paragraflara bölünürlüğü gözlemlenir.

Anahtar Kelimeler: Edebi dil, konuşma dili, sözlü edebiyat, kültür, bağımsızlık.

Summary

The regulatory value of the literary language has not been established only as a writing-line, but it has also developed by using oral words. The oral language and basic speech are similar structures, but they have different distinctions and similarities with each other in terms of their tasks, linguistic approaches. Literary spoken language is the creation of cultural-spiritual worlds, work-movement arrangement tool, general common importance, linguistic approach and method selection. It is made up of spoken language by its features. In addition, the literal language has a segmentation in various paragraphs in itself.

Key words: Literary language, spoken language, oral literature, culture, independence.

Edebi Kazak dilinin başlangıç zamanlarını sistemleştirmek Kazakların kendine has edebiyatlarının ilk örneklerinin belirlenmesi ile çok bağlantılıdır. Bilgin Rabiga Sızdıkova 15. ve 18.yy'lardaki şairlerin dilini özel dallara ayırıp "onların eserleri günümüz Kazak edebi dilinin ilk örnekleridir" demiştir. Bu yüzden bu devirde kullanılan dili yazılı devre kadarki "ağız edebi dili" olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte bazı araştırmacılar yazılı devre kadar kullanılan dili "edebi dil" olarak saymamaktadır. Onlar belli bir dili "edebi dil" olarak kabul etmek için yazı dilinin olmasının şart olduğunu, yani "yazıya geçirilmiş örnekleri yok veya çok az olan yerde dilde yoktur" sözünü söylemektedirler.

*Dr., Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türkistan-Kazakistan.

PhD, Ahmet Yesevi University, Turkistan-Kazakhstan. E-mail: melb_2001@mail.ru

Araştırmacıların çoğu “edebi dil kavramı tarihi yönüyle değişkendir” demişlerdir. Bu yöndeki birkaç açıklamaya göre bütün dillerin edebi türünün gelişmesi sırasındaki bütün devirlerinin aynı olması şart değildir. Bu nedenle “bazı halkların yazı dönemi olmamış veya gelişmemiştir, bir dönemde yazısı olup, daha sonra herhangi bir sebeple gelişmeyen devirlerinde de edebi dili olması mümkün” görüşleri de söylenilmektedir (Sızdıkova, 1993: 17). Kazak halkının boy-sülale dönemlerinden başlayıp, onun bir millet olarak kurulduğu devirdeki ve milli gelişme dönemindeki dilinin genel tarihini incelemek de, onun edebi türünün gelişim sırasını tanıyıp bilmek 30-40’lı yıllarından başlayıp ele alınmaya başlandığı bilinmektedir. Kazak dili tarihinin özel sorunları belli dönemlerdeki durumu ve yazılı edebiyatın dili geliştirmedeki görevi ile yeri benzer sorunlar ilmi araştırmaların, gerçek analizlerinin esas nesnesi olmaktadır. Kazak dilinin son 2-3 asrındaki istatistik ile dinamiğinin ve dilbilimsel özelliklerini bilmemizde Nıgmet Savranbayev, Ismet Kenesbayev, Sarsen Amanjolov, Kacım Jumaliyev, Ahmedi Iskakov, Tölevbay Kordabayev, Kulmat Ömiraliyev, Mavlen Balakayev, Rabiga Sızdıkova, Seyilbek İsayev, Abjan Kurişcanov, Şora Sarıbayev, Markabay Tomanov, Kudaybergen Jubanov, Ğubaydulla Kaliyev. Babaş Adilkasimov, Svetlana Hasanova’nın çalışmaları önemli katkılar sağlamaktadır.

Bilgin Rabiga Sızdıkova’ya göre, edebi dilin düzenleyici değeri sadece yazı-çizgi olarak kurulmamış olup ağız sözleri kullanmakla da gelişmiştir. Ağız edebi dili ile temel konuşma dili benzer yapılar olmaları ile birlikte bunların yaptıkları görevler, dilsel yaklaşımlar yönünden birbirleriyle çeşitli ayrımları ve benzerlikleri vardır. Edebi konuşma dili kültürel-manevi dünyalar oluşturmanın, iş-hareket düzenleme aracı, dilsel yaklaşım ve yöntemlerinin belirlenmesi vb. özellikleri tarafından konuşma diliyle oluşur. Ayrıca edebi dilin konuşma türünde de kendi içinde çeşitli paragraflara bölünürlüğü gözlemlenir. 15. ve 18.yy’lardaki edebi konuşma dilinin “sanat edebiyat şekli” gibi benzer maddeleri olmuştur. Çünkü edebi dilin her döneme ait özelliği olmuştur. Örneğin, milli ve gayri milli dönemde edebi dil insanların tarihi sosyal toplum görevinin esas bölümlerindeki iletişim gerekliliğini dengeler. Kazak edebi dilinin oluşum tarihine Kazak halkının millet olup kendi devletini kurma döneminden, 15. ve 17. asırlardaki Kazak milletinin kültürel-manevi hayatında yeni oluşmaya başlayan milli konuşma dili ile Kazak halkını oluşturan boy-sülalelerin geçmişten gelen konuşma dili gelişmiş ve toplumsal eğilim açısından edebi ve yazı dili hizmet etmiştir (İsayev, 1996: 108). Edebi konuşma dilinin örnekleri yazılı dile bakıldığında, çok daha geniş bir durumdadır.

15. yüzyıla kadarki dönemde konuşma dili şiir esasında, şiirlerin birçok örnekleri ise şarkılar yoluyla tekrarlanarak yeni yaratıcı türevde yapılmıştır. Bu şiirler Nogay, Kazak, Karakalpak, Başkurt ve Tatar gibi halkların ortak mirasıdır ve bu halkların daha sonraları oluşan şiirlerine tesir etmiştir.

Bu iki örneğin farklı oluşması, yayılması ve korunması hakkında olmuştur. Kazak milleti kullanan yazı dili birçok araştırmalarda “Eski Kazak Dili” olarak belirtilmektedir. Bilgin Rabiga Sızdıkova kendi kitabında “orta çağdaki Türki edebi dillerinin Kazak halkını kuran boy-sülalelere de geçerli olduğunu, sonraki asırlarda ulus adıyla “Çağatay Dili” olarak söylenen Orta Asya Türk Dilinin Kazak halkı da kendi gereksinimi olduğunu” dilci-alimlerin çoğunluğu genel olarak söylemişlerdir. Genel olarak “Çağatay Dili” terimiyle ilgili dilbiliminde kesin geçerli bir görüş yoktur ve “Çağatay Dili” teriminin tarihi Özbek dilinin eş anlamlısı düzeyinde dile getirildiğini dikkate alırsak, 15. ve 17. asırlardaki eserlerin dili Çağatayca yazılmıştır demek doğru olmaz. Çünkü eserlerde Türk halklarına (Kazak, Uygur, Azeri, Tatar, Özbek vb.) tamamen anlamlı olması maksadıyla kullanılan Orta Asya Türk Edebi Dili’ne ait yazımsal işaretler, morfolojik kalıpların korunmasıyla birlikte Kazak Dili’nin sistematik şekilde kullanılmış olmasını yok saymak olmaz. Bu yazılı kayıtlar ile ferman türleri, tarihi eserlerin birer örnekleri olup bulunan şecere yazıya, İslam dinine hizmet etti” denilmektedir. Bu dil zamanında Kazak toprağında “kitabi dili” denilip, o dilde şiir söyleyen şairler “kitabi şairler” olarak anılması, Kazak kültürüne hizmet eden “kitap dili sadece Çağatay Dili değil, o dilin ve Tatar Edebi Dili ile Kazak Dillerinin karıştırılıp kullanılan karışık bir dünya oldu” denilen görüşler de olmuştur (Sızdıkova, 1993: 16).

Tarihi (Eski) Kazak Dili, ortaçağda (15-16 yy.) kullanılan Kazak halkının dilidir. Bu zamanda bazı Kıpçak boyları ile Türk kabileleri Altın Ordu Devleti’nden bölünerek “Kazak” ismini alıp kendi başına bir etnik grup olmuşlardır. 15. asırdan itibaren bu yeni oluşan etnik gruplar ile komşuları arasında da dönemin yazılı eserlerinde de “Kazak” olarak gösterilmektedir. Kazak milletin oluşum tarihi uzun zamandan beri araştırmacıların çekişmeli tartışmaları arasında devam etmektedir. O halkın ortaya çıktığı soyu hakkında birçok efsaneler vardır. Kaynaklara bakıldığında, bu terimin eski zamanlarda sosyal anlamda (kendi memleketinden ayrılıp, maceralar peşinde koşmaya mecbur insan – V.V.Bartold) kullanılmıştır. “Tarih-i Raşidi” ile diğer kaynaklarda “Kazak” adı Canibek ile Kerey de başlayıp Yedisu’ya göçen topluluğu belirtmek için ilk zamanlarda “Özbek-Kazak” sonra ise sadece “Kazak” olarak ortaya

çıkmıştır. Kazak Hanlığı ilk zamanlarında batı Yedisu yeri, Şu ile Talas vadilerine yerleşti. O merkezi ve Güney Kazakistan'dan göçen Kazak boyları gibi yerel bölge sakinlerini de bir araya getirdi. Moğolistan yöneticisi Esenbuğa'nın burada toplanan Kazakları durdurmaya gücü yetmedi. Abilhayır'ın, Timur Hanedanı'nın bölgesel isteklerine, Kalmukların istilasını ile Moğolistan sınırlarının güvenliğini onların yardımı ile korumayı ümit edip Kazak komutanlarıyla ittifak kurdu. 1462 yılında Esenbuğa öldükten sonra Moğolistan yönetiminde idare boşluğu meydana geldi. Bu zamanda Yedisu bölgesinde Kazak halkının canlanıp, güçlenmesi tamamlanmıştı. Muhammed Haydar Dulati Kazak Hanlığı'nın kurulma zamanını Hicri 870 yılı(1465-1466) olarak göstermektedir.

Tarihi (Eski) Kazak Dili'nin gelişmesinde üç dönem vardır: A) Ortaya çıkması (14-17.yy.); B) Gelişme ve büyüme dönemi (17-19. yy.); C) Yeni dönem, dilin daha da geliştiği dönem (19.yy.). Tarihi Kazak Dili başlangıç zamanını ortaçağın orta döneminden (9-13.yy.) almaktadır. O devirdeki halklar "Türk/Türük, Türki" gibi genel isimlerle belirtilip o devirde yazılanlara "Eski Türk yazılı anıtları" denmektedir. Tabi ki , günümüz Kazak Dili kendisinin tarihi şekli hakkında söylenen bu tarihi derin incelersek, eski Türk devletleriyle de tarihi aynı çıkar. Onun bazı özellikleri ve kökleri Altay Dilleri ile (onlar vasıtasıyla Ural Dilleriyle de) karışmaktadır, bu nedenle biz öz dilimizin ortaya çıkması ve doğal olarak değişmesini evrimsel yollarla antik devirden (Prototürk devrinden M.Ö 3.yy – M.S 4.yy) başlayarak araştırmamız gerekmektedir. Zamanı gelmişken "Eski Kazak Dili", hatta "Tarihi Kazak Dili" desek de olur, ama tarihi Türk dillerinin zamanında, tabi ki , "Kazak" (Kazak Dili) denilen söz tam olarak günümüzdeki anlamda kullanılmamıştır. Ama tarihi Türk dillerinin zamanında (11-17.yy.) "Kazak" ismi yazılı olarak eserlerde vardır, ancak onun manası günümüzdeki gibi değildir, yani etnik bir söz olmayıp normal bir sözdür. Bununla birlikte, Kazak Dili'nin tarihi dil olduğunu terse çıkarmanın olamayacağı açıktır. Onun eskilik özellikleri Eski Türk yazılı nüshalarının diliyle açıkça gözlemlenmektedir. Kazak halkının millet olup meydana gelmesinde büyük katkı sağlayan boylar ve kavimlerin, uluslar ve halkların zamanında kullandıkları dilleri, günümüz Kazak Dili'nin meydana gelmesi ve gelişmesinin kaynağıdır. Onlar 5-15.yy'da yaşayan Bulgar, Kıpçak, Oğuz ve Karluk gibi belli başlı boy birliklerinin içinde yaşayıp onların dilinde konuşan (Nısanbayev, 1998: 113) belli bir fonetik kurallar d-z-y (adak-azak-ayak), n-n-y (kon-kon-koy) z ile f seslerinin y ve u olup değişmesi veya düşmesi vb. bu zamanda meydana gelen (d, z, n, n, ğ, g seslerini kullanan dillerde tarihi veya eski olarak sayılmaktadır. Bu bakış

açısıyla Kazak Dili'nde adaktav-ayaktav, suğar-suvar, jaz-jay gibi sözler kaşımıza çıkmaktadır. Profesör Sarsen Amanjolov'un fikrine göre, ortaçağ Türklerinin, onun içinde Konırat, Kıpçak, Alşın, Dulat, Arğın, Kerey, Nayman, Jalayır vb. boylar ve kavimlerin, merkezi birliklerinin temel konuşma dili ve ek olarak yazı dili de olmuştur. O konuşma diline ek olarak varlığını sürdürmüştür. O dillerde yazılan (veya söylenen) nüshalar ve anıtlar da az değildir: "Edige", "Er Sayın" şiirleri (Alşınlar dilinde), "Er Kökşe", "Kabanbay Batır" (Kereyler dilinde), "Muhabbetname", "Alpamis" (Konıratlar dilinde), "Orhun-Yenisey anıtları" (Dulatlar dilinde), "Kodeks Komanikus" (Kıpçaklar dilinde), "Nehcül Faradis" (Kerderiler dilinde) yazılmıştır. Tabi ki, "Eski Kıpçak dilinin anıtları" kendilerine aittir. Günümüz Kazak Dili'nin meydana gelmesi dönemine kadar (15. asra kadar) onun kendine özgü işaretlerinin geneli belirginleşip kendi doğal özelliklerini belirleyerek diğer Türk dillerinden ayırt edici sistemini bölüp almıştır. Onlar asırlar boyu bir dile bağlanıp karşılıklı kaynaşmışlardır. Örneğin Kazak Dili'nin **j** sesini söyleme özelliği ortaçağın orta döneminde ortaya çıkmıştır. Bundan önceki zamanlarda bu sesin herhangi bir kullanımı yoktur. Bilgin Rabiga Sızdıkova: "15-17.yy. Kazak halkının kültürel hayatında yeni yeni kurulmaya başlayan milli konuşma dili ile Kazak halkını oluşturan boy ve kavimlerin geçmişten gelen şiir dilinin esasında konuşma dili olarak gelişen edebi dil kullanıldı" demektedir. Halk dilinin olanaklarına bakarak meydana getirilen kayıtlar ile ilmi yazılar yazılan (bilimsel üslup); mektup-haber kağıtları yazılan özel dil (mektubi şekil) vb. de toplumsal-sosyal, siyasi-idari, kültürel-ekonomik bölümlerde etkinlik gösteren yazı dili her türlü şekillere göre uygulanması süreci görünmeye başladı. O genel Türkili, Orta Asya yazı diliyle ("Türki" denilip söylenen dil) alakalı oldu, ona birinci yönüyle, Orta Asya halkları dillerinin karşılıklı yakınlığı ile halkların karışıp gitmesi sebep olursa, ikinci yönüyle, o zamandaki dilsel materyallerin daha sonra çoğunlukla yabancı ülkelerde (Kazan, Ombı, Orınbor, S.Petersburg, İstanbul, Tomsk, Troytsk, Ufa vb.) basılması tesir etmiş olabilir. O dönemde Kazak ve Nogay dillerine ortak türevler bütün milli dillerin kaderine kendi izlerinden ayrıldı demekle, onlar "nispeten Kazaklaştı".Günümüz Kazak Dili'ne baktığımızda, o devirdeki dilin az çok kendine özgü özellikleri oldu (Nısanbayev,1998:114).

Kültürel değerler ile manevi zenginlikleri o devirde oluşturulan secerelerin bir kısmı Arap harfli eserlerdir. 15-17. yy.Arap harfli eserler zamanının talepleri ve gerekliliği sonucu ortaya çıkmış olup topluma birçok faydaları olmuştur. 20. asrın başında Arap harflerini kullanmak veya değiştirmek, milli alfabenin orijinal seslere uyumlu olması gibi çok önemli

sorunlar aydınların dikkatinden kaçmadı. Milli yazıyı geliştirmek, onu ilişkilerin yapıcı aletine dönüştürmek Kazak dil biliminde günümüzün önemli meselelerinden birisidir. Arap Dili'nin ses sistemi Kazak Dili'nin ses sistemine benzemiyor demek doğru olur. Ancak bazı sesler Kazak Dili'ndeki seslerle uygunluk gösterse de belli bir kısmı dilimizde kesinlikle yoktur. Bununla alakalı bazı seslerin Arap dili için özel bir anlamı olmasıyla birlikte, Kazak Dili için böyle bir önemi olmadığı açıktır.

Türk halklarında 15-16. asırlardan başlayıp 19.yüzyılın ikinci yarısına kadar kullanılan, bilginlerin orta dönem Türk Edebi Dili (N.Savranbayev), kitabi dil (Ğ.Musabayev, M.Balakayev), Tarihi Kazak Edebi Dili (B.Adilkasımov), kitabi İslami Tatarca jargon (S.Malov), Özbek Dili (A.Borovkov) dilsel gelenek (S.İsayev), Eski Kazak Yazı Dili (N.Veliuli) gibi isimlerle anılan edebi dil, Kazak bölgesinde evrak kayıtlarında kullanılması yoluyla kurulmuştur. B.Abilkasımov'un bu yazılı geleneği "tarihi edebi yazı dili" olarak kullanması dil hakkında bu kavramın ortaya çıkmasına tesir etmiştir.

Kazak Dilini Dönemlere Ayrılması Meselesi

Kazak boy ve kavimlerinin bağımsız devlet kurdukları zaman, yani 15-16.asırlarda yazının gerekliliği ortaya çıktı. Bu gereklilik öncelikle Kazakların han ve sultanlarının diğer ülkelerle ilişki kurma sahasında ortaya çıktı. Ondan sonra özel bireylerin veya hanedanların gelecek kuşaklara atalarını tanıtan şecereler kurma geleneği oluşmuştur. Bununla birlikte, babanın kendinden sonrakilere akıl-nasihah sözleri yazma türünde gelenekler de olmuştur. O dönemdeki şecereler kuruluşu, yazma şekli ve genişliği açısından birçok türe sahip olmuştur. Ataların isimlerini kronolojik düzenle yazan planlar gibi kısa türleri de tarihi eser türünde olan geniş türler de oluşturulmuş olsa gerek. Önceki grupların kendi zamanlarında yazılan orijinal eserler korunamamıştır. Ama tarihi yıllıklar şeklinde yazılan eserlerin çok az (Nısanbayev,1998:194) olduğunu yukarıda söylemiştik.

Kazak edebi dilinin gelişimini dönemlere ayırma meselesi yönündeki görüşler sistemi resmi değildir. Çünkü bu dilin başlangıcı ile gelişme yönü farklı farklı adlandırıldığı için onu bölümlere ayırmak mümkün de değildir. Kazak dilinin başlangıç zamanı hakkında fikirler şöyledir:

1) Kazak dilinin tarihi çok öncelerden, eski Türk devrinden, Hunlar devleti zamanından başlar. (Ğ.Musabayev 2. asırdan, A.Marğulan, B.Kenjobayev 5.asırdan vb.).

2) Kazak dilinin tarihi 17.asırdan başlar (K.Jumaliyev, M.Balakayev vb.)

3) 19. asrın ikinci yarısından başlar (K.Jubanov, N.Savranbayev, S.Amanjolov, I.Kenesbayev). Bu fikri savunanlar 19. asrın ikinci yarısına kadar da Kazak dilini tanıtan örnekler olmuştur, demektedirler.

4) Kazak dili Ekim devriminden sonra başlamıştır (T.Kordabayev).

5) Kazakların orijinal dili konuşma dili şeklinde gelişmiş olup Kazakların millet olup kurulduğu dönemden, 15-16. asırlardan başlar ancak eski yazı dili 15-17. asırlardan, yeni milli yazı dili 19. asrın ikinci yarısından başlar (R.Sızdıkova, A.Kurışjanov, B.Adilkasimov, K.Ömiraliyev, A.Iskakov, vb.)(Sızdıkova, 1993: 17).

Günümüz Kazak dilinin tarihi Kıpçak diliyle doğrudan doğruya bağlantılı olduğunu dile getiren Profesör Abjan Kurışjanov: sözün yeri gelmişken söyleyelim, M.Barmankulov: Kazakların halk olarak oluşmasına Kıpçak dili tesir etmiştir, der. Bu mesele hakkında ilk makaleyi yazıp kesin görüşler bildiren akademisyen N.T.Savranbayev idi. Bu yazarın araştırmalarının en önemli yeri şöyledir: “Kazak dili eski Kıpçakçanın devamıdır. Hatta 10.yy’a kadar Kazaklar Kıpçak dilini kullanmışlardır. O dili konuşanlara “Kazakh” adı verilmiştir”. N.M.Karamzin “Kazakya” denilen bölgenin adı 10. asırdan itibaren kullanılmaya başlamıştır” demektedir. Çünkü o söz Bizans imparatoru 7. Konstantin zamanındaki (905-959) eserlerinde yazılı olarak bulunmaktaymış. N.Savranbayev’in “10. yy.” demesi böyle bir doküman için dayanağı olması gerektir (Abilkasimov, 2001: 22). Çünkü Bizans İmparatorunun 10. asırdan sonrasını yazması mümkün olamaz. Böyle başlangıç zamanlarına benzer, Kazak dilinin gelişim dönemleriyle ilgili her türlü görüşler savunulmaktadır.

1968 yılı yayınlanan “Kazak Edebi Dilinin Tarihi” (M.Balakayev, R.Sızdıkova, E.Janpeyisov) isimli eserde edebi dil tarihi araştırmacı M.Balakayev’in görüşü kabul edildiğinden, Kazak edebi dilinin gelişim yönünü şu dönemlere ayırmıştır:

- 1) 18-19. asırdaki edebi dil
- 2) 19. asrın birinci yarısındaki edebi dil
- 3) 19.asrın ikinci yarısındaki edebi dil
- 4) 20. asır başındaki edebi dil
- 5) 1920-1930 yıllarındaki edebi dil
- 6) 1940 yılından sonraki edebi dil.

Profesör Rabiga Sızdıkova: “Kazak edebi dilinin gelişim dönemlerini belirlemekte sunulan bu tabloların çokluğuna dikkat etmeliyiz”, demiştir,“Edebiyatçılar ile dil uzmanları da genel olarak birbirinden ayrı iki kategoriye: genel Kazak dili ve Kazakların edebi dili olarak ayırıp, bu iki kategoriye ayırmamaktadır. Bu iki kategori devirlere ayrılmaya geldiğinde

iki türlü olması gereklidir. Genel Kazak dilinin tarihi geçmişten başlar ve bu dilde konuşan halkı kuran boy ve kavimlerin tarihiyle, etnik bütünlük olarak millet olma eğilimiyle, onun köklü halk olmasıyla ilişkilendirilir. Bu bakış açısından, genel Kazak dilinin devirleri bizim yılları saymamızdan birkaç asır önceki zamandan başlayıp bizim yıl saymamızın 14-15. asırlarına kadar olan dönemi, bu dönemde gelecek Kazak halkını kuran boy ve sülalelerin dili; ikinci dönem, 15. asırdan 19. asrın ikinci yarısına kadarki dönem, bu dönemde boy ve kavimler etnik olarak millet olarak meydana geldi, bu zamanda Kazak halkı millet oldu desek de olur. Edebi dil halksal veya milli medeniyetin bir türüdür, o her halkın kendini oluşturduğu dönemdeki sosyal-ekonomik, siyasi-idari ömrüyle doğrudan bağlantılıdır. Bununla birlikte edebi dil kendisinin gelişme kuralıyla da genişlemektedir. Dil kullanıldığı bölgenin medeni-sosyal özellikleriyle, yani ilmin, sanatın, edebiyatın, toplumsal görüşün vb. gelişme derecesiyle birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Bunun gibi edebi dil kullanıldığı halkın etnografik merkezine de bağlıdır, özellikle talim terbiye verip, bilim dağıtan eğitim merkezleriyle doğrudan ilişki içinde olmaktadır (Sızdıkova 1993: 20), diyerek bitirmektedir.

Edebi dil her zaman değişmektedir. O faaliyet gösterme yönünde birçok değişik yollardan geçer. Böylelikle edebi dilin gelişim dönemlerini tarihi açıdan alıp incelemek gereklidir. Uzun yıllar boyu o yavaşça değişmekte, kademeli olarak oluşup, dış değişimlerden iç değişimlere uğramaktadır. Böyle iç (dilsel, yapısal) değişimlere bağlı edebi dilin değişmesi, kurulma veya gelişme dönemlerini birçok dönemlere ayırarak inceleyebiliriz. Kazak edebi dilinin gelişim tarihini belli başlı iki döneme ayırmak uygundur:

1) Kazak halkının milli döneme kadarki dili;

2) Kazak halkının millet olarak kurulduğu döneme ait dil.

İlk devri şartlı olarak iki döneme ayırmak mümkündür:

a) Kazak Hanlığının kurulması ve merkezleşmesi devri, 15-18. asrın birinci yarısını içine alır;

b) 18. asrın 2. yarısından 19. asrın 2. yarısına kadar olan dönem, yani bu dönemde Kazak bölgesinde hanlık ortadan kaldırılmıştır.

İlk devir Kazak halkının özgür hanlık kurup kendi memleketini kurmaya başlaması 15. asırdan başlayıp, 19. asrın 2. yarısına kadarki zamanı içine alır. Bu Kazakların konuşma ve yazı dillerinin oluşması ve gelişmesi sürecinin ilk aşamasıdır. Bu dönemde sözlü gelişen edebi gelenek Kazak halkı ve Kazak Hanlığının temelini pekiştiren büyük bir güç oldu.

İkinci devir 19. asrın ikinci yarısından başlar. Bu, Kazakların milli ve yeni yazı dilinin oluşması dönemi. Bu dönemde oluşan Kazak milli yazı dili değişmeden bugünkü Kazak edebi diline kadar ulaşmıştır.

Akademisyen Rabiga Sızdıkova, Kazak dilinin gelişmesinin dönemlere ayrılmasıyla ilgili görüşleri bu meselenin hala çözülemeyen yönlerinin olduğunu söylüyor. Büyük meselenin biri, “Kazakların sözlü edebi dilini neden 15. asırdan başlatıyoruz” sorusudur. Bu dönem, Kazak Hanlığını oluşturan boy-kabilelerin bağımsız halk olarak toplanmaya başladığı, yani “Kazak” etnik kimliğinin tarih sahnesinde yerini aldığı zamandı.

Bağımsız Kazak Hanlığı'nın kurulduğu 15-16. asırlarda esas yerli Kazak edebiyatı sözlü şiir türünde oluşmaktaydı. Bununla birlikte, Kazakça'nın orijinal edebi dili de şiir türüyle oluştu. İtiraz yok ki, bu zamana kadarki Kazak dilini konuşan boy-kavimler sayısız asırlar boyu devam eden ve gelişen sözlü edebi geleneği olmuştur.

İkinci mesele, “Kazak kavmi halk olarak meydana geldiği sürede edebiyatının ve dilinin birden ortaya çıkması gerçekliğe uyar mı?” sorusudur. Tabii ki, belli başlı boy-kavimlerin halk olarak birleşmesi ile o halkın manevi-kültürel dünyasının, onun içinde edebiyatı ve dilinin oluşması her zaman aynı süreçte oluşması mümkün olmayabilir. Ama halk olarak kurulma sürecine kadarki edebi söz mirası ve geleneği o halkın edebiyatının çok önemli sayılıp bağımsızlık almasına katkısı muhtemeldir. Belki, Kazak halkını oluşturan Nogay ve Kazak boy ve kavimler birliğinin 15. asra kadarki söz söyleme sanatının gelişmesi Kazak halkının sözlü şiirlerinin birden Kazak şiiri olarak görünmesine sebep olmuştur (Sızdıkova 1993: 24).

KAYNAKLAR

SIZDIKOVA, Rabiga, (1993). *Kazak Edebi Dilinin Tarihi* (Қазақ әдеби тілінің тарихы). Almatı, –319 s.

İSAYEV, Seyilbek, (1996). *Kazak Edebi Dilinin Tarihi* (Қазақ әдеби тілінің тарихы). –Almatı, –302 s.

ANSİKLOPEDİ (Redaktör Abdimalik Nısanbayev). *Kazak Dili* (Қазақ тілі). (1998). Almatı, –823 s.

ABİLKASIMOV, Babaş, (2001). *Abilgazi Han'ın “Türk Şeceresi ve Onun Dili”* (Әбілғазы ханның Түркі Шежіресі және оның тілі). Almatı, –243 s.

Түйіндеме

Қазақ әдеби тілінің бастау алған кезеңдерін жүйелеу қазақтың төл әдебиетінің алғашқы нұсқаларын айқындаумен тығыз байланысты. Ғалым Р. Сыздықова XV-XVIII ғасырлардағы ақын-жыраулардың тілін арнайы талдай келе, «...олардың шығармаларын қазіргі қазақ әдеби тілінің алғашқы үлгілері», – деп таниды. Сөйтіп, бұл кезеңде қолданылған тілді жазба дәуірге дейінгі ауыз әдеби тілі деп атайды. Алайда кейбір зерттеушілер жазба дәуірге дейін қолданылған тілді әдеби тіл деп есептемейді. Олар белгілі бір тілді «әдеби тіл» деп тану үшін жазудың болуы шарт екенін, яғни «хатқа түскен нұсқалары жоқ немесе өте аз болған жерде әдеби тіл де жоқ» дегенді кесіп айтады. Зерттеушілердің көпшілігі «әдеби тіл» ұғымы тарихи жағынан құбылмалы деп таниды. Ол жөніндегі бір ғана таным-анықтама барлық тілдердің әдеби түрінің даму барысындағы күллі дәуіріне бірдей сай келуі шарт емес. Сондықтан «кейбір халықтардың жазу дәстүрі тумаған немесе дамымаған, я болмаса бір кезеңдерде жазуы болып, кейін әр түрлі себептерден дамымай қалған дәуірлерінде де әдеби тілі болуы мүмкін» деген пікірлер де айтылып жүр.

Кілт сөздер: әдеби тіл, ауызекі сөйлеу тілі, ауыз әдебиеті, мәдениет, егемендік.

(Өмірбаев Е. Қазақ әдеби тілі және дәуірлерге бөлу мәселесі)

Резюме

Систематизация начальных этапов формирования казахского литературного языка напрямую связана с определением первых вариантов только-только формирующейся казахской литературы. Ученый Р.Сыздықова специально проанализировав язык акынов и поэтов XV-XVIII вв., заметила: «...их произведения являются первыми примерами современного казахского литературного языка». Таким образом, язык, используемый в этот период, называется устным литературным языком, используемым в дописьменную эпоху. Однако некоторые исследователи не считают язык, используемый в дописьменную эпоху, литературным. Они утверждают, чтобы язык стал «литературным», необходимо наличие письменности, то есть они говорят, что «если отсутствуют либо очень мало написанных примеров, то здесь литературный язык отсутствует». Большая часть исследователей с исторической точки зрения называют понятие «литературный язык» переменчивым. Однако такое определение не может относиться ко всем языкам в процессе их развития с древности до наших дней. Поэтому «у некоторых народов письменная традиция не возникла либо не развивалась или же в определенные периоды она была, но в последующие эпохи по разным причинам ее развитие остановилось, тем не менее сам литературный язык существовал».

Ключевые слова: литературный язык, устная речь, устная литература, культура, суверинитет.

(Омирбаев Е. Вопросы казахского литературного языка и его деления на периоды)

**“KADIN” SÖZCÜĞÜNÜN TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE
DEĞİŞEN ANLAMLARI**
**"WOMEN" IN THE HISTORY OF THE HISTORICAL PROCESS
CHANGING MEANINGS**

Yıldız IŞIK*

Özet

Danimarkalı filozof Soren Kierkegaard (2003: 11), tıpkı insanlar gibi, kavramlarında geçmişleri olduğunu, onların da zamanın yıpratıcı etkileri karşısında en az insanlar kadar aciz kaldığını belirtir. Kierkegaard'ın söylediği gibi, Türkçedeki kadın kavramının da uzun, yüklü bir geçmişi vardır. Kavram, Türk dilinin ilk yazılı belgeleri olan Orhon Yazıtlarından itibaren Eski, Orta ve Yeni Türkçe dönemlerini aşmış günümüze dek varlığını sürdürmeyi başarabilmiş bir sözcüktür. Bu makalede, kadın sözcüğünün kavramsal anlamından hareketle hangi köklere dayandığı, ilk olarak nasıl bir anlam taşıdığı, süreç içerisinde nasıl bir biçim ve anlam değişikliği gösterdiği üzerinde durularak tarihsel metinlerin alt katmanlarındaki gizli temsillerin, sözlüklerin içine gömülü kalmış anlamların izi sürülecektir. Bu izin sürüldüğü yerler, kadın sözcüğünün örtükleriyle sınırlı olacaktır.

Kavrama yapılacak kazı çalışması, kadın kavramının tuzaklarla dolu olduğu ön kabulüne dayanmaktadır. Tuzağı, Derrida (2011: 58)'nın dediği gibi, doğanın değil de dilin içine gizlenmiş yapay düzenek olarak düşündüğümüzde, kadın kavramındaki tuzağın dilsel ayrımcılık içerdiğini söyleyebiliriz. Tuzağı boşa çıkarabilmek için kadın sözcüğünün çözümlenmesi yapılarak sözcüğünün kökeninde ve kavramsal anlamında kendini gösteren ama gözden kaçırılmış olan dilsel dolayısıyla kültürel adaletsizlik açık edilecektir.

Anahtar kelimeler: Kültür, Tarih, Değişim, Kadın.

Summary

The Danish philosopher Soren Kierkegaard (2003: 11) states that, just like humans, they are past in their concepts and that they are as weak as humans in the face of their time-consuming effects. As Kierkegaard has said, the concept of woman in the Turkic is also a long, burgeoning past. The concept is a word that has survived the old, middle, and new Turkish periods since the Orkhon Inscriptions, the first written documents of the Turkish language, and has been able to maintain its existence on a daily basis. In this article, the meaning of the meanings buried in the hidden representations and dictionaries in the lower layers of the historical texts will be put forward by focusing on what roots, what kind of meaning and the way in which the word of the woman shows conceptual change. The places where these permits are issued will be limited by the coverage of your spoken word.

* Hacettepe Üniversitesi, Türk Halkbilimi Bölümü Doktora Öğrencisi. Hacettepe-Türkiye.
Hacettepe University, Department of Turkish Folklore. Hacettepe-Turkey. E-mail:
yildizisik42@gmail.com

Işık Y. “Kadın” Sözcüğünün Tarihsel Süreç İçerisinde Değişen Anlamları.

The excavation to understand is based on the assumption that the concept of women is full of traps. We can say that the trappings of the concept of women include linguistic discrimination when we think of it as artificial apparatus hidden in the language, not nature, as Derrida (Derrida, 2011: 58) said. In order to wipe out the salvation, the word of the woman will be analyzed and the cultural injustice will be revealed at the root of the word and in the conceptual sense, but because of the missed language.

Key words: Culture, History, Change, Woman.

GİRİŞ

Kültürün ataerkil oluşumu, cinsiyetler arası ilişkilerin evriminde ortaya çıktığı gibi, dilin derin kullanımında da kendini göstermektedir. Bu sebeple, cinsiyet farklılığı, doğal dil dışı basit bir olguya indirgenemez. Cinsiyet farklılığı dili belirlemede, dil tarafından da belirlenmektedir (Irigaray, 2006:17-18). Dil cinsiyetli olduğuna göre, “dışının kullandığı dil ile erkeğin kullandığı dil birbirinden farklı olduğu gibi, dişi ve erkeğe karşı kullanılan dil de farklıdır” (Irigaray, 2006: 102).

Cinsiyet ulamları bulunmayan bir dil olan Türkçede hem sözcükler hem de söz varlığı cinsiyetlidir. Türkçe, cins ayrımını büyük ölçüde, sözcüksel cinsiyet üzerinden yansıtmakta ve bu cinsiyet, eril ya da dişi olmasına göre, dil içinde eşitsiz bir biçimde değer kazanmaktadır. Dolayısıyla, Türkçede, sözcüksel cinsiyetin görüldüğü sözcüklerden biri, “kız” diğeri, “kadın”dır. Bu makalenin konusu olmadığı için salt, “kadın” sözcüğü üzerinde durulacaktır.

İlk olarak, “Kadın sözcüğüne cinsiyet nasıl yüklendi?” sorusuyla başlayabiliriz. Kuşkusuz, böyle bir sorunun yanıtını aramak oldukça güç! Ne var ki en eski biçimiyle konuşan eril öznenin cinsiyetiyle özdeş tutulduğu bilgisini, aklımızda tutarak *kadın* sözcüğünün başka sözcüklerle ilişkisini, ortaklıklarını ve karşıtlıklarını ortaya koyabiliriz. İkinci olarak, farklı düzeylerde, farklı biçimlerde yapılan *kadın* sözcüğünün kökenine ilişkin dört açıklama üzerinde durabilir, tarihsel metinlere bakabilir ve sözlüksel anlamlarını ele alabiliriz. Böyle bir girişim, kendi içinde belirsizlikler taşısa da *kadın* kavramındaki ortaklıklar sayesinde, açıklanamayanı kısmen de olsa açıklanabilir hale getirebiliriz.

1. Kadın Sözcüğünün Kökensel Anlamına İlişkin Açıklamalar

Ong’a göre, pek çok kavram, bugün çekirdeğinden çıkıp daha geniş bir anlam kazanmış olsa bile ilelebet kökenine bağımlıdır. Bir başka deyişle, bir kavramı oluşturan öz unsurlar çoğu kez, belki, belli belirsiz ama her zaman güçlü hatta indirgenemez bir tarzda, belki de her zaman, daha sonraki anlamlarda da varlığını sürdürmektedir (1982: 24-25). Eğer, Ong’un dediği

gibi, kavramlar kökenine bağımlıysa şu halde, *kadın* kavramının kökenine bakmak yararlı olabilir.

Bu bölümde, kadın sözcüğünün kökenine ilişkin verilen bilgiler doğrultusunda, dört ayrı açıklama biraraya getirilecektir. Bu açıklamalardan ilki, genel kabul gören anlayışı içerirken diğerleri, bu ilk açıklamaya seçenek oluşturmaları bakımından dikkate alınacaktır.

1.1. “Hatun” Sözcüğünden Türeme

Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı - Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*'nde, *kadın* sözcüğünün kökeninin, Soğdca *hatun* sözcüğünün bir çeşitlemesi olduğunu belirtmektedir. Nişanyan'a göre, kadın sözcüğünün ilk hali, *xwataw* “kral, hükümdar” anlamındadır: Soğdca *χwa* “kendisi” ve *tāw* “güç, güçlü” sözcüklerinin bileşimidir; Soğdca, ni+dişil ekiyle sözcük *xwatawni* halini alır, anlamı da “kralın eşi, kraliçe” olmaktadır (2009:400). Gülensoy *Köken Bilgisi Sözlüğü* I'de, sözcüğün kökenini, Orta Türkçe 'de, *katın* < *katun* “kağanın eşi, hatun”, bugünkü anlamının ise “dişi cinsten erişkin insan” olarak vermektedir (2007: 457).

Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* adlı sözlük çalışmasında, *xa:tun* sözcüğünün kökeni olarak *xağan* / *xan* ile bağlantısı kurulmaya çalışılmış olsa da Soğdca, *xwat'yn* (*xwaten*) sözcüğünden geldiğine kuşku duymaz. Ona göre, *xatu:n* sözcüğünün ilk hali, Soğdca *xwt'yn* “yönetici, bir efendinin karısı” anlamıyla birebir örtüşmekte ve İngilizcedeki “lady” ye benzer bir anlamı bulunmaktadır (1972:602).

1.2. “Qa't” Sözcük Tabanından Türeme

Genel kabul gören, *qat* sözcüğünün “xatun”dan “kadın” şekline dönüşen adın kısaltması olduğu yönündeki fikre, Peter Zieme, katılmadığını söylemektedir. Zieme, “Eski Türkçe ‘Eş-Hanım’ Kelimesi Üzerine Bazı Açıklamalar” adlı makalesinde katılmama sebebini, “xatun” –hatun-sözcüğü, kişi adlarının bir parçası olarak iyi bilinmekte olduğunu, dolayısıyla “eş” anlamındaki “qa't” sözcük kökeninin, aşağı yukarı “tabaka, yüzey” anlamındaki “qa't” sözcük tabanı ile benzerlik gösterdiğini belirtmektedir (2013:129-133).

1.3. “Kayın” Sözcüğünden Türeme

Kökene ilişkin bir başka açıklamayı Clauson'dan yapabiliriz. Clauson, *kadın* sözcüğünün kökeninin evlilikle ilgili olduğunu, bir olasılıkla, başlangıçta belirli bir biçimde “kayın-ata” anlamında kullanıldığını, daha sonra bunun genelleştiğini belirtmektedir. Ona göre, bazı ses değişimleriyle çoğunlukla “kayın” kullanılır; örneğin, “kayın-ata” sözcüğü, diğer bazı sözcükleri nitelenmesi dışında nadiren kullanılmaktadır.

Clauson, *kadın* ile *kayın-ata* sözcükleri arasındaki bağlantıya eski Türk metinlerinden örnekler vermektedir: Uygurca Budist metinlerde, [...] *öz kağını yerine tegdi*, “[...] onun –erkeğin- kayın atası, yurduna vardı.” *kağın xan* “onun kayın atası bir kraldır.” *Kutadgu Bilig*’de geçen *iki kadın erdi küdegu iki* tümcesi için “iki kadın”ın erkeğin iki kayınatasını veya kayınbiraderini kastettiğini göstermektedir (1972:602).

Gülensoy, [**kā* ‘aile’+d+(1)η], *kayın* sözcüğünü < *kadın*< *kayın*< *kazın* olarak verdikten sonra, anlamının “kayın, dünür” olduğunu belirtmektedir (2007: 483). Evlenme yoluyla oluşan akrabalık adlarında, Eski Türkçeden beri *kayın* (<*kā m) kullanılmaktadır; “ana, ağa, ata, baba vb.” Türkçe sözcüklerin bazen de “valide, peder vb.” yabancı kökenli sözcüklerin önüne gelerek evlilik yoluyla kurulmuş akrabalık adları tarihi devirlerden itibaren kullanılmaktadır (Karahan:2006).

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk I*’de “Diyeceklerin Değişiklikleri Üzerine Söz” bölümünde, şu açıklamayı yapmaktadır: “Yağma, Toxsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuzlar, birbirine uygun olarak, (dh) harfini, her zaman (y) ye çevirirler ve hiçbir zaman (dh) li söylemezler. Türklerin ‘hısım ve kayın’ anlamında kullandıkları ‘kadın’ kelimesini bunlar ‘kayın’ diye söylerler.” (2006: 32). Bu açıklamadan sonra, Sözlükte, *kadın* sözcüğü için (Oğuzlar ve uyanlarca), “kayın, dünür, hısım” anlamına geldiği belirtilmektedir. Bu anlamda, *kadın* sözcüğü; *kadaş temiş kaymaduk*, *kadın temiş kaymış*, “kardeş demiş kayırmamış, kayın demiş kayırmış.” (DLT I-III: 403-18-21; 245-7). ...*kadın kadınagun*, “kayın, kayınbabalar. ” (DLT I: 528-25)... *tüngür kadın buluştu* “dünür, kayın buluştu,” (DLT II: 110-3) örnekleriyle tanıklanmaktadır.

1.4.“Kat” Eylem Kökünden Türeme

Nurdin Useev, “Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmajı” adlı makalesinde, *kadın* sözcüğünün kökenine ilişkin başka bir sav dillendirmektedir. Ona göre, Yazıtlarda, “hatun, kağan hanımı” anlamında geçen *katun* sözcüğü, *kat-* eylem kökünden, Eski Türkçede ve çağdaş Türk dillerinde, “katmak, eklemek, koymak” anlamlarına gelmektedir. *Kat* eylemden ad yapma /-un/, /-in/ ekleriyle *katın* sözcüğü, daha çok, “gelinlik döneminden çıkmış, kocasıyla birleşmiş, yeni bir aileye, eve dâhil edilmiş, artık çoluk-çocuk sahibi kadına verilen addır.” Örneğin, Kumandı, Tuba dillerindeki *katış-* eylemi, “evlenmek, katılmak birleşmek, irtibat kurmak” anlamlarına gelmektedir (2012: 57-66).

Kaşgarlı Mahmud, *katıl-* eyleminin anlamını “karıştırılmak; erkek,

kadın çiftleşmek” olarak belirtmektedir; *er uragutka katıldı*, “erkek kadımla çiftleşti” (DLT II: 121, 9-10). Benzer biçimde, Clauson da *katıl-* eyleminin yan anlamlarından biri olarak “erkek ile dişi arasındaki cinsel ilişki” (1972: 601) olarak vermektedir.

Bu köken açıklamalarının bize gösterdiği yer, Wittgenstein’in sözünü ettiği, “bir sözcüğün anlamı, onun dildeki kullanımıdır. Sözcüğün dil içinde kullanım biçimleri, konuşanın onu dil içinde nasıl kullandığı ya da kullanma biçimleri yeni anlam öğretisinin temelini oluşturmaktadır (2006: 35). Şu halde, Wittgenstein’in belirttiği gibi, bir sözcüğün anlamı kullanımı ise Türkçenin tarihi ve günümüz söz varlığı içinde kadın sözcüğünün anlamlarının izini sürebiliriz.

2. Tarihi Metinlerde Kadın Sözcüğünün Anlamı

2.1. Orhon Yazıtları

Katun sözcüğü Orhon Yazıtları’nda, “hatun, hakanın eşi” anlamında kullanılmıştır. Sözcük, [...] *ögüm katun ulayu öglerim ekelerim keliñünüm quunçuyularım bunça yeme tirigi küñ boltaçı erti*. “[...] annem Hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariye olacak idi.” (KT: K9). [...] *qañım qağaniğ ögüm katuniğ kötürmiş teñri* [...] “babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı [...]” (KT: D25). *Umay teg ögüm katun quutuña inim kültigin er at bulti*. “Umay misali annem Hatun’un erkeklik adını elde etti.” (KT: D31). *Ögüm İlbilge katunuğ teñri töpüsinte tutup yügerü kötürti erinç*. “Annem İlbilge Hatun’u göğün tepesinde tutup (daha) yukarı kaldırdılar şüphesiz.” (BK: D10). [...] *ögüm katunuğ kötürügme teñri il berigme teñri* [...] “[...] “Annem Hatunu yücelten Tanrı, (onlara) devlet veren Tanrı[...]” (BK: D21) şeklinde tanıklanmaktadır.”

2.2. Divanü Lûgat-it-Türk

Kaşgarlı Mahmut’un *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı sözlüğünde, *kadın* sözcüğünün kökenine ilişkin iki açıklamayı da içeren *katun* ve *kadhın* sözcüklerinin kullanım alanlarını görebiliriz. Sözlükte, *katun*, “Afrasyab - soylu-kızlarından olanların adıdır. *Xan ışı bolsa katun ışı kalır*. “Hanın işi emri olunca, Hatunun işi geri kalır.” (DLT-I: 410-4, 410-6)¹ Yine, *oglagu katun* sözcüğünün anlamını “asaletli kadınlara oğlagu katun denir,” (DLT-I: 138-14) şeklinde vermektedir. Orhon Yazıtlarında olduğu gibi, burada da *katun* sözcüğü, bir cinsiyet için değil, sözcük anlam genişlemesiyle tikel “soylu kadınları” adlandırmada kullanılmaktadır.

¹Divânü Lûgat-it-Türk’te *katun* geçen sözcükler; I, 138-14, 376-11, III, 240-5.

Işık Y. “Kadın” Sözcüğünün Tarihsel Süreç İçerisinde Değişen Anlamları.

Yalnız, Sözlükte cinsiyeti göstermek için *tişi* sözcüğü de geçmektedir. *Dişi* sözcüğünün anlamı, “dişi, her hayvanın dişisi; kadın,” olarak verilmekte ama hayvanlarla örneklendirilmektedir. Benzer biçimde, *kişi* sözcüğünün anlamını açıklarken “Kişi, insan; tekil ve çoğul, dişi ve erkek hakkında kullanılır,” (DLT: 224-18)¹ denilmektedir.

2.3. Kutadgu Bilig

Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu Bilig* adlı yapıtında, *kadın* sözcüğü geçmez. *Divan-ı Lügat-it-Türk*’te olduğu gibi, burada da cinsiyeti adlandırmak için *tişi* sözcüğü kullanılırken kadın anlamına gelebilecek *kişi*, *tişi*; toplumsal rollerine göre adlandırıldığında ise *kız*, *kelin*, *ewlik*, *ewçi*, *ana*, *tul*, *kurtga* sözcükleri kullanılmaktadır. Clauson’un (1972: 602) gösterdiği gibi, *iki kadın erdi küdegu* tümcesindeki *kadın* sözcüğü, “erkeğin iki kayın-atası veya kayın-biraderi” anlamına gelmektedir.

2.4. Dede Korkut Oğuznameleri

Dede Korkut Kitabında, *kadın* sözcüğü, “soylu sınıfa mensup kadın” anlamına gelmektedir. “Karavaşa ton geyürsen kadın olmaz.” (Tezcan 2001: 30) Bu sözün, “Soysuza soylu elbise giydürsen de soylu olmaz” (Akın: 2015) şeklinde diliçi çevirisi yapılmıştır. Tezcan, “Kadunum, ziregüm, dölegüm” (2001: 36), olarak okurken Gökay, “kadunum, diregüm, dölegüm” (2006: 26), Özsoy “kavunum, viregüm, düvlegüm” (2006: 57) olarak okumuştur. Tezcan, bu tümcede geçen “kadunum” sözcüğünü, Muharrem Ergin’in “kavunum” olarak yanlış okuduğunu belirttiikten sonra, *kavun* sözcüğünün “kadun; eş, hanım” (2006: 71-413) anlamını vermekte ama *kadun* sözcüğüne ilişkin bir açıklama yapmamaktadır. Benzer biçimde, Özsoy da *kadun* sözcüğünün anlamını, “hanım, hanım kadın” olarak geçirmekte ama “kavunum” olarak okuduğu sözcükle ilgili açıklamada, anlam, yine “kavun” (2006: 381-384) olarak belirtilmektedir.

“Beri gelgil ak sütünü emdiğim kadınım ana” (Drs: 44-16a.4) “Kadın ana, karsum alub ne böğürürsin?” (Drs: 60-29a.8-9) “Ko beni, katın anam, çengele ursunlar” (Vat: 250-88b.6), örneklerinde görüleceği üzere, Dede Korkut Kitabında geçen *kadın* sözcüğü, “soylu kadın”ı betimlemek için kullanılırken Gülensoy, *kadın ana* için halk ağzında, “kaynana” anlamına geldiğini belirtmektedir (2007:451).

3. Sözlüklerde Kadın Sözcüğünün Anlamları

İsmail Parlatır, “Türkiye Türkçesinin Tarihi Sözlükleri” başlıklı yazısında, Türk Dil Kurumunun kuruluşundan önceki sözlükleri, ‘tarihi

¹ tışı: dişi, her hayvanın dişisi; kadın. I, 396-21, 400-15, 447-3, 529-8; III, 6-2, 178-17, 229-2.

sözlükler' olarak kaydettikten sonra, "1928 yılına kadar eski harflerle basılmış Türkçe sözlüklerin sayısının 250 civarında olduğu, bu konuda yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur," demektedir. Kuşkusuz, çok sayıdaki sözlükleri taramak, bu çalışmanın boyutlarını aşacağından salt belli başlık sözlüklerle yetinilecektir.

3.1.Osmanlıca Sözlükler

Türkoloji alanında hazırladığı Osmanlıca sözlükle tanınan, 1620-1698 yılları arasında yaşamış, Franciscus a Mesgnien Meninski *hatun* - Latin harfleriyle *chatun*- sözcüğünün birinci anlamını, "Güçlü kadın, padişahın hatunu," olarak verdikten sonra, beş dilde hatun için "domina matrona, signora, hausfrau, regina, koniğin" karşılıklarını yazmaktadır. *Hatun* sözcüğünün ikinci anlamını ise "ev sahibesi -mater familias-" olarak belirtmektedir (Thesaurus I 2000: 1830). Benzer biçimde, *kadın* sözcüğü için "kadın, kadun, kadıncık, küçük kadın" geçmektedir (Thesaurus II 2000: 3577).

Şeyhülislam Mehmed Esad Efendinin hazırlayıp 1725-1732 yılları arasında Sultan I. Mahmud'a sunduğu *Lehçetü'l Lügat* adlı yapıtta, *hatun* maddesi bulunmazken *kadın*, "kadıncık; kibar evlerinde olan büyük kadın dedikleridir," yazdıktan sonra, "kâhya kadın dahi derler," ifadesi geçmektedir (1999: 370).

1894 yılında ilk basımı yapılan, Muallim Naci'nin *Lügat-i Naci* adlı yapıtta, *kadın* maddesi yer almazken *hatun* sözcüğünün kökeni Arapça, Farsça olarak verilmektedir. Naci, "Hatun: Kadın. Fi'l-asl mefhumunda şeref muteberdir. Muharrefi olan 'kadın' dahi ekseriya bu yolda irat olunur. 'Kadın' ile 'karı' arasındaki fark malumdur," yazdıktan sonra, Hz. Fatma'ya atfedilen, "hatunu kıyamet" adlı, Fuzuliden bir dördlük alıntılanmaktadır (2009:210).

Şemseddin Sami tarafından 1900 yılında, *Kamus-ı Türki* adlı, *Türkçeden Türkçeye Sözlükte*, *kadın* sözcüğünün temel anlamının yanı sıra, yan anlamları da verilmektedir: Kadın: [aslı; emretmek olan "kadamak"tan"kadun", muarrebî, hatun] 1. Kibar karısı, hanım, banu, kadın efendi; büyük kadın. 2. Padişahın haremî; kadın efendi hazretleri. 3.İnas, nisa taifesi; kadınlara mahsus salon; kadınların yeri ayrıdır. 4. Hanımdan dün -eksik- olarak teşrif unvanı; kâhya kadın, aşçı kadın, bacı kadın (2015: 791).

Clauson, *kadın* sözcüğünün Osmanlıcada, kısmen bir tür saygı ifadesiyle "evli kadın, eş" anlamına geldiğini belirtmektedir (1972: 602). Mehmet Kanar'ın *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*'nde ve Ferit Develioğlu'nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*'ında *kadın* sözcüğüne yer

verilmezken Develioğlu, *hatun* “kadın; hatun-i kıyamet: Hz. Fatma” (2006:343) olarak geçirmektedir.

İsmail Parlatır’ın *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü* ise *kadın* sözcüğünün anlamları şöyle verilmektedir:1. Erişkin dişi insan, hatun, erkek karşıtı.2. Evlenmiş kız. 3. Soylu ve yüksek sınıfa mensup kimselerin karısı, hanım, banu. 4. Padişahın haremi: *Kadın efendi* (Saray haremde odalık olarak bulunan ve padişahlardan çocuk doğurmuş olan cariyelere verilen ad.) 5. Kadınlar sınıfı. 6. Konak veya köşklere odalık olarak hizmet veren cariyeye. 7. Hanımdan aşağı teşrif unvanı. Parlatır, *kadın kadıncık* için “kadına yakışır biçimde, kadınca”, *kadınlık* için ise şunları yazar: 1. Kadın olma durumu, evlenmiş kimse. 2.Bütün özellikleriyle kadın kimliğini ve kişiliğini kazanmış olma (2006: 815).

3.2.Tarama ve Derleme Sözlükleri

Türkiye Türkçesinin bir çeşit tarihi sözlüğü niteliğinde olan XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla oluşturulan Tarama Sözlüğünde *katun*, *katın*, *hatun kişi*, "kadın, hanım" (TTS IV 2354), *kadıncık* "hanımefendi" (TTS IV: 2159), *dişi kişi*, "kadın" (TTS III1184) olarak yer almaktadır.

Anadolu Ağızlarında *katın*, “kadın”; *kadın* ise “kadın oğlum, kadın Allahım!” örneklerinde gösterildiği gibi, “güzel, şık, hoş ” *kadınana*, “kaynana”, *kadıncık* "görümce" anlamıyla yaşamaktadır (DS IV:2684-2591). Diğer bir çeşitlemesi olan *gadın* sözcüğüne, Tarama Sözlüğünde yer verilmezken Derleme Sözlüğünde, “güzel, sevimli” anlamında canlılar için kullanıldığı belirtilmekte, örnek olarak “pek gadın bir inek” verilmektedir (DS III: 1890).

Yukarıda da görüldüğü gibi, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçelerinde, *kadın* “hanımefendi” anlamındadır. Şemseddin Sami, üçüncü anlam olarak, “nisa taifesi” olarak *kadını* verirken Parlatır’ın 2006 yılında yayımlanan, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü’nde *kadın* sözcüğünün dişi cinsi adlandırmakta kullanıldığı görülmektedir.

3.3. Günümüz Sözlükleri

Türk Dil Kurumu (TDK) Güncel Sözlüğe göre kadın: 1. Erişkin dişi insan, hatun, hatun kişi, zen, erkek veya adam karşıtı. 2. sf. Analık veya ev yönetimi bakımından gereken erdemleri olan. 3. mec. Hizmetçi bayan. 4. esk. Bayan. *Güncel Sözlükten* farklı olarak, İlhami Ayverdi’nin *Misalli Büyük Türkçe Sözlüğü*nde kadın sözcüğünün 2. “Bu cinsten olup evlenmiş veya bir erkekle beraber olmuş kimse. 4.Dişilik tarafı kuvvetli, dişi olmanın verdiği cinsi cazibeye sahip kimse.5. Hanımlar için kullanılan unvan sözü.

Ayverdi, kadın sözcüğünün sekizinci anlamını “odalık” olarak şöyle açıklamaktadır: “Eskiden ‘hanım’ sözü, ‘kadın’ sözünden daha üstün tutulur; konaklarda *odalıklara*, ‘kadın’, nikâhlı eşlere ise ‘hanım’ denilirdi.” (2006: 2-1506).

Diğer iki sözlükten farklı olarak *MEB Örnekleriyle Türkçe Sözlükte* kadın: 2.Bakire olmayan, evlenmiş kız. 3. (Erkek için) eş, sevgili. Bu sözlükte, *kadın olmak* sözü için tek bir açıklama yer almaktadır: “Evin idaresini iyi bilmek.” TDK yayımlarından olan Raif Necdet Kestelli’nin *Resimli Türkçe Kamus*’ta *kadın*, salt “hanım” olarak geçmektedir (2004: 228). *Ötüken Türkçe Sözlük*’te sözcüğün sözü edilen dört anlamı dışında *kadın*: 1. Kayın, dünür, hısım, evlilik akrabası kayın. 2. Kayın peder. 3.Kocanın erkek kardeşi. Bunun yanı sıra *kadın*: Kayın ağacı. *Kadınana* ise 1. Kaynana.2.Babaanne. 3.Büyük yenge (2007:2321). *Kadın Argo Sözlüğü*nde ise kadın sözcüğüne ilişkin bir deme, bir de deyim bulunmaktadır. *Kadın bulup kılını aramak, am bulup dilini aramak*: “Bir kimsenin elindekiyle ve bulduyuyla yetinmediğini anlatmak için alay yollu olarak kullanılır.” *Kadınadamcı*: “Transseksüellerle cinsel ilişki kurmaktan hoşlanan erkek ya da kadın.” (Bingölçe, 2001:88).

Günümüz sözlüklerinde, *kadın* sözcüğünün temel anlamının yetişkin dişi cinsi imlediği, yan anlamlarının ise evlilik ve anneliğe ilişkin olduğu görülmektedir.

4. Sözlüksel ve Anlamsal Bakımdan Kadın Sözcüğü

Türkçede bazı sözcükler, dil bilgisel açıdan olmasa da sözlüksel ve anlamsal bakımdan cinsiyet ifade etmektedir. Yani anılan sözcükler, sadece erkek veya dişi varlıklar için kullanılmakta; eril ya da dişil nesne ve varlıklara işaret etmektedirler (Doğan, 2011).

Anlamca Dişillik Belirten Adlar; kadınana, kadın avcısı, kadın başına, kadın berberi, kadınbudu, kadındüğmesi, kadınevi, kadıngöbeği, kadın hareketi, kadın hastalıkları, kadın kadına, kadın kadıncık, kadinnine, kadın terzisi, kadıntuzluğu, kadınlar hamamı. Bohçacı kadın, ana kadın, ayşekadın, dul kadın, ev kadını, genel kadın, kiralık kadın, kötü kadın, hayat kadını, sokak kadını, temizlikçi kadın, yazıcı kadın, bilim kadını, iş kadını, salon kadını, Osmanlı kadını.

Anlamca Dişillik Belirten Önadlar: kadın, kadınca, kadıncık,

Anlamca Dişillik Belirten Zarflar: kadın başına,

Anlamca Erillik Belirten Adlar: kadıncıl, kadın ağızlı, kadın kılıklı, kadın avcısı, kadın düşmanı, kadın tüccarı, kadın ticareti, kadın oynatmak,

Anlamca Erillik Belirten Önadlar: kadıncıl, kadınlı, kadınımsı, kadınsı, kadınsız.

Anlamca Erillik Belirten Eylemler: kadınlaşmak (Doğan, 2011)

5. Eğretilmelerde Kadın Sözcüğü

Eğretilmelerde, kadın ve erkek sözcükleri belirlenip erkeği tanımlarken kadın ve özellikleri ya da kadını tanımlarken erkek ve özelliklerinin kullanıldığı görülmektedir. “Kadın kılıklı, kadın gibi gülmek, kadın ağızlı, kadınlar hamamı,” deyimlerinde görüldüğü üzere kadınla yapılan eğretilmeler erkekleri tanımlamak için kullanıldığında, kadına benzemek ya da benzetilmek aşağılayıcı ve utanç verici bir şeydir. Ancak, erkek özellikleri kadınları tanımlamak için kullanıldığında durum değişmektedir. Kuşkusuz, erkek gibi olmak hayranlık uyandıran bir durumdur! Birleşik sözcüklerde kullanılan eğretilmeleri, kavramsal eğretilmelere indirgediğimizde: Kadın attır, kısraaktır, kadın şeytandır, kadın evdir, kadın namustur, kadın topraktır, kadın çiçektir vb. (Alagözlü 2009).

Deme ve deyimlerdeki kadına dair eğretilmeler incelendiğinde, tek bir demeye bile olumsuzluk, ikincillik, kadını sınırlayan, önemsizleştiren, yer yer küçümseyen ve küçülten ataerkil kültürün tüm yansımaları görülmektedir. Tarlayı düz al, kadını kız al; kadının fendi, erkeği yendi, kadının yüzünün karası erkeğin elinin kınası, kadında vefa, borçluda sefa aranmaz, kadın şeytana pabucunu ters giydirir, erkeğin şeytanı kadındır, kadın şerri şeytan şerrine eşittir, kadının şerrinden Allah’a sığınmalı; Kadına, çocuğa, sarhoşa sırrını açma, kadının yüklediği yük şuraya varmaz vb.

6. Kadın Sözcüğünün Kavramsal Anlamı

Ferdinand Saussure, "dil" in bir göstergeler dizgesi olduğunu ileri sürmektedir. Saussure'e göre, dil göstergesi, dilde anlam evrensel olan bir kavramın uzlaşım sal olarak kabul görmüş olan bir ses diziliminin ifadesiyle gerçekleşmektedir. Dilin oluşturucu ögesi olarak gösterge, bir nesneyle bir adı değil, bir sesdizilimiyle bir kavramı birleştirir ve bu bağ, nedensizdir. Kavram, gösterilen; sesdizilimi ise gösterendir. Böylelikle, gösterilen ile gösteren, dilde bir göstergeye karşılık gelmektedir. Gösterilen belli bir dilde sistematik olarak hep aynı sesdizilimiyle gösterilmektedir (1985: 109-111). Saussure'un bu gösterge üçgenini betimleyebiliriz:

Gösterge

Gösteren
Sesdizilimi
Kadın

Gösterilen
Kavram

Kavramsal olarak [+canlı, +insan, +dişi, +yetişkin, +evli, +anne vb.] özelliklerle tanımlayabileceğimiz *kadın*: Türkçede “kadın”, İngilizce ’de “woman”, Arapça ’da “nisa”, Farsça ’da “zen” sesdizilimleri, bu kavramı göstermektedir. Dillerde sesdizilimleri, uzlaşım sal olduğundan ve dillere göre, gösteren değişeceğinden gösteren ile gösterilen ilişkisi de değişkendir. Saussure’ye göre, karşılıklı anlaşım ve iletişim buna bağlı olduğu için gösteren, her defasında aynı gösterileni işaret etmelidir (1985: 112). Bir başka deyişle, kadın sesdizilimi, her defasında kadın kavramını göstermelidir.

Bir dil göstergesinin kavramsal ya da göstergesel anlamı, bir olguya ait değişmeyen içsel özelliklerden oluşan anlam (Özsoy-Emeksiz 2011: 56) olarak tanımlandığına göre, kadın sözcüğünün kavramsal anlamına baktığımızda, “canlı, insan, dişi, yetişkin vb.” özelliklerinin onun değişmez, içsel özellikleri olduğunu söyleyebiliriz. Martinet (1998: 35-36), bir sözcüğün anlamının, diğer sözcüklerle olan karşıtlık ilişkilerinden hareketle ayırt edici özellikleriyle anlaşıldığını belirtmektedir. Buna göre, kadın sözcüğünü karşıtıyla yani erkek sözcüğüyle birlikte ele alalım.

Kadın

[+canlı]
[+insan]
[+dişi]

Erkek

[+canlı]
[+insan]
[-dişi]

Her iki sözcük için “canlı ve insan” olma ortak özellikken “dişi” olup/olmama ayırt edici özelliktir. Bir başka deyişle, canlı ve insan olma hem kadının hem de erkeğin ortak özellikleriyken dişi olma, kadının; erkek olma ise erkeğin ayırt edici özelliğidir.

DEĞERLENDİRME

Clauson, Kaşgarlı Mahmut’un Türkçe *ka:tu:n*, Arapça *xa:tu:n* olarak yazmış olmasına karşın, normalde sözcüğün *xatu:n* olarak kaydedilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (1972:602). Öyle görünüyor ki *kadın* sözcüğünün “hatun”dan geldiği varsayımı, Clauson’a inanacak olursak, Kaşgarlı Mahmud’un bir yanlış kaydına dayanmaktadır. Bir

olasılıkla, daha sonra, bu yanlış kayıt, sorgulanmadan kabul edildiğinden *kadın* sözcüğünün kökeninin “hatun” olduğunda uzlaşmıştır.

Genel kabul göre, kadın sözcüğünün kökenini “hatun”a dayandırdığımızda, Türk kültür tarihinin en temel kaynağı olan Orhon Yazıtlarında tanıklanan *hatun/katun* sözcüğü, Kafesoğlu’nun da belirttiği gibi, bir unvandır. Hun İmparatorluğu dönemi ve devamı niteliğindeki Türk devletlerinin kuruluş dönemlerinde hükümdar, törenle unvanını alırken eşi de “katun” –hâton- unvanını almıştır (2010: 259). Benzer biçimde, Ögel, *Türk Mitolojisi I* adlı yapıtında, *kağan* sözcüğünün kaynağının Türkçe olduğuna ilişkin kuşkusunu belirtirken “kağan” ve “hatun” unvanlarının Avar(Juan-Juan)lardan alındığını bildirmektedir (2003:288). Bir başka deyişle bu sözcük, Türklerin geldiği Asya topraklarından getirdiği ve burada karşılaştığı kavimlerin dilinden alınıp Türkçe söyleşiye uydurulduğu sonucu çıkmaktadır (Köksal, 2011).

Kadın sözcüğüne yüklenen ilk anlam, verildiği koşullar ve onu verenlere bağlıdır. Dolayısıyla o dönemdeki kişilerin ne anladığı, nasıl anladığı, bu sözcüğün anlamı olan kullanımda görülmektedir. Orhon Yazıtlarında geçen, “kağanın eşi” anlamındaki *katun* sözcüğü, ilk olarak, bir cinsiyeti değil, tek bir dişiye adlandırmaktadır. İkinci olarak, tek bir dişinin “kim” olduğunu belirtmek, onun soyunu göstermek üzere adlandırılmaktadır. Burada, hatun unvanına sahip dişi, özel bir konumdadır; soyludur, hükümdar, bey sülalesinden gelmektedir. Sözcüğün aldığı sonek “yn+” eki erkeğin soylu olduğunu imler, dişinin değil. Sözcüğün değeri, erkeğe göre belirlendiğinden, Kağan değerli olduğu için iyelik adlı alan da değerlidir. Üçüncü olarak, burada, ataerkil bir yapı olduğu, dolayısıyla kadının sahibinin Kağan olduğu ima edilmektedir.

Nişanyan, kadın sözcüğünün 13. yüzyıldan önce sadece "kraliçe" anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Orhon Yazıtlarında olduğu gibi, sözcük, Uygur Türkçesinde *qatun*, *xatun* "hatun, kraliçe" biçimlerinde tespit edilmiştir (Şahin, 2013). *Divanü Lûgat-it- Türk'te* "Afrasyab -soylu-kızlarından olanların adı," olarak bazı soylu kadınların unvanıyken Kutadgu *Bilig*'de kadın sözcüğü yer almaz. *Dede Korkut Kitabı*'nda ise anlam genişlemesiyle “soylu kadın”ları adlandırmak için kullanılan bir unvandır.

Osmanlı Dönemine geldiğimizde, Meninski, *hatun* sözcüğünün halk dilindeki –vulgar- karşılığı olarak *kadın* sözcüğünü (Thesaurus, I 2000: 1830) verirken, Clauson, kısmen, bir saygı ifadesi olarak *kadın* sözcüğünün “evli kadın, eş” anlamına geldiğini belirtmektedir. Ayverdi, Clauson’un sözünü ettiği, “kısmen bir saygı ifadesi” nin ne anlama geldiğini şöyle açıklamaktadır: “Eskiden ‘hanım’ sözü, ‘kadın’ sözünden daha üstün

tutulur; konaklarda *odalıklara*, ‘kadın’, nikâhlı eşlere ise ‘hanım’ denilirdi.” (2006: 2-1506). Günümüz sözlüklerinde ise kadın, “yetişkin, bakire olmayan, evli ve anne” olan dişiyi göstermektedir.

Kadın sözcüğünün kökenini “hatun” olarak düşündüğümüzde, sözcüğün tarihsel süreç içerisinde hem biçimsel hem de anlamsal olarak yer değiştirdiğini ve dönüştüğünü görebiliriz. Kadın sözcüğünün dönüşüm çizgisini: *xwatawın xwaten < xatun < hatun < katın < katun < kadın* olabileceğini söyleyebiliriz. Buna göre, *xwat-yn* sözcüğü ile *kadın* sözcüğü yer değiştirmiştir. Böylelikle, *xwat-yn* sözcüğü, dilbilgisel cinsiyete sahipken *kadın* sözcüğüyle sözcüksel cinsiyete dönüşmüştür. Benzer biçimde, *hatundan*, *kadına* anlamsal değişikliklerinin izini sürdüğümüzde, tek bir kralıçeden, tikel soylu kadınlara; tikel soylu kadınlardan, tüm soylu kadınlara; tüm soylu kadınlardan, yetişkin dişiyeye dek anlam sürüklenmiştir. Bu sürüklenme sonucunda, sözcük bir anlamıyla “yetişkin dişi” de asılı kalırken başka bir anlamı *hizmetçi*, *temizlikçi kadın*, *ev kadını* adlandırmalarında ya da bir başka anlamıyla ise *odalık*, *sokak kadını*, *hayat kadını* adlandırılmalarına dek inip sürüklenmiştir.

Wittgenstein, (2006: 19) bir şeye ad vermenin tıpkı bir şeye etiket yapıştırmaya benzer olduğunu belirtmektedir. Wittgenstein gibi düşünürsek, dişi cinse *kadın* dediğimizde, etiketinde “eş ve annelik” işlevini de yazmış oluruz. Benzer biçimde, Wittgenstein, bir sözcük için ne anlama geldiğini değil, ne işe yaradığını da sormamızı önerir: Günümüz sözlüklerin işlevsel tanımlarına göre, “kadın sözcüğü ne işe yarar?” sorusunu sordüğümüzde, “çocuk bakımı ve ev işleri” görünmektedir. Bir anlamıyla, anne ve ev yönetimi bakımından gereken erdemleri taşımayan “kadın” olamadığı gibi, kadın olarak tanımlanamaz gibi bir sonuç çıkarmak da olasıdır. Kadını yaptığı işe, daha doğrusu yapması gereken işe göre tanımlayan bu vurgu, “kadın” kimliğinin unutulmasına sebep olabilir. Burada bir kurgu olduğu ise kuşku götürmez.

Kadın sözcüğünün kavramsal anlamlarına baktığımızda ise karşıtından yani erkek sözcüğünden ayırt edici özelliklerinin çoğaldığını görebiliriz. Kadın için [+yetişkin, - bakire, + evli, +/- anne] olma durumları onun içsel, değişmeyen özellikleri gibi sunulmakta, erkekle ayırt edici özelliklerinin kavramsal anlamları çoğaltılmaktadır. Kadın sözcüğünün anlamsal özellikleri; [+yetişkin, -bakire, + evli, +/- anne] olma özellikleri söz konusuysen erkek için [+/-yetişkin, +/- bakir, +/- evli, +/-baba] olup/olmama durumu belirsizliğini korumaktadır. Bu göstergelere bakarak erkeğin, “yetişkin, bakir, evli, baba” olup olmadığını çıkaramamaktayız. Buraya bakarak kadın sözcüğünün kavramsal anlamı nedir sorusuna yanıtı

Işık Y. “Kadın” Sözcüğünün Tarihsel Süreç İçerisinde Değişen Anlamları.

“dişi, yetişkin, bakire olmayan, evli, +/-anne” olma özellikleri olarak verebiliriz.

Bu göstergeler, bize kadın sözcüğünün kavramsal anlamlarındaki dilsel adaletsizliğin en azından üç boyutunu göstermektedir. İlki, erkek, biyolojik cinsiyetiyle adlandırılırken dişil olan bir toplumsal cinsiyet kavramı olan *kadın* sözcüğüyle adlandırılmaktadır. İkinci olarak, kadın kavramı, salt dişinin yetişkinlik çağını kapsarken erkek kavramı, erkeğin bütün çağlarını kapsamaktadır. Son olarak, pek çok belirlenimlerde, erkek bütünselliği içinde, dişi ise parçalanarak belirlenmektedir. Öyle ki dişil olan “kız=erkek” “kadın=erkek” ya da “dişi=erkek” belirlenimlerinde olduğu gibi ya kız olarak [- yetişkin, -evli, -anne, +bakire] ya da kadın olarak [+ yetişkin, +evli, +anne, -bakire] belirlenmektedir. Bu belirlenim, Irıgaray’ın da (2006:102) belirttiği gibi, erkek öznelliğine ve erkekler arası kültürün rahatlığına göre biçimlendirilmiştir.

SONUÇ

Kadın kavramı kuşkuludur. Bu kavramdan duyulan derin kuşkunun altında “kadın” kavramının kullanıldığı pek çok bağlamda, bütüncül olarak dişiyi imlemediği, kastedilenin örtük biçimde, “evli dişi” olduğu saptaması yatar. Bir başka deyişle, kadın” kavramının doğulan cinsiyet olarak sunulmasının altında, derin bir cinsiyet ayrımcılığının yattığıdır.

Kadın sözcüğü, günümüzde kullanılan anlamda uygun mudur? Evet, uygundur ama yalnızca, sınırlı bir alan için betimleme iddiasında bulunduğu, bütün için değil. Kadın sözcüğü, toplumsal cinsiyet kavramı olarak özellikle bu sınırlar içinde kullanılırsa uygun olabilir. Kuşkusuz, kadın sözcüğünü her kullanımımızda neleri dışta bıraktığımız, sorusunu da akılda tutmak koşuluyla!

Görünen o ki *kadın* sözcüğü ister ödünçleme olsun ister Türkçenin söz varlığından çıksın sözcüğe yüklenen cinsiyet, eril cinsiyet tarafından ve ona göre belirlenmiştir. Başlangıçtaki tek anlamlılığın koparak kadın sözcüğü, birçok anlamı içinde barındıran bir sözcük olagelmiştir. Bunca, çeşitli anlamı bir sözcüğün içinde tutan nedir? Başlangıçtaki *xatun* sözcüğündeki anlamlarla bugünkü kadın sözcüğünde anlamlar arasında nasıl bir bağlantı vardır? Dişi ile erkek arasındaki ikili bölümlenimin kadın sözcüğünde ortaya çıkardığı nedir? Belki de dilsel, dolayısıyla kültürel adaletin sağlanabilmesi için kuşkuyu ait olduğu yere yani kadın kavramını ait olduğu yere, geri döndürmek gerekebilir.

KAYNAKÇA

Akın, Cüneyt (2015), “Dede Korkut’ta Yer Alan Atasözlerinde Metaforların İşleyişi”. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 15/2, Kış.

- Alagözlü, Nuray (2009), “*Dil ve Cins: Türkçe Atasözlerinde ve Deyimlerde Kadın Üzerine Eğretilmeler ve Toplum-Bilişsel Yapı*”, International Journal of Central Asian Studies, Vol 13.
- Ayverdi, İlhami (2006), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2. Baskı.
- Bingölçe, Filiz (2001), *Kadın Argosu Sözlüğü*, İstanbul: Metis, 1. Basım.
- Clauson, Sir Gerhard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford: At The Clarendon Press.
- Dede Korkut Oğuznameleri*, (Haz: Semih Tezcan-Hendrik Boeschoten), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 3. Basım.
- Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, (2001), (Haz: Semih Tezcan), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1. Basım.
- Dede Korkut Kitabı: Transkripsiyon-İnceleme-Sözlük* (2006), (Haz: Bekir Sami Özsoy), Ankara: Akçağ Yayınları, 1. Basım.
- Dedem Korkudun Kitabı: Kitab-ı Dedem Korkut ala Lisan-ı Taiife-i Oğuzan*, (2007), (Haz: Orhan Şaik Gökay), İstanbul: Kabalcı, 1. Basım.
- Dede Korkut Kitabı: Han'ım Hey*, (2014), (Haz: İlhan Genç, Atabey Kılıç, İ. Hakkı Aksoyak), Ankara TOBB yayınları, 1. Basım.
- Derleme Sözlüğü III.,IV.* (2009), Ankara: TDK Yayınları, 3. Basım.
- Derrida, Jacques, (2011), *Gramatoloji*, (Çev: İsmet Birkan), İstanbul: Bilgesu Yayıncılık, 1. Basım.
- Develioğlu, Ferit (2006), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 23. Basım.
- Doğan, Enfel (2011), “Türkiye Türkçesinde Cinsiyet Kategorisinin İzleri” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, Sayı 17.
- Gülensoy, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi I*, Ankara: TDK Yayınları, 1. Basım.
- Irigaray, Luce (2006), *Ben Sen Biz*, (Sabri Büyükdüvenci-Nilgün Tural), Ankara: İmge Yayınevi, 1. Basım.
- Karahan, Akartürk (2006), “Tarihi Türk Dilinin Söz Varlığına Katkılar: Kadımla İlgili Kelimeler Üzerine”, *Bilkent Üniversitesi 1. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: s.1-12.
- Kaşgarlı Mahmud, (2006), *Divanü Lugat-it-Türk I.,II.,III.IV.*, (Haz: Besim Atalay), Ankara: TDK Yayınları, 5. Basım.
- Kestelli, Raif Necdet (2004), *Resimli Türkçe Kamus*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. Basım.
- Kierkegaard, Soren (2003), *İroni Kavramı*, (Çev: Sıla Okur), İstanbul: Türkiye İş Bankası, 1. Basım.
- Köksal, Behiye (2011), “*Orhon Yazıtları'nda Kadın*” e-Journal of New World Sciences Academy, Volume: 6, Number: 2, Article Number: 4C0094
- Martinet, Andre (1998), *İşlevsel Genel Dilbilim*, (Çev: Berke Vardar), İstanbul: Multilingual, 1. Basım.
- Meninski,Franciscus a Mesgnien, (2000), *Thesaurus-Lexicon Turcico, Arabico, Persicum II.*,İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Naci, Muallim (2009), *Lügat-i Naci*, (Haz: Ahmet Kartal), Ankara: TDK Yayınları, 1. Basım.
- Nişanyan, Sevan *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Kökenbilim Sözlüğü*, İskenderiye

Ишк Y. “Kadın” Sözcüğünün Tarihsel Sürec İçerisinde Değişen Anlamları.

- Ong, J. Walter, (2014), *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüñ Teknolojileşmesi*, (Sema Postacıoğlu Banon), İstanbul: Metis Yayınları, 5. Basım.
- Özsoy, Sumru vd. (2011), *Genel Dilbilim II*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1. Basım.
- Parlatır, İsmail (2006), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Yargı Yayınevi, 1. Baskı.
- Parlatır, İsmail, “Türkiye Türkçesinin Tarihi Sözlükleri” Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, e-kaynak: <http://www.akmb.gov.tr/turkce/books/turkkong4-4/tk4-4-46-parlat.htm>
- Sami, Şemseddin, (2015), *Kamus-i Türki*, İstanbul: İdeal Yayınları, 4. Basım.
- Saussure, F. (1985), *Genel Dilbilim Dersleri*, (Çev: Berke Vardar), İstanbul: Multilingual, 1. Basım.
- Şahin, Serpil (2013).“Orhun Yazıtlarında Kadın’la İlgili Sözvarlığı”, Eprints.İbu.Edu.Ba/.../Orhun%20yazıtları’nda%20kadınla%20ilgili%20Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, (1999), *Lehçetü’l Lügat*, (Haz: Ahmet Kırkkılıç), Ankara: TDK Yayınları, 1. Basım.
- Tarama Sözlüğü II, IV.*, (2009), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 3. Basım.
- Tekin, Talat (2008), *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları, 3. Basım.
- Useev, Nurdin (2012), “Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmajı” *Dil Araştırmaları*, Sayı: 11, s. 57-66.
- MEB Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, (1995), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. Baskı.
- Ötüken Türkçe Sözlük*, (2007), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Wittgenstein, Ludwig (2006), *Felsefi Soruşturmalar*, (Çev: Deniz Kandı), İstanbul: Totem Yayıncılık, 1. Basım.
- Yusuf Has Hacıp (2003), *Kutadgu Bilig*, (Haz: Reşidi Rahmedi Arat), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 8. Basım.
- (2007), *Kutadgu Bilig: Metin* (Haz: Reşidi Rahmedi Arat), Ankara: TDK Yayınları, 1. Basım.

Түйіндеме

Даниялық философ Сорен Киеркеардтың айтуынша, адамдар өз тұжырымдамаларында тарихқа ие және өздерінің уақытты жоғалтатын әсеріне қарамастан, әлсіз. Киеркеардтың ойынша, түркі тіліндегі «қатын» тұжырымдамасы – ұзаққа созылған сөз. Тұжырымдама түркі тілінің алғашқы жазбаша құжаттары Орхон жазуларында болғандықтан, ескі, орта және жаңа түрік дәуірі мен күнделікті өмірін сақтап қалды. Бұл мақалада «қатын» сөзінің мағына жағынан шығу тегі, алғашқы мағынасы, үдеріс кезінде мағынасының қандай қалыпта өзгергендігін көрсететін тарихи мәтіндерге назар аударып, ғылыми талдау жасалған.

Кілт сөздер: Мәдениет, тарих, өзгеріс, әйел, мағына.

(Ышык Й. «Қатын» сөзінің тарихи үдерісте өзгерген мағыналары)

Резюме

Согласно датского философа Сорена Герхарда, человек в своих заключениях опирается на историю и несмотря на влияние, оказываемое потерянным временем, не имеет силы. А определение понятия женщины в турецком языке потребует довольно много времени. Это понятие сохранилось с древних времен, с первых письменных источников – Орхон-Енисейских памятников, и имеется во всех периодах развития турецкого языка. В статье рассказывается о генезисе понятия женщины, первоначальном значении слова и его изменении в историческом процессе. Исследование проводится на основе научного анализа исторических текстов.

Ключевые слова: Культура, история, изменения, женщина, значение.
(Ышык Й. Изменение смысла понятия «женщина» в историческом процессе)

**MUSTAQILLIK DAVRI O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA TURKIY
TUB SO‘ZLARGA YANGICHA QARASH**

(M.M. Mirtojiyevning “Turkiy tub so‘zlar tadqiqi” kitobi misolida)

**A NEW LOOK AT THE OLD TURKIC ROOT WORD IN THE
UZBEK LANGUAGE**

Durdona MAHKAMOVA*
Nodirbek JO‘RAHO‘ZIYEV**

Özet

Köklü kelimeler, genellikle kelimenin ana parçalarıdır. Türk dilinde temel morfemi temel kelime ile eşleştirebiliriz. Türk topluluklarının ve toplumsal yaşamın etkisi altında oluşan Türk dili, dilde yansıyan farklı tarihsel katmanlara sahiptir. Türk kökleri, Türk dilinin doğuşu, oluşumu ve gelişiminin ana kaynağıdır. Ayrıca, köklü kelimeler insanların tarihini ve geleneklerini sunmada önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, bu konu Türkoloji çalışmalarında önde gelen konulardan biridir.

Taşkent'te 2017 yılında, Prof. Dr. Miraziz Mirtaciyev'in çalışması "Türk kökenli kelimelerin incelenmesi" yayınlandı. Bu çalışma Türk dillerinden çok sayıda örnek içeriyor ve önemli bir küresel öneme sahiptir, çünkü şu anda henüz kelimeler üzerinde yapılan önemli bir çalışma yoktur. 27 Türk lehçelerinde yirmi üç kelime bulundu.

Anahtar kelimeler: kök, Türk dilleri, Özbekçe, Kazakça, köklü kelimeler, fonetik, ünlü uyumu, inceleme.

Summary

The root words are the main part of the word. In the Turkic language, you can equate the basic morpheme with the basic word. The Turkic language, formed under the influence of the Turkic communities and social life, has different historical layers, reflected in the language. Turkic roots are the main source of genesis, formation and development of the Turkic language. In addition, root words play an important role in presenting the history and traditions of the people. Therefore, this topic is one of the leading topics in Turkic studies.

The work of Professor Miraziz Mirtaciyev "Study of words of Turkic origin" was published in 2017 in Tashkent. This work contains a lot of examples from the Turkic

*Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, O‘zbek filologiyasi fakulteti o‘qituvchisi. Toshkent, O‘zbekiston.

Teacher of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Uzbek Philology Faculty. Tashkent, Uzbekistan.

** ToshDO‘TAU O‘zbek filologiyasi fakulteti 2-bosqich talabasi. Toshkent, O‘zbekiston. 2 nd year student of the Uzbek philology faculty. Tashkent, Uzbekistan. E-mail:

nodirbekjurakuziyev@mail.ru

languages and has an important global significance, because at the moment there are no such significant works on words yet. Twenty-three words were found in 27 Turkic languages.

Key words: root, Turkic languages, Uzbek language, Kazakh language, root words, phonetics, synharmonism, study.

Kirish

O'zbek tilshunosligida tub so'z leksemaning barcha yasovchi morfemadan holi qismi sifatida qaraladi. Tub so'zlar odatda so'zning o'zak qismini tashkil etadi.

Turkiy tillarda o'zak morfema bilan o'zak so'zni tenglashtirib fikr yuritish bema'lol mumkin. Chunki turkiy so'zlarning kommunikatsiyasidagi holati ma'noli qismlarga ajratilar ekan, uning birinchi qismi o'z mustaqil ma'nosiga ega bo'lib, o'zak morfema deb qaraladi. Shu o'zak morfema o'zak so'z deb qaralish barobarida turkiy tillarda uning lug'aviyligidan kelib chiqib "tub so'z" termini bilan atalgan (Mirtojiev, 2017: 7).

Demak, so'z hech qanday ko'makchi morfemasiz qismga va lug'aviy shakl yasovchilardangina iborat tarkibga ega bo'lsa, u o'zida tub so'zning talablarini aks ettirgan bo'ladi. Masalan, yasovchi morfemadan holi so'z bo'lgan "kitob" so'zi bilan faqat lug'aviy shakl yasovchilardangina iborat "kitoblarni" so'zi yuqoridagi fikrlarga asos bo'la oladi.

Strukturasida yasovchi komponent bo'lmagan va ma'nosi mavjud strukturaning ma'nosi asosida kelib chiqadigan (motivlanadigan, asoslanadigan) so'zlar tub so'z o'rganish sohasining obykti hisoblanadi (Hojiyev, 1989: 27). Har bir tilning boshqa sohalari, masalan, morfologiya, sintaksis sohalari o'z sistemasiga ega bo'lgani kabi uning tub so'zni o'rganish sohasi ham o'z sistemasiga ega. Tub so'zlarni o'rganishda ana shu sistema tahlil etiladi.

Har qanday morfologik so'z kuzatish bosqichida muayyan grammatik shaklda namoyon bo'lar ekan, demak, faqat yasama so'zlarga emas, tub so'zlar ham ma'lum grammatik paradigma a'zosi sifatida morfema variantlari birligidan iborat bo'ladi (Nurmonov, 1991: 69). So'z yasalishi, o'z navbatida, ma'lum bir maydonni tashkil qiladi. Shu maydonning paradigmasi qatoriga tub so'zlar va ularning xususiyatlari ham kiritiladi. Tub so'z o'zida, yuqorida ta'kidlanganidek, faqat o'zaklik xususiyatini emas, balki ma'lum bir grammatik ko'rsatkichlarni aks ettira oladi. Jumladan, "to'lish", "qizilroq", "ikkitalab", "qalamgina" kabi

so'zlarda morfologik vositalar ishtirok etgan. Biroq biz ularni tub so'zlar qatoriga bema'lol kirita olamiz. Chunki ularda yasalishlik xususiyati mavjud emas.

Turkiy tillar boyligining shunday qatlami ham borki, u shu turkiy xalqlar bir jamoa bo'lib yashaganligi va shu jamoa birlashuvida, o'zaro munosabatida sabab ekanligi, qanday doirada aloqa qilganlarini bildiruvchi detallarni ko'rsatib beradi. Buning uchun turkiy tub so'zlarda yetarli fakt bor, degan fikrni qozoq tilshunosi E. Z. Kajibekov ilgari surgan va Britaniya turkologi G. Klausondan tasdiqlovchi fikr keltirgan. (Кажибеков 1986: 3). "Har qanday tilda: yunon, lotin, arab tiliga o'xshash mumtoz tillarni ham o'rganish uchun, albatta, fakt topiladi" (Clauson, 1963: 3-4). Turkiy tub so'zlar turkiy tillar kelib chiqishi, shakllanish, taraqqiyotini ko'rsatuvchi, shu tilda muloqot yurituvchi xalqning tarixiy va hayotiy kechimini yorituvchi til fakti ekan, uning bor xususiyati bilan tadqiq etish, o'rganish turkologiya uchun zaruriy masala bo'lib qoladi. Buning uchun, avvalo "tub so'z" tushunchasining mohiyatini tushunish zarur.

Asosiy qism. O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritganidan so'ng, barcha sohalarda ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. Xususan, o'zbek adabiy tilimiz rus tili ta'siridan ozod etildi. Bu esa, shubhasiz, tilshunoslik taraqqiyotiga nihoyatda katta turtki bo'ldi. Bu sohaning tarixi, hozirgi kundagi ko'rinishi asil holda tiklanib istiqboli uchun yorqin zamin hozirlandi. Bu o'rinda olimlarimiz tomonidan olib borilgan izlanishlarning ahamiyati beqiyos.

2017-yil professor Mirtojdiyev Miraziz Mirtojdiyevichning "Turkiy tub so'zlar tadqiqi" asari nashrdan chiqdi. Bu asar shu paytgacha turkiy tub so'zlar haqida jiddiy izlanishlar olib borilmaganini, uning bu sohada yangilik ekanini hisobga olsak, turkiy tillar doirasidagi muhim masalalarni hal etuvchi qimmatli manba hisoblanadi. Ushbu asar 27 turkiy tillarning 23 tasidan yetarli ma'lumot to'plab turkiy tub so'zlarni tadqiq etadi. Asar o'zida karagas, chulum, tuman, mesxet tillari haqidagi tadqiqotni yetarlicha aks ettirmagan. Biroq tahlil uchun keltiriladigan misollar turli turkiy tillardan berilishini hisobga olib, ifoda etuvchi yozuvni umumlashtiruvchi transkripsiya yaratilib, masalaga bir tizim ostida yondashilgan. Asar mundarijasiga qaralsa, avval turkiy tub so'zlar tuzilishiga, keyin ular semantikasi, grammatikasi, konversiyasiga e'tibor berilib oxiri fonetikasi o'rganilgan. Muallif mazkur tadqiqot ishi sof turkiy so'zlar, so'z yasovchi, so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar etimologiyasi uchun qo'llanma vazifasini ham o'tab qolishini maqsad qilgan.

Professor M. M. Mirtojiev turkiy tub soʻzlar asosan feʼl soʻz turkumida voqelanishini hisobga olib oʻz ishini turkiy tub feʼllar va ularning tuzilishini tahlil qilishdan boshlaydi. Masalan, turkiy tub soʻzlar (ayniqsa, tub feʼllar) hosil boʻlishida bir qonuniyat bor. Ular hosil boʻlishida asosan undov yoki taqlid-tasvir muhim ahamiyat kasb etishini taʼkidlab oʻtadi. Jumladan, bir nechta turkiy tillarda qoʻllanadigan *qyw-*, *bar-*, *kel-*, *ket-* tub feʼllari asosida undov borligi aniq. Shuningdek, bir nechta turkiy tillarda qoʻllanadigan *qaq-*, *qar-*, *byr-*, kabi tub buyruq feʼllari asosida taqlid-tasvir oʻz aksini topgan. Shundan kelib chiqiladigan boʻlsa, B. M. Yunusaliyev keltirilgan *maq-* va *man* tub feʼllari ham shundan holi holatda qolmaydi. Qadimda oʻt oldirish uchun toshni toshga urilgan. Undan chiqqan tovushni qozoq, qirgʻiz va umuman turkiylarning qipchoq lahjasiga mansub tillarida gaplashuvchilar tasavvurida “*maq*” etgan holda idrok etilgan. Ular tasavvuridagi shu idrok etilgan tovushga asoslanib, oʻsha kechimni yuzaga keltirish maqsadida unga ishora qilish uchun taqlidan *maq-* feʼlini hosil qilganlar. Shuning uchun ham turkiy tub feʼllar II shaxsga qaratilgan buyruq maylida boʻladi. Bu qonuniyatdir. Shu buyruq maylidagi tub feʼlni tuzish uchun taqlidan faqat *ma* qismini ajratib foydalanish va qoʻllash meʼyorga sigʻishmaydi (Mirtojiev, 2017: 61).

Professor M. Mirtojievning fikricha, turkiy tub feʼllar haydash-chaqirish, imperativ, xitob maʼnoli undov soʻzlarning verbalizatsiyasi ham boʻladi. Ular harakat-holat yoki, buyum faoliyatiga qaratilgan buyruq, xitob kabilar kechimida yuzaga chiqadi, oʻtadi. Turkiy tillarda harakat-holat yoki, buyum faoliyatini amalga oshirish xitob, buyruq bilan bogʻliq boʻlishi bor hodisa (Usmonov, 1989: 92).

Olim turkiy tub soʻzlarning tuzilishi va tarkibi yuzasidan tadqiq etgan tahlillaridan oʻrganilgan turkiy soʻzlar uchun quyidagi umumiy xulosalarga keldi:

1. Turkiy tub soʻzlar turkiy soʻzlarning, tarixiy-diaxronik nuqtayi nazardan, oʻzak morfemasidir.
2. Turkiy tillar agglutinatib boʻlgani uchun, undagi soʻz oʻzaklari hamma vaqt erkin ekanligi bilan xarakterlanadi.
3. Oʻzak soʻz uchun birlamchi morfema boʻlib, ergash morfemalar uning semantikasi va qurilishiga monand tanlanib qoʻshilib kelaveradi. Unga turli morfemalar qoʻshilib, soʻzning mohiyatini turlicha namoyon eta oladi.
4. Turkiy tub soʻzlar faqat bir boʻgʻinli boʻladi. U undosh bilan boshlanadi va deyarli yopiq tugaydi.

5. Turkiy tub so'zlarning fonetik tarkibi tarixan asosan K+V+K tovush tartibi qurilishida bo'lgan.

6. Birinchi va ikkinchi tovushlari bir xil bo'lgan K+V+K tovush tarkibli turkiy so'zlarni bir o'zakdan yasalgan yasama so'z deb ham qaraladi.

7. Turkiy tub so'z qolipidagi turkiy so'zlar ko'p uchraydi. Ular ko'proq biror nisbatdagi fe'lning anlauti sinkopasi hisobiga shakllanadi.

8. Turkiy tub so'zlar ichida K+V+K tovush tarkibiga egalari ham bor. Ular nihoyatda kam miqdorda va taqlidiy-tasviriy so'zlar, fe'llar, otlar, sifatlar doirasida bo'ladi.

Qadimgi turkiy tilda ham so'zlar tuzilishiga ko'ra tub va yasamaga bo'lingan. Professorlar Nasimxon Rahmonov va Qosimjon Sodiqovlar tomonidan yaratilgan "O'zbek tili tarixi" asarida keltirilishicha, tub so'zlarga asli muayyan ma'noni bildiruvchi morfem birlik sifatida qaralib, *ot*, *sifat*, *son*, *fe'l* singari mustaqil so'z turkumlari ham, shuningdek, yordamchi so'z turkumlari ham tub so'z bo'la olishi ta'kidlangan. Masalan, otlar: *π* – "*o'simlik, buta*", *ot* – "*dori-darmon*", *ig* – "*kasallik*", *qaz* – "*g'oz*", *qoc* – "*qo'y*", *sxz* – "*so'z*"; fe'llar: *ba* – "*bog'la-*", *te* – "*de-*", *ay* – "*ayt*", *uq* – "*uq*", *al* – "*ol-*", *ked* – "*kiy-*", *ber* – "*ber*", *ырк* – "*hurk*" va *b* (Rahmonov, Sodiqov, 2009: 107).

Professor M. Mirtojyev turkiy tillardagi tub so'zlarni tahlil qilar ekan, qozoq tilidagi tub so'zlar haqida ham muhim xulosalarni keltirib o'tadi. Xususan, qozoq tilidagi tub so'zlarning fonetik qurilishiga alohida e'tibor beradi.

Qozoq tilidagi tub so'zlar anlautida til oldi, til yon sirg'aluvchi *L* sonanti, lab-lab burun *m* sonanti, til oldi burun *n* sonanti, lab-lab portlovchi *b* jaranglisi, til oldi portlovchi *d* jaranglisi, til oldi qorishiq *m* jaranglisi, til oldi sirg'aluvchi *z* jaranglisi, til orqa portlovchi *k* jarangsizi, chuqur til orqa *q* jarangsizi, lab-lab portlovchi *p* jarangsizi, til oldi sirg'aluvchi *s* jarangsizi, til oldi portlovchi *t* jarangsizi, til oldi shipildoq *e* jarangsizi kabi tovushlar mavjud. Bu tilda ko'rinadiki, tub so'zlar anlauti sifatida *l*, *m*, *n* dan iborat 3 sonant *b*, *d*, *m*, *z* dan iborat 4 jarangli, *k*, *q*, *p*, *s*, *t*, *e* dan iborat 6 jarangsiz qo'llangan. Qozoq tilidagi turkiy tub so'zlar anlautida qoraqalpoq, no'g'ay tillaridan bir *l* sonanti, jarangli undoshlar hisobiga bir *m* qorishig'i, *z* jaranglisi ortiq bo'lgan holda, bir *g* jaranglisi kam. Qozoq tilidagi tub so'zlar auslautida *r*, *l*, *m*, *n*, *m* sonantlari; *t*, *p*, *g*, *b*, *q* portlovchilari; *s*, *z*, *j*, *III*, *w* sirg'aluvchilari; *e* shipildog'i va *c* qorishig'i kabi nutq tovushlaridan iborat bo'ladi.

Qozoq tilidagi tub soʻzlar auslautida kelgan nutq tovushlari qoraqalpoq va noʻgʻay tillari bilan, sonantlari jihatdan, aynan bir xil, lekin qozoq tilida qoʻllangan *g* portlovchisi, *c* qorishigʻi, *III w* sirgʻaluvchilari qoraqalpoq va noʻgʻay tillari auslautida kuzatilmaydi. Bu ulardagi auslautlarning qarluq lahjasidagi va oʻgʻuz lahjasidagi tillar auslauti taʼsiriga maʼlum daraja moslashganligini koʻrsatadi. Lekin bu tarmoqdagi tillar oʻz auslautidagi tovushlarga koʻra uygʻur-oʻgʻuz tarmogʻiga yaqinligi bilan xarakterlanadi (Mirtojiev, 2017: 369).

Turkiy tub soʻzlarning anlauti unlidir. Anlaut sifatida qoʻllanuvchi unlilar tor til oldi *i* va til orqa *ь* (*i*) dan, tor til oldi lablangan *u* va til orqa lablangan *u* dan, oʻrta keng til oldi *ə* va oʻrta keng til orqa *o* dan, keng til oldi *ə* va keng til orqa *a* dan iborat. Bu unlilarning qaysi biridir turkiy tub soʻzlarning anlautida oʻz oʻrnini topgan boʻladi. Lekin shuni ham aytish kerakki, bu unlilar singarmonizm talabi bilan yo til oldiga mansubi, yo til orqaga mansubi qoʻllanadi. Tilshunoslikda qayd etilishicha, oʻzbek tilida singarmonizm yoʻq (Baskakov, 1966: 308). Oʻzbekistonda shaharlar koʻp. N.A. Baskakov ham “koʻpchilik shaharlarda” deb koʻrsatgan. Lekin u aytganicha emas. N.A. Baskakovning fikrini Toshkent, Qoʻqon, Samarqand, Shahrisabz shaharlariga nisbatan qoʻllash mumkin. Bu shaharlar shevasida ham singarmonizm shevalari yoʻqolgan emas. Ular shevasida ham singarmonizm elementlari yorqin sezilib turadi. Adabiy til meʼyorini belgilovchilar tildagi singarmonizmni asosan chetlab oʻtganlar. Imloda ham shunga amal qilingan. Adabiy til meʼyorini belgilash subyektivdir. Oʻzbek jonli tilida va uning barcha shevalarida singarmonizm mavjud va u amalda. Oʻsha yetakchi shahar shevalarida ham u koʻp elementlarini saqlagan. Oʻzbek adabiy tili singarmonizmni amaliyotdan chiqarish taʼsirini barcha shevalarda koʻrsatayotgan boʻlsa ham, sezilarli darajada emas. Tilning mavjudligi uning kishilar oʻrtasidagi muloqot kechimi bilan oʻlchanadi. Oʻzbek jonli tilida, yaʼni deyarli barcha shevalarida singarmonizm bor. Shunday ekan, Oʻzbek tili singarmonizmdan holi boʻlmaydi (Mirtojiev, 2017: 374).

Muallif tub soʻzlarni tahlil qilish jarayonida ularning konversiyalashuviga ham alohida eʼtibor beradi. Xususan, tub otlar deyilganda otlar oʻz qamroviga ot turkumiga ham, sifat turkumiga ham, ravish turkumiga ham oid soʻzlarning olinishini eʼtiborda tutadi.

Bu til faktini Mahmud Koshgʻariy *ot va feʼl soʻz juftliklari* deb tushunadi. Shunga koʻra, u bu feʼl otdan iborat bir xil fonetik tarkibga ega, bir-birini semantik taqozo etuvchi soʻz juftliklarini otga oidlarini lugʻatning ot turkumiga, feʼlga oidlarini *-di* qoʻshimchasi bilan lugʻatning feʼl

turkumiga mansub qismida beradi (Koshg'ariy 1960, 1961, 1963). Alisher Navoiy ham bunday so'z juftliklarini "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida alohida so'zlarning bir xilligi, deb beradi va namunalar keltiradi (Navoiy, 1948: 182). Shular qatorida muallifi noma'lum "At-tuhfatuz zakiyati fil-lug'atit turkiya", Mahmud Zamahshariyning "Muqaddimat ul-lug'atayn" asari va V.V. Radlovning lug'ati kabilarni ko'rsatish mumkin. Ularda fe'l va ot doirasidagi dastlabki omonimlar o'z o'rnini topgan¹. Ammo turkiy tillar yuzasidan tuzilgan mazkur lug'atlarda turkiy tub fe'llar ma'lum grammatik shakl: o'tgan zamon shaklida, ot tub so'zlar o'zak holatida berilgan bo'lsa ham, ular o'zaklarining fonetik shakli va semantic o'zaro aloqadorligi his etilishi bilan dastlabki omonim ekanligi yaqqol ko'zga tashlanadi (Mirtojiyev, 2017: 278).

Professor M.M. Mirtojiyev turkiy tub so'zlar o'zidagi ma'lum tizim izchilligiga ko'ra Hind-Yevropa, arab va hokazo til oilalaridagi tub so'zlar tizimi izchilligiga nisbatan tub farqqa ega ekanligini ta'kidlab umumiy xulosa sifatida quyidagilarni keltiradi:

-Turkiy tub so'zlar asosan K+V+K tovushlaridan iborat tarkibga ega.

-Turkiy tub so'zlarning auslaut undoshi qo'sh undosh holatida bo'lishi mumkin, bunda ular tub hisoblanmaydi. Chunki ular undoshining ikkinchisida grammatik ko'rsatkich bo'ladi.

-Turkiy tub so'zlar, shubhasiz, o'zi ifodalagan obyekt bilan umumiylikka ega bo'ladi. Tushunchadagi belgi uning obyektini xarakterlovchi xususiyat bo'ladi. Tub so'zlar buyum yoki voqelik kechimining muhim belgisi e'tiborda tutilgan holda shakllangan bo'ladi.

-Turkiy tub so'zlar u ifoda etgan buyum yoki voqelik kechimida yuzaga kelgan tovush yoki tovushlar kompleksida ifoda topar ekan, u, ayniqsa, tub fe'llar shakllanishida kuzatiladi.

-Turkiy tub so'zlar taqlidiy-tasviriy, undov so'zlarning kommunikativ zaruriyatga ko'ra konversiyasi bilan ot, sifat, ravish kabi tub so'zlarni yaratadi ekan, bu so'zlar o'z grammatik shakli bilan yuzaga kelgan bo'ladi.

-Ma'lum semantik guruhdagi bir necha tub fe'l ot, sifat, ravish turkumlarida o'z semantik yo'ldoshlariga ega.

-Turkiy tillarda qo'llanuvchi nutq tovushlari miqdori hozirgi turkiy tillarda qo'llanuvchi nutq tovushlaridan ma'lum darajada farq qiladi.

¹ At-tuhfatuz zakiyati fil-lug'atit turkiya / mas'ul muh. F.Abdullayev. – T.: "Fan", 1963; Zamahshariy M. Muqaddimat ul-lug'atayn / Asar qo'lyozmasi manbai. TShI. fondi. – Toshkent, 1998; Радлов В. Опыт словаря тюрских наречий. I-IV. типогр. Имп. АН. 1893-1991.

-Turkiy tub so‘zlarning anlauti deyarli jarangsiz tovushlardan iborat bo‘lib, ularning ko‘pi o‘g‘uz lahjasiga mansub tillarda yoki unga qo‘shni tillarda jaranglisi bilan almashgan bo‘ladi (Mirtojiyev, 2017: 374).

Xulosa. Ushbu xulosalardan professor M.M. Mirtojiyev turkiy tub so‘zlarning tuzilishi, semantikasi, grammatikasi, konversiyasi va fonetik qurilishini tahlil qilar ekan, bunda u tub so‘zning shu sohalaridagi tarixi, taraqqiyot bosqichi va, albatta, istiqbolini nazarda tutgan holda izlanishlar olib borganini kuzatishimiz mumkin. Bu izlanish yillar davomida qo‘l urilmagan mulohazalar, o‘z yechimini topishi mushkul bo‘lib kelayotgan tilshunoslikning muammolarini hal etdi. Nafaqat tub so‘zlar, balki tilshunoslikning boshqa sohaları taraqqiyotiga “Turkiy tub so‘zlar tadqiqi” asari o‘z hissasini qo‘shadi. Bunda muallif turkiy tillar tub so‘zlarini qiyoslash jarayonida yangicha qarashlarni ilgari surgani tayanch vazifasini o‘taydi. Bundan tashqari, ushbu asar hozirgi kunda tobora dolzarb bo‘layotgan turkologiya (turkiy tillarni qiyoslash) va barcha turkiy xalqlar uchun ham birday ahamiyatlidir. Bu asarning yaratilishi nafaqat o‘zbek tilshunosligi va boshqa turkiy tillar tilshunosligida, balki turkiy tillarni o‘rganishga bel bog‘lagan boshqa xorij tilshunoslari uchun katta ahamiyatga ega. Chunki tilni o‘rganish uslubi, foydalanilgan yo‘nalish, boshqa tillar bilan qiyos, izlanish jarayonidagi tarjima jahon tilshunoslari uchun ibrat namunasi bo‘la oladi.

Adabiyotlar

- At-tuhfatuz zakiyati fil-lug‘atit turkiya. (1963). Mas‘ul muh. F.Abdullayev. – T.: “Fan”.
- Clauson G. (1963). *The name Uyгур* // Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. - P-3-14.
- Hojiyev A. (1989). “O‘zbek tili so‘z yasalihi”. – T.: “O‘qituvchi”.
- Koshg‘ariy M. *Devonu lug‘otit turk*. I-III. – T.: “Fan”, 1960, 1961, 1963.
- Mirtojiyev M. (2017). “Turkiy tub so‘zlar tadqiqi”. – T.: “Fan”.
- Navoiy A. (1948). *Tanlangan asarlar*. SH t. – T.: “O‘zdavnashr”.
- Nurmonov A. (1991). “So‘z haqida so‘z” // O‘TA. -№5. 67-72-betlar.
- Rahmonov N. Sodiqov Q. (2009). “O‘zbek tili tarixi”. – T.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati”.
- Usmonov S. (1989). “Undovlar va mimetalar”. – Toshkent.
- Баскаков Н. (1966). *Введение в изучение тюркских языков*. – Москва.
- Кажибеков Е. (1986). *Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках*. Алма-Ата: Наука.
- Радлов В. (1893-1991). *Опыт словаря тюркских наречий*. I-IV. Типогр. Имп. Ан.

Түйіндеме

Түбірлес сөздер, әдетте, сөздің негізгі бөлігі болып табылады. Түрік тіліндегі негізгі морфема мен негізгі сөзді теңдестіру арқылы ойлауға болады. Көптеген түрік қоғамдастықтарының өмірі мен көне заманнан бері өмір сүріп келе жатқандығынан туындаған түрік тілінің байлығын қалыптастыратын осындай қабаттар бар және бұл жағдай тілде де көрініс табады. Түріктің түп тамыры түркі тілінің пайда болуының, қалыптасуының және дамуының негізгі көзі болып табылады. Сондай-ақ, бұл тілде сөйлейтін халықтардың тарихын және өмір салтын насихаттауда түбірлес сөздердің өз орны бар. Сондықтан бұл тақырып түркітанудың жетекші тақырыптарының бірі болып табылады.

2017 жылы Ташкентте профессор Миразиз Міртәжиевтің «Түркі текті сөздердің зерттелуі» атты еңбегі жарық көрді. Бұл еңбек бірнеше түркі тілдерінен мысалдар келтіре отырып ғылыми талдау жасалған маңызды жұмыс екендігі күмәнсіз, өйткені мұнда, 27 түрік тілінен 23 сөзге талдау жасалып зерттелген.

Кілт сөздер: түбір, түркі тілдері, өзбекше, қазақша, түбір сөздер, фонетика, сингарманизм, зерттеу.

(Махкамова Д., Журақузаев Н. Тәуелсіздік кезеңіндегі өзбек тіл білімінде түркі текті сөздерге жаңаша көзқарас)

Аннотация

Однокоренные слова являются основной частью слова. В тюркском языке можно приравнять основную морфему к основному слову. Тюркский язык, образованный под влиянием тюркских сообществ и социальной жизни, имеет различные исторические слои, отражающиеся в языке. Тюркские корни являются основным источником генезиса, формирования и развития тюркского языка. Кроме того, однокоренные слова играют важную роль в представлении истории и традиций народа. Поэтому данная тема является одной из ведущих тем в тюркологии.

В 2017 в Ташкенте была опубликована работа профессора Миразиза Миртажиева «Исследование слов тюркского происхождения». Эта работа содержит очень много примеров из тюркских языков и имеет важное мировое значение, потому что на данный момент таких значимых работ о словах еще нет. Выявлено 23 слова в 27 тюркских языках.

Ключевые слова: корень, тюркские языки, узбекский язык, казахский язык, однокоренные слова, фонетика, сингармонизм, исследование.

(Махкамова Д., Журақузаев Н. Новый взгляд на слова тюркского происхождения в узбекском языкознании периода Независимости)

**РАХМАНҚҰЛ БЕРДІБАЙ РУБАЙЛАРЫНЫҢ
ТАҚЫРЫПТЫҚ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ**
THEMATIC AND ARTISTIC VALUES OF
RAHMANQUL BERDIBAI'S RUBAIS

Жанымгүл КАМАЛҚЫЗЫ*

Түйіндеме

Мақалада сан қырлы ғалым және өнер иесі болған қазақ қоғамындағы ірі тұлға ҚР ҰҒА академигі Рахманқұл Бердібайдың бір шығармашылық кыры сөз болады. Шығыс ғұламаларын пір тұтқан ғалым ақындық өнерінде төрт таған – рубай жанрын жанына жақын тұтқан. Автор мақаласында академик рубайларының тақырыптарын жүйелейді. Рубайларда айтылған пікірлердің сырын түсіндіреді. Ғалымның көркемдік ойларына сараптама жасайды. Рубайлардағы сомдалған образдардың бүкіл қоғам қасиетін танытатындығын ашып көрсетеді. Р. Бердібай сыншыл ақын ретінде қоғамдағы түрлі типті адамдар образын жасаған. Қазақтың ұлттық қасиеттерінің кеміп бара жатқан себептерін түсіндіреді. Өзі өмір сүрген кезеңдегі замандастарының бейнесінен ащы тілмен сатиралық образдар жасаған. Өзі туралы да, өскен жері, қазақ дәстүрі, мәдениеті, дін туралы қорытындыларын төрт жол өлеңге сыйдырған. Автор академиктің ерекше мұрасы – рубайлары туралы алғаш рет ғылыми мақала жазған.

Кілт сөздер: Рубай, философиялық қорытынды, сатиралық образ, экологиялық апат, ажал-жылан, имандылық өсиет.

Summary

This article deals with the creative person, academician of the National Science Academy of Kazakhstan Rakhmankul Berdibai, a great figure in the Kazakh society, who was a real scientist and master of art. In the poetic art of the scientist, who had been studying Oriental scholars, he was closer to four genres. The article authorizes the topic of academics' rubais titles. He explains the secrets of the comments made in the comments. Analyzes the artistic thoughts of a scientist. He explains that the slaughtered images in the rug are the whole of society. R. Berdibay, as a critical poet, has created a variety of people in society; explains the underlying causes of the Kazakh nationality. He has satirized images from the contemporary of his contemporaries. Rubais have four lines of poem about its place of origin, Kazakh tradition, culture and religion. The author wrote the first scientific article about the unique heritage of academics.

Keywords: Rubai, Philosophical Conclusions, Satirical Image, Ecological Catastrophe, Snake-Death, Morality.

* Филология ғылымдарының кандидаты, доцент. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан-Қазақстан.
PhD, associate professor, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkestan-Kazakhstan. E-mail: kamalkizi_53@mail.ru

Белгілі әдебиеттанушы, фольклортанушы, түріктанушы, өнертанушы ғалым, әдебиет сыншысы, публицист Рахманқұл Бердібайдың еш жерде айтылмай, жете бағаланбай жүрген бір қыры – оның ақындығы. Әрине, оның ақындығы туралы мүлдем айтылмады деуге келмес. Р. Бердібай туралы мақаласында журналист Әтіргүл Ташимова оның алғашқы әдебиетке басқан қадамын ақындықпен бастағанын айтады (Ташимова, 2004). Өзі де өмірінен айтқан үзік сырларында «жаяу сал» болып, ауыл арасындағы ақындар айтысына қатысқанын сөз етеді. Академикті өмірде де, ғылымда да аға тұтып, ерекше сыйлаған қазақтың өнерлі де ғалым қызы профессор Алмагүл Қыраубаева Р. Бердібайдың жетпіс бес жылдық мерейтойына арналған жинақтағы «Көкейкесті арман ғұмыр» атты мақаласында заманымыздың энциклопедист ғалымы, өнертанушы ірі тұлға Р. Бердібайдың шығармашылығын саралай келіп: «Осындай бірегей тұлғаны қалыптасырған не болды екен? – деп таңданады да, өзі жауап береді. «Мүмкін Ұлы Жібек жолының бойымен ыңырана қозғалған керуен тізбегінің бірін шығысқа, бірін батысқа шығарып салып жататын екі дүниенің есігіндей, көне цивилизацияның мекені – Түркістан болар. Сондағы ақ топырақты бұрқ-бұрқ кешкен, өлең айтып, домбыра-сырнай тартуға әуес ауыл арасындағы «жаяу серілердің» қызу өмірі ме? Ащысай-Түркістан пойызының сарт-сұрт үнінен асыра айқайды салып айтыса кететін жігіттік күндер ме?.. Әлде «айтыстан артық қызық бар ма?», «Бәйгеден озған ойын бар ма?» - деп білетін жырауы мен жыршысы әр үйден табылатын ауыл стихиясының қалың ортасында өскен адамның балалық дәуренде көргендерін сағыну ма? Болмаса, бүкіл түрік жұртының көсемі Ахмет Ясауи бабаның имандылық өсиетінен өсіп шықты ма?.. Сірә, бәрінің де белгілі дәрежеде әсері болса керек», - деп ой қорытады (Ташимова, 2004: 54). Байқаған жанға, ғалым Р. Бердібайдың жас кезінде ақын болғанына куәлік етіп отырғаны көрінеді. Бар ғұмырын ұлттық мұра үшін күреспен өткізген ғалым ақындық жолды мұрат тұтпаған. Елімнің зарын айтамын деп, публицистиканы, ұлтымның елдігі мен ерлігін танытамын деп ғылымды өміріне серік етті. Артына ұрпаққа азық болар мол мұра қалдырды. Бірақ ақындықтан қол үзбеген. Оны өзінің қойын дәптерлеріне жазған жазбалардан көп кездестірдік. Ақындық өнерден шығыс данышпандары ұстанған төрт таған – рубай жанрындағы өлеңдерді өз табиғатына жақын санаған секілді. Өйткені осы тектес өлеңдерін Түркістаннан бірнеше рет жинақ етіп шығарды. Атақты парсы жұртының энциклопедист ғалымы, рубай жанрындағы

өлеңдерімен әлемге мәшһүр болған Омар Һаям да, зерттеушілердің айтуынша, рубайларын арнайы уақыт арнап жазбаған. Жазып отырған ғылыми еңбектерінің шеттеріне жазып тастап отырған екен. Ойына келген асыл ойларын қорытып, төрт тағанмен бекітіп отырған тәрізді. Сондықтан ақын Сәбит Мұқанов: «Мәңгілік төрт тағандап тұрып қалған, Апырмай, Омар Һаям неткен күшті?!» - деп тамсанады. Рубай жазу – данышпандықтың белгісі екенін осымен түсіндіреді. Рубай – ерекше таланттылықты, ерекше білімділікті талап ететін өте кірпияз өнер. Өйткені төрт жолға ғана ірі ойларды сыйыстыру сөз құдіретін түсінумен қатар, аса таланттылықты талап ететіні белгілі. Қоғамның ірі мәселелерін, адамдық мұратты, ұрпаққа қалдырар ғибратты ойларын төрт жолға сыйғызып, түйіп тастау ақындық өнердің сирек қолға түсетін қазынасы деуге болады.

Академик рубайларының тақырыптары сан алуан: өмірдің өтпелілігі – ажалдың ақиқаттығы, адам мінезі жайлы, ел, жер мәселесі, экологиялық апат, тіл мен дін, ақ пен қарадан тұратын өмір туралы, т.б. Өмірдің ең өзекті мәселелеріндегі өзін толғандырған жайларды, ширыққан сәттердегі ішкі толғаныстарын төрт тағанға маржандай тізіп отырған. Кейде, өзімен-өзі сырласып отырған сияқты көрінеді.

Дүниеден жан бар ма опа табар,
Ажал – жылан бір күні сені шағар.
Ойды опырып, қырларды төңкерсең де,
Тек жақсылық істерің есте қалар (Бердібай, 2003: 7), -

деп толғанады. «Ажал-жылан» пендеге келмей қоймайтын тағдыр. Оны жеңетін, кейінгілердің есінде қалатын – жақсылық істер ғана.

Енді бір рубайында:

Өмір сырғып өтеді, аялы жоқ,
Кәріні де, жасты да аяуы жоқ.
Оңған бояу секілді билік, байлық,
Бір ғылымнан басқаның баяны жоқ (Бердібай, 2003: 11),

- дейді.

Өмірдің өзі де, билік те, байлық та өтпелі, оны ешкім ұстап қала алмаған, ұстап тұра да алмайды. Өмірдегі баянды нәрсе – ғылым. Осы арқылы өз жолын дұрыс таңдағанына шүкірлік еткендей болады. Өмірдің адам түсінбес жұмбағы – оның қайшылықтарында екеніне көз жібереді. Ешкім шеше алмайтын өмір құпиясын былай түйіндейді:

«Алтын жатқан жерлерде айдаһар бар»,
Бал жинайтын араның уы заһар.
Гүлге аралас өседі тікенек те,
Зымыстанмен алысып туар баһар (Бердібай, 2003: 11).

Ақ пен қара бояу астасқан өмірдің өзінде бояулардың карама-қайшы құбылыстарын көзге көрсетеді. Қымбат қазына алтын жатқан жерде өмірге қауіпті айдаһар мекен етеді; дүниедегі ең тәтті тағам беретін бал арасы у да бөледі; өмірдегі әсемдікті бойына жинаған сан түрлі бояуымен көздің жауын алатын гүл тікенекпен бірге өседі; қаһарлы қысты ысырып көктем келеді. Демек, өмір - карама-қарсы заңдылықтармен ғана берік, оң қолың керек, сол қолың керек емес деуге болмайтындай, бірімен-бірі астасқан сырын түсіну қиын ішкі заңдылықтарға құрылған әлем.

Ғалым рубайларындағы «заһар», «зымыстан», «баһар» деген сөздер әдеби тілді бұзуы емес, түрік халықтарының ежелгі сөздік қорын пайдалануы. Ғалым өзінің зерттеу еңбектерінде де мұндай сөздерді мақсатты түрде көп қолданады. Өйткені түрік тілдерінің бір-біріне туыстығын қарапайым мысалмен түсіндіріп отырады. Мысалы, «шайыр» деген сөзді ғылыми айналымға енгізді. Қазақ тілінде ескірген сөз болып есептелетін «шүлен» сөзінің мағынасын да түрік жұртынан тапты. «Манас» жырынан алынған «көзқаман» адам мінезінің типтік бейнесі болып енді. Академик әрбір сөздің мәні мен мағынасын, тарихын зерттеу – ұлт тарихын зерттеудің дұрыс жолы екенін көрсетіп отырады. Сөз сырына бойлай отырып, тілде сақталып қалған тарих беттерін тауып отырады.

Ғалымның біраз рубайлары кеңес заманында адасып жүрген сананы түсіндіреді. Одан мен шет қалдым, аманмын демейді, сол ұлы дүрмектің ішінде болғанын айтады. Өзі де өкінеді, айналасындағы үлкенді-кішілі замандастарына ой салады:

Адамдық парасатты игермедік,
Жақсы үлгіні жат көрдік, үйренбедік.
Иттікті кулық санап дағдыланып,
Күн сайын көрсек сұмдық жиренбедік (Бердібай, 2003: 12).

Ұлттық сананы ығыстырып, халық санасына біртіндеп енгізіліп жатқан құлдық сананың қасіретті тарихын осы бір төрт жолға сыйғызған. Бабалардан қалған Ұлы дала өркениетін өткен ғасырда кім мойындап еді? Бәріміз алақайлап, «коммунизмге» тезірек жетуге ұмтылмадық па? Мұндай аурудан қай пенде аман қалып еді?..

«Коммунизм елесімен» ауырған қоғам психологиясын осылай суреттейді. Сол қоғамның кейбір «қайраткерлерінің» образын төрт тағанмен сомдап шығады. Түрлі мінез иесін тап басып, дәл көрсетеді. Бір төрт жолдан мына бейнені көреміз:

Қылмысы бар өлшейтін батпанменен,
Жалған алған орденді таққанменен,
Адалдықтан санада мысқал да жоқ,
Жылпостықпен әркімге жаққанменен (Бердібай, 2003: 7).

Екінші төрт жолдан замандасының тағы бір типін көргендей боламыз:

Отаншылдық, парасат, биік мұрат,
Деген ұғым ғалымнан жатыр жырақ.
Мансап қуған жандарды мақтауменен,
Қалт-құлт етіп жүргені құлша ұнап.

«Жоқ, мұндай жандар болған жоқ», - деп дау айтар жан табылмасы анық. Сол қоғамның ішінде араласа жүріп, өзі де сол жандармен бірге бір мақсаттамыз деген ойда жүріп, ұлы Абай сияқты айналасына ойлы көзбен қарайды, замандастарының «заманың түлкі болса, тазы болып шал» деген ұстанымға лайық мінездерін ащы сынға алады. Қандай кезеңде де нағыз азамат өз ұлтының мүддесін өзінің өмірлік мұраты етіп ұстауы керектігін насихат етеді. Кейінгі ұрпақ үшін қағаз бетіне өлеңмен сурет салады, «нәфратланар» жан табылар деген үмітін танытады...

Кеңес заманының идеологиясының мықтылығы соншалық, ол заманда өмір сүрген жандардың көпшілігі өз ұлтының бар қадір-қасиетін кеміріп жеп жатқанын, ұрпағын мәңгүртке айналдырып жатқанын сезбегені рас. Сол қоғамның бет-бейнесін былай суреттейді:

Лепірдік тамаша деп осы заман,
Әлемде жоқ деп біздей еркін адам.
Садақаға малданған диуанадай
Болыппыз басыбайлы құлдан жаман (Бердібай, 2003: 22).

Жазушы Рамазан Тоқтаровтың «Бақытты құлдың ақыры» деген романының тақырыбына біраз таңданғанымыз есімізде. Өзі құлдық болса, ол қалай бақытты болмақ? Жазушы өзі өмір сүрген кеңестік дәуірді осылай «бақытты құлдық» дәуірі деп атағанын романды оқыған соң ғана түсіндік. Академик Рахманқұл Бердібай да замандастарының өмір сүріп жатқан қоғамның ішкі астарын толық

Камалқызы Ж. Рахманқұл Бердібай рубайларының тақырыптық және...

түсіне алмай, идеология үздіксіз санаға сіңіріп жатқан жалғандықтың құрбаны болғанын осылай көрсетеді. Көпшіліктің халін «Садақаға малданған диуанадай» деп сипаттайды. Бұл қазірде де көрініп қалатын психологиялық ахуал екені жасырын емес. Өз замандастарының қателігін жасырмай айтады, сол арқылы ендігі ұрпақты тәрбиелеуді ойлайды:

Ойсыз қылып өсірдік баламызды,
Жоғалттық дәстүр, елдік санамызды.
Көрінгенге жамандап елімізді,
Кетірдік қарап жүріп бағамызды (Бердібай, 2003: 16).

Қадір тұтып көрмедік барымызды,
Ойламадық ел деген арымызды.
Ата-баба ісіне күйе жағып,
Жаудан бетер сындырдық сағымызды (Бердібай, 2003: 16).

Жаман мінездің барлығын тек қазақ мінезі деп түсіндіру әлі күнге дейін бар құбылыс. Өз ұлтынан жастарды бездірудің ең оңай жолы. «Дана халқымыз», «данышпан бабалар», «аруақты ерлер», «қасиетті аналар» деген сөз үлкендер аузынан көп естіле бермейді. «Сорлы қазақ», «бейшара қазақ» деген сөздерді қосып, олардың ұлы сөздерін ауыздары қисаймай айтып отыратын қазіргі қарттар сол заманның тәрбиесінен сусындағандар.

Ғалымның Америка Құрама Штаттарына барып, қазақ тілінде дәріс оқығаны белгілі. Барған жерінің тарихы мен дәстүрін зерттей жүретін әдетінше, жолжазбаларында көп сыр ақтарғанын ғалым оқырмандары жақсы біледі. Сол әсерлерін өлеңмен де қалдырыпты.

Талай өмір бұл жерден ағып өткен,
Үндістер жоқ бұл маңда – бағы кеткен.
Өмір заңы қашан да осылай екен,
Күшті келіп, әлсізді майып еткен (Бердібай, 2003: 23).

Қайда үндіс тайпалары шуға толған,
Тұтас халық құрыған, шөптей солған.
Ізі де жоқ олардың әлем өзге,
Теңселеді жай ғана қалың орман... (Бердібай, 2003: 23).

Осы жолдарда қанша өкініш, қанша мұң тұнып тұр. Өз тілін, өз тарихы мен дәстүрін ұмытқан, әлемге отаршылдардың түсіндіруімен жабайы ел деп таныстырылған Америка үндістерінің тағдыры көрінеді. Ірі

өркениетті құртып, өз билігін жүргізген отаршылдар заңынан хабар береді. «Тұтас халық құрыған, шөптей солған. Ізі де жоқ олардың әлем өзге». Үстем зорлық осылай аяуы жоқ, бар асылды жоқ ету олардың бар мұраты. Ғалым осыған қарап отырып, өз елінің тағдырына да алаңдайтыны, өкінетіні өлеңнің ішкі мағынасынан танылады.

Өзге елдермен араластырмай, кеңестік аумақта өмір сүрген аға буын өкілдері тәуелсіздікпен бірге өзге елдермен де байланыс басталғанда, көзілдіріксіз қалған жандай, тосырқап қалғанымыз рас. Біз білетін жалғыз тіл – орыс тілі жаңа байланысқа тым аздық етті. Осындай жағдайды басынан кешкен Р.Бердібай өз халін былай суреттейді.

Иске аспай жиып, теріп алған білім,
Тұрғанда сөз айтуға жетпей тілім.
Талайды елі бөтен табындырды,
Домбырам, қасиетті, сенің үнің. (Бердібай, 2003: 23).

Қиналғанда жол тапқан қасиетті қара домбыраға ризалығын білдіреді. Тілімен түсіндіре алмаса да, қазақ домбырасынан төгілген қазақ әуені барған жерде ғалымның мәртебесін көтеріп, ұлт мәдениеті оны көкке көтергенін риза сезіммен толғайды. «Талайды елі бөтен табындырды» деп қасиетті домбыраны аялайды. Өйткені Р. Бердібай өз ұлтының мәдениетінің кез келген өркениетті елдерді мойындататын ұлы мәдениет екеніне жастайынан сенімді болғандығына оның мыңдаған публицистикалық және ғылыми мақалалары, ғылыми зерттеу еңбектері дәлел.

Ал біраз рубайларында өзі таныған ұлы мәдениеттен нәр алмай, өзге жұртқа рухани бодан болып жүрген жандардың ұлт болашағы үшін қауіпті боларын ашық айтады:

Ел едік шарапаты таң боп атқан,
Дархан көңілі әлемді таңырқатқан.
Шынымен аздырмақ па өр халықты
Көзқаман тілін, дінін, ділін сатқан?..

Алғашқы екі жолда бүкіл қазаққа, Ұлы дала мәдениетіне айтылар мадақ көрінеді. Қазақ тарихынан хабары бар жан автормен таласа алмасы анық. Өзі сынап отырған жандар сонау «Манас» жырында кездесетін ерекше мінезді тип – көзқаманның бүгінгі көрінісі екенін көрсетеді. Көзқаман - тілін, дінін, ділін сатқан жандар. Олар неге жиіркенішті мінезбен өмір сүреді, неге олар өз ұлтының алдындағы парызын білмейді? Тілінен, дінінен, ділінен айрылған жанда тірек

Камалқызы Ж. Рахманқұл Бердібай рубайларының тақырыптық және...

болар рух қалмайды, елдің азаттығы үшін қауіпті болатын себебі - сырт жаулары дәл осындай жандарды өз мақсатына тартады. Бұл туралы тарихи деректі ғалымның «Көзқамандар туралы» деген мақаласынан алуға болады (Бердібай, 1996: 45-51).

Жақсы мен жаман, надандық пен зиялылық аралас жүретін, түрлі мінезді жандардан алыс кете алмайтын кәдімгі біз өмір сүретін қоғам келбетіне тағы бір көз салған автор былай ойын түйіндейді:

Ит риза абалап үргеніне,
Надандар мез сұмдықты білгеніне,
Зұлымдықтың күллісі татымайды,
Жақсының жадырап бір күлгеніне (Бердібай, 2003: 9).

Мұндай жандардан мезі болғанда, айналасындағы тірек болар замандастарына иек артады. Жаңа мінез қалыптастырған қоғамның емін іздеген автор, әдетінше, бабалар жолынан дәрмен іздейді. Кейбір өзі аса риза болған жандардың атын қоса образын жасайды. Мысалы мына бір рубайында Шәуілдірден үнемі хат жазып, көмек сұрап тұрған ерекше тұлға Асантай туралы:

Қиратып Отырарды жаулар өктем,
Талай ғасыр халықты зар еңіреткен.
Жоғалғанды қайта іздеп ер Асантай
Еліне мәңгілікке табыс еткен (Бердібай, 2003: 50).

Отырар музейін эрмитаж дәрежесіне көтеремін деп өз күшімен 4 000 экспонат жинап, Отырар музейінің іргесін қалаған Асантай замандасы туралы біз оның хаттарын оқығанда таныс болғанбыз. Сондай азаматтың ерекше ерлік ісін кезінде билік өкілдері бағалай алмағанын, оның ерлікке тең әрекеттеріне көмек берген Р. Бердібай болғандығын сол хаттардан ғана танығанбыз. Ол туралы «Хаттарда сақталған ғасыр шежіресі» атты жинақтағы хаттар куәлік бере алады (Хаттарда сақталған ғасыр шежіресі, 2017). Жоғарыдағы төрт жол сол ізгі жүректі жанға деген ризалығының белгісі.

Қалдырып қатарын да, қауымын да,
Тәкен жатыр Қаратау бауырында.
Мәңгі бақи мекенін тапқан жанға,
Қауіп емес жауының дауылың да.

Еңбектерін еліне беріп кетті.
Опасыз дүниеден жеріп кетті.

«Сөз қадірін түсінер жұртым бар» деп
Халқына ғашық көңілі сеніп кетті (Бердібай, 2003: 33), -

деп жазыпты өзі ерекше құрмет тұтатын талантты жазушы Тәкен Әлімқұлов туралы. Жазушының қиын күндерін көрген, сол сәттерде оған көп қамқорлық та жасаған ғалым Тәкен Әлімқұловтың жазушылық талантын жоғары бағалайтын, ол туралы сын еңбектерін, зерттеулерін оқыған жан жақсы түсінеді. Жазушының талантына бас игенін «Еңбектерін еліне беріп кетті» деген жолмен берсе, талант тағдырын «Опасыз дүниеден жеріп кетті», - деп қысқа қайырады. Өз ұлтын ерекше сүйгендігін «Сөз қадірін түсінер жұртым бар деп, Халқына ғашық көңілі сеніп кетті» деген жолдарға ғана сыйғызған. «Халқына сеніп кетті», «халқына ғашық жүрек» деген тіркестерді жеке алсақ, жазушының өз ұлтын емірене сүйгендігін түсінуге болады.

I. Есенберлиннің тарихи романдары қатты сыналғып жатқан тұста, өткен тарихымызды ұмыттыруға негізделген идеология жақтастарына әдебиеттану ғылымын қару етіп, батыл пікір айтқан жалғыз сыншы Р. Бердібай болғанын оның еңбектерінен білеміз (Р. Бердібай. Бес томдық шығ. жин. Әдебиет сынының көкжиегі, т.б.). Жазушының кітабын оқығандағы ойын да рубай жолдарына түсіріпті:

Кітабын оқып шықтым «Алтын Орда»,
Ақиқатты ақыры айттық зорға.
Кетпесін ісі зая ерлерімнің,
Түспесін шындық енді қамау торға (Бердібай, 2003: 28).

Р.Бердібайдың рубайларынан оның өз басының азаматтық бейнесін тануға болады. Өмірбаянынан да хабардар етеді.

Менің әкем жан емес білім қуған,
Еңбек десе ер еді белін буған.
Үлгісінің үлкенін алдым білем,
Халқына қамқорлығы дайын тұрған (Бердібай, 2003: 52),

- деп өз әкесі туралы мәлімет береді. Әкесі Бердібай - өте қарулы, қара күшімен отбасын, айналасындағы көрші-қолаңын да асыраған жан екен. Оны естеліктерінде жазған. Әкесінен алған өнегесін орынды мақтаныш етеді. Анасына деген сағынышын, қарапайым қазақ әйелінің перзентінің амандығы үшін жанын шүберекке түйгендей күй кешетінін мына бір рубайында анық көрсетеді:

Дегендей сұқ пен көзден жүрсін қағып,
Анам маған беруші ед тұмар тағып.

Сол тұмардың киесі, шарапаты
Не қатерден аман-сау қалған алып (Бердібай, 2003: 39).

Ананың шын көңілінен шыққан әрекеті, шындығында, баласын көп қатерден сақтайтынына сенуге болады.

Мақтана алман «патшамын, уәзірмін» деп,
Елді билеп еңсеріп жатырмын деп.
Жұбатамын көңілді ұлтым үшін,
«Әрқашан да бейнетке әзірмін» деп (Бердібай, 2003: 51).

Ғалым: «Қызығым да, қасіретім де – қазақ, қазақ тарихы...», - деген журналистерге берген сұхбаттарында. Р.Бердібайдың өмірбаянынан хабардар жан бұл сөздерінің де растығын мойындайды.

Жерлер көп мәртебелі аты шыққан,
Даңқынан, айбарынан жаулар ыққан.
Мен туған жер Қаратау – қара шаңырақ,
Бір емес, күллі қазақ кие тұтқан (Бердібай, 2003: 51), -

деп өзі туған топырақ – қасиетті қазақ жерінің киелі өлкесі екенін мақтан етеді. Туған жерге қызмет етем деген әрбір азамат осылай ең алдымен, өз туған топырағының қасиетін тереңнен ұғынып, риясыз сүйеге міндетті екеніне үлгі көрсетеді.

Екінші бір ғалымның өмір бойы үздіксіз қызмет еткен, соның мәртебесі үшін күрескен ұлтымыздың мәдени мұрасы – ана тілі, қазақ тілі. Бұл туралы да төрт тағанға жазған ішкі толғаныстары жетерлік. Соның бірінде:

Танытқан сәби кезден дүние сырын,
Ұсынған әлемдегі білім гүлін.
Тең келер саған, сірә, қазына жоқ
Асылым, баға жетпес туған тілім (Бердібай, 2003: 10),-

деп толғанады.

Ғалым қазақ ұлтын ұлт ретінде сақтап қалатын өзінің ежелден келе жатқан мәдени мұраларының тағы бірі – ұлтымыздың өнері, музыка өнері екенін өз еңбектерінде жан-жақты түсіндіріп жазғаны, соны жойылып кетуден қорғағаны белгілі. Әсіресе әлемде теңдесі жоқ музыкалық мұра қазақ күйлері туралы қанша еңбектері бар. Рубайларында да ұлт мәдениетінің осы жанрына берілген ғажап бағалар көрініс береді.

Күй түсіну адамға ол да сынақ,
Бұл қызықтан көп пенде қалған жырақ.
Алтыныңның бағасы мыстан төмен,
Кеуде бітеу, шалағай болса құлақ» (Бердібай, 2003: 21).

Күй өнерінің сиқырлы қуатынан сескенген коммунистік партия идеологтары қазақ күйшілерін аяусыз қуғындап, келер ұрпақты бұл мұраны түсінбейтіндей халге түсіргені мәлім. Ғалымның күй туралы, күйшілер туралы жазған мақалаларының өзі бір кітап болуға сұранып тұрған танымдық дүниелер. Көзі тірі Сүгірдің күйлері жазылып алынбай, атақты Тәттімбеттің күйлері жоғалып бара жатқан жерінен ғалымның жанқиярлық еңбегі арқылы сақталып қалғанын айтудың өзі жеткілікті. Бұл сөздеріміздің куәлігі – М. О. Әуезовтің музей-үйінде орналасқан Қазақ әдебиеті мен өнері халық университетінде өткізілген сабақтар туралы ғалым жазбалары (Аманаттай сақталған асыл мұра). Ғалым Тәттімбеттің күйлерін емірене тыңдап, өзі орындап, орындаушыларды іздеп тауып, сонша іңкәрлікпен оның мұраларына қызыққан, құдіретін таныған. Сондықтан рубайында былай дейді:

Қазақта өнерпаздар болған талай,
Секілді нұрлы сәуле атқан арай,
Мәңгіліктің сырласы Тәттімбетті,
Жарасады десек те «күйдегі Абай».

Ұлы Абайды әдебиеттің алыбы десе, Тәттімбетті күйдің осындай алыбы деп бағалайды. Сол мұраларды еліне қайтарып берген ғалымның қазақ өнеріне ғашықтығының арқасы деуге болады. Р. Бердібай алдымен өзі жанымен өнерді сүйеді, соны ғылым тілімен түсіндіреді. Оның жазбаларында бірде-бір жасандылық болмайтыны осыдан болуы керек деген ойдамыз. Оған дәлелді тағы рубайлардан іздеп көрейік. Бір рубайында ән құдіретін көз етеді:

Ыңылдап «Бурылтайға» салсам егер,
Елестеп өткен шағым қайта келер.
Кірлеп қалған жанымды серпілдіріп,
Көңілім өкініштің жасын төгер.

Ал екінші бір рубайында қазақ күйі өзінің рухани азығы болғандығын, үнемі осы мұралардан қуат алып отыратынын сөз етеді:

Қасіретке кездесем, хал нашарлап,
Шертемін домбыраны «Қосбасарлап»,
Ауыр жүгі қайғының жеңілейіп,
Қиял құсы кетеді әлем шарлап (Бердібай, 2003: 42),

Ұлы дала мәдениетінің ең асылдарының бірі қазақ әндеріне де кеңес үкіметі жылдары қуғын жасалғаны туралы да Р. Бердібай еңбектерінен оқығанбыз (Бердібай, 2000). Қазақ әндерін не үшін қуғындағанын да ғалым түсіндіріп отырады.

Ел азғанда алдымен әні кетер,
Әні кетсе өмірдің сәні кетер.
Жүрекжарды ән мен күй ғайып болса,
Құр айғай бақырғанның бәрі бекер (Бердібай, 2003: 35).

Ұлттық әнді құрту арқылы ел рухын сындыру, елді аздыру мақсаты болғанын көпшілігіміз түсіне бермейтініміз рас. Ғасырлар бойы ұлан-ғайыр жерімізді сақтап қалған бабалардың бізден артықшылығы – рухтарының мықтылығы. Отаршыл ел бұны терең зерттеп, құлдық сана егу үшін, ең алдымен ұлт рухын қуаттандырып тұрған рухани мұраларға шабуыл жасады. Соның бірі – қазақ музыка өнері - қазақ әні мен күйі. Р. Бердібай өмір бойы осы мұраларды сақтап қалу үшін бар күшін аямады. Өйткені олардың ғажап қуатын өзі түсінді. Оны жоғарыдағы рубайларынан тануға болады.

Жұт болып мал қырылса, орны толар,
Көшкен ел жайлауына қайта қонар.
Халықтың рухына зақым түссе,
Қандай ем жазылуға дауа болар (Бердібай, 2003: 14), -

деп ақын жаны шарқ ұрады. «Ешбір халық шын азат бола алмайды, Азаматтық санасы оянбаса» (Бердібай, 2003: 18). Р. Бердібай бар ғұмырын халқының азаматтық санасын оятуға жұмсаған күрескер ғалым бола білді, «халық рухына түскен зақымды» емдеу үшін ұлттың рухани мұрасын өзіне қайтарып, ұрпақтың санасына сіңіруге күш салды. Соның бірі – таза діни сенім, дәстүрлі, бабалардан келе жатқан өз дініміз. Коммунистік идеология жалғандығын танытып, күйрей жеңілген тұста, қоғамды ұстап тұрған идеология орнын толтырарлық ұлттық идеологияны бірден орнына қою – біздің санасы зақымдалған қоғамда мүмкін болмады. Сол уақытта барлығын зерттеп отырған сырт жаулар қазақ қоғамының діни сенімге сусап отырғанын сезді де, діни

астармен жат ағымды қапталып жіберді. Бұның қасіретін бүгінгі жас қауым көріп отыр. Бауырымыздан өз ұрпағымызды тартып алып кеткен жат ағымдар сырын ересек қауым енді сезіп отыр. Сол қауіпті ерте сезген ғалым «Хазария қасіреті» деген мақала жазған болатын (Бердібай, 2002: 69-76]. Көп дінге есігін ашып қойған Хазария атты гүлденген мемлекет оп-оңай күйреп түседі. Тарихтан жойылып кетеді. Осыны тарих сабағы ретінде ғалым жазды. Сол туралы рубайында да жазып қалдырыпты:

Тарихын талдаймын деп елдің Хазар,
Мақала жазып бүгін болдым әзер.
Бір пайдасы халқыма тиер ме екен,
Сөздеріме патшалар салса назар... (Бердібай, 2003: 35).

Діндер тасқынының елді күйрететініне анық көзі жеткен ғалым дәл уақытында жазды... Өйткені ғалым атеистік қоғамның тұрғыны, коммунист қатарында болса да дәстүрлі дінді толық мойындаған. Аллаға шын сенген жан болғандығын оның ұлы Абай туралы «Сенімі кәміл кемеңгер», «Ұлылыққа жартыкеш түсінік жүрмейді» деген мақалаларының сонау егемендік алған алғашқы жылдары жарқ ете қалғанынан білуге болады (Бердібай, 2000).

Ғалым өз қойын дәптеріне жазған өлеңдерінде Аллаға сыйынған жолдар көп ұшырасады. Мысалы:

Жаратқан! Бермесен де байлығыңды,
Қия гөр қайыспайтын нарлығыңды.
Түсірсен түсір мәрттік майданына,
Көрсетпе қиянат пен тарлығыңды (Бердібай, 2003: 30),-

дейді.

Рубайларынан мейірімді әкенің перзенттеріне деген ыстық ықыласы да көрінеді. Мысалы: Ұлы туралы:

Өзіңсің үміт еткен ұлым менің,
Медетім, көңілдегі күнім менің.
Өмірдің сенсің берген сыбағасы,
Сен десем таусылмайды жырым менің.

Қызы туралы

Атыңнан айналайын алтын қызым,
Жылытқан ақылымен көңіл сызын.
Ауыр ойлар жанымды басқан шақта,
Сені көрсем, жарқырап қоңыр күзім (Бердібай, 2003: 46).

Р. Бердібай рубайларының көпшілігі өз халқы, оның алдындағы перзенттік борышы туралы болады. Соның бірнешеуін келтірейік:

Қадірлі, қайырымды халқым менің,
Сеніменен жасайды даңқым менің.
«Жаным, арым, намысым сендік» деген
Жазылған жүрегіме антым менің (Бердібай, 2003: 40).

Өріне шыққанымша жетпіс бестің,
Ел үшін арпалысып өмір кештім.
Арттырып жиһаз-мүлік жимасам да,
«Отанына қарыздар» демес ешкім (Бердібай, 2003: 37).

Көп табыс таппасам да өзім үшін,
Өкінбен өткен, кеткен кезім үшін.
Ақыл, қайрат, білімнің жеткен жері
Барлығы туып өскен елім үшін (Бердібай, 2003: 37).

Бұл сөздерінің бірін де жалған деуге келмейді. ҚР ҰҒА академигі Р. Бердібай 2012 жылы сәуір айында қаза болды. Ғалымды соңғы сапарға шығарып салуға республиканың барлық аймақтарынан зиялы қауым өкілдері де, қарапайым халық та, ақын-жазушылар да Түркістанға жиналды. Сол жиында өзінің құрдасы, досы профессор Тұрсынбек Кәкішев: «Сен, Роман, елің алдында қарыздар емессің» (Қазақ рухынан бой көтерген бәйтерек, 2013), - деген болатын. Ғалымның өмірін жақсы білетін, оның барлық мұрат-мақсатын жақсы түсінген мұраттас досы осылай бүкіл ел алдында ағынан жарылды.

Қорыта айтқанда, Рахманқұл Бердібай рубайлары оның адамдық мұратын толық ашып көрсетеді. Ғалымның кім болғанын осы әр кезде, түрлі көңіл күйде жазып отырған төрт жолдық өлең өрнектерінен де тануға болады. Оның рубайларын толық жинап, қайта жариялау, оның көркемдік қырларын тану – келер уақыттың міндетінде қалып отыр.

Әдебиеттер

1. Ташимова А. (2004). *Ғалым мұраты*. Белгілі ғалым, ф.ғ.д., профессор ҚР ҰҒА академигі Р.Бердібайдың 75 жылдығына арналған конференция (1 қараша 2002 ж.) материалдары. Түркістан. – 271 б.
2. Бердібай Р. (2003). *Рубайлар*. Түркістан. 61 б.
3. Бердібай Р. (1996). *Балқаннан Байқалға дейін*. Алматы. «Қазақстан». -256 б.

4. *Хаттарда сақталған гасыр шежіресі* (Р. Бердібай архивінде сақталған хаттар). (2017). Құрастырып, баспаға дайындаған Ж.Камалқызы. Алматы. – 170 б.
5. Бердібай Р. (2000). *Ел боламыз десек...* Алматы. «Қазақстан». – 400 б.
6. *Аманаттай сақталған асыл мұра* (М.Әуезов мемориалдық музей-үйінде орналасқан қоғамдық негіздегі Алматы қалалық қазақ әдебиеті мен өнері халық университетінде өткізілген сабақтар туралы жазбалар). (2017). Құрастырушылар: Ж. Камалқызы, А. Бердібай. Алматы. – 244 б.
7. Бердібай Р. (2002). *Түбі бір түрікпіз*. Астана. «Фолиант». – 344 б.
8. *Қазақ рухынан бой көтерген бәйтерек*. (2013). Түркістан. – 312 б.

Аннотация

В статье говорится об многоплановом ученом, известном в казахском научном сообществе академике, профессоре, докторе Рахманкуле Бердибае и его творчестве. Он обладал поэтическим талантом и был близко знаком с такой формой стихосложения, как рубай. Автор исследует темы поэтических произведений Р. Бердибая и анализирует мысли, заложенные в них, раскрывая их тайный смысл. Р. Бердибай раскрывает перед нами различные типы людей, существующих в обществе, говорит о казахских национальных ценностях, имеется и критика некоторых негативных сторон современного общества. Свои мысли о государстве, народных традициях, культуре и религии он сумел переложить в четверостишья. Эта статья одна из первых рассказывает о творческом наследии ученого – его рубай.

Ключевые слова: рубай, философия, критика, экологическая катастрофа, нравственность, воля.

(Камалқызы С. Тематическая и культурная ценность рубай Рахманкула Бердибая)

Özet

Makalede çok yönlü bilim adamı ve sanat sahibi olan Kazak toplumundaki tanınmış şahıs, akademisyen, profesör, doktor Rahmankul Berdibay'ın yaratıcılık tarafı söz edilir. Doğru ülamalarını "pir" tutan alim şairlik sanatında rubai türünü yakından tanımıştır. Yazar makalede akademisyen rubailerinin temalarını incelemektedir. Alimin sanatsal düşüncelerini tahlil etmektedir. Rubailerde anlatılan düşüncelerin sırrlarından bahseder. R. Berdibay dürüst şair olarak toplumda bulunan çeşitli tip insanlar tarzını inceler. Kazak milli değerlerinin azalma nedenlerini anlatmaktadır. Yaşan dönemdeki insanların görüntüsünü avı dille tenkit tarzda yapabilmıştır. Kendisi, memleketi, Kazak gelenekler, kültürü ve dini hakkında düşüncelerini dörtlüğe sığdırmıştır. Yazar akademisyenin özel mirası olan rubailer hakkında ilk olarak bilimsel makale yazmıştır.

Anahtar Kelimeler: rubai, felsefi sonuç, tenkit tarzı, ekolojik afet, ecel-yılan, ahlaki irade.

(Kamalkızı С. Rahmankul Berdibay Rubailerinin Tematik ve Sanatsal Değerleri)

**NAĞIL SÜJETİNİN FORMALAŞMASINDA MİF MODELLƏRİNİN
ROLU**
**THE ROLE OF MYTH MODELS IN THE FORMATION OF THE TALE
PLOT**

Ramil ƏLİYEV*

Özet

Azeri masallarının yapısı çok karmaşıktır. Efsanenin yapısal modelleri masalları şekillendirmede önemli bir rol oynamaktadır. Efsane yapısı kozmogonik, etnografik, takvim, eskatolojik, şeytanolojik, etiyojik, teolojik vb. içerir. Bu süreçlerden sonra masal teması, fikri ve sanatsal değeri ile ulusal hazinemiz haline gelmektedir. Masal yapısında ezoterik ve exoteric, kozmogonik, astral, şecere, antropomorfik, zoonimik, fononimik, totemik, dini vb. Efsaneler eşit olarak yansıtılır. Bütün bunlar uzun bir süre boyunca bir peri masalı yaratıcılığında ifade edilir. Her efsanenin içeriğine göre, ayrıca masal türleri de vardır. Bunlar masallar, büyülü masallar, hane ve sosyal masallar, alegorik masallar, dini masallar. Azerbaycan'da bu tür masalların sayısı çok fazladır ve varyantları mevcuttur.

Anahtar kelimeler: masal, totem, yılan, iniasyon, ritüel, efsane.

Summary

The structure of Azerbaijani tales is very complicated. Myth's structural models play a key role in formation of tales. Cosmogonic, ethnogonic, calendar, eschatological, demonological, etiologic, theological and other mythological views participate in the myth's structure. After these processes, the fairy tale becomes our national treasure with its theme, plot, idea and artistic value. Initiation, esoteric and exoteric, cosmogonic, astral, genealogy, anthropomorphic, zoonimic, phitonimic, totemic, religious and other myths are equally expressed in the tale structure. Myths are equally reflected. All these are expressed in the tale creation over a long period of time. According to the content of each myth, there appear relevant types of tales as well. These are the tales about animals, magical tales, household and social tales, allegorical tales, child tales and religious tales. In Azerbaijan, the number of such tales forms majority and possesses a variation feature.

Key words: tale, totem, snake, initiation, ritual, myth.

Türk mifoloji düşüncəsi mif strukturları əsasında formalaşır. Qədim insanların da onları əhatə edən mifoloji dünya ilə təması əski miflər vasitəsilə olur. Bu miflərin də sırası çox genişdir. Buraya kosmoqonik mifləri, totem miflərini, zoonimik mifləri, eskatoloji mifləri, yaradılış miflərini, etioloji mifləri, astral mifləri, dini mifləri, inisiyasiya miflərini,

* Prof. Dr., Azərbaycan Devlet Pedagojik Universiteti, Azərbaycan və Dünya Edebiyatı Bölümü. Bakü-Azərbaycan.

Prof. Dr., Azerbaijan State Pedagogical University, Department of Azerbaijan and World Literature. Baku-Azerbaijan. E-mail: ramill.aliyev@gmail.com

ezoterik mifləri, etnoqonik mifləri, genealoji mifləri, təqvim miflərini və s. aid etmək olar. Bütün bu mif növlərinin əsasını ibtidai insanların təbiət və kosmos haqqında düşüncələrinin sirli və sakral məzmunu dayanır. İnsanın yaşadığı kosmos və təbiət onun ruhi-mənəvi və psixoloji durumu ilə bağlı olub mifoloji məkan və zaman içində formalaşan təfəkkürünü idarə edir. Bütöv mifoloji sistem içində mif növləri ibtidai insanın dünyagörüşündə öz məzmunu etibarilə uzun min illər dəyişikliyə uğramadan öz modellərini yaratmışdır. İndi adlandırdığımız kosmoqonik miflər içində totem mifləri, zoonimik miflər, astral miflər, esxatoloji miflər və s. ilk yarandığı vaxtlarda bir-birinin içində mövcud olmuş, sonradan məzmunu uyğun fərqləndirilmələr baş vermişdir. Geniş mənada götürülən mif sözü də bu ümumi anlayışı ifadə etmiş və nağıl məzmununda ilkin əksini tapmışdır. Buna görə də tədqiqatçılar bəzən miflə nağılı eyniləşdirirlər. İlk təhkiyəçinin söyləməsində geniş şəkildə bütün kosmik təfəkkürü əhatə edən nağıl etmək mənasında mif danışma nağıl danışmadır. Belə götürsək, ayrıca inisiyasiya mifi, kosmoqonik mif, təqvim mifi və s. bir-biri ilə bağlı olan mif mətnləri kimi sonradan xüsusiləşmişdir. Bu cür miflərə bir çox miflərin məzmununda mifoloji situasiya və dərkətmə üsullarının yenilənməsi kimi rast gəlirik.

İnisiyasiya sözü başlanğıc, doğulma, əmələ gəlmə mənalarında olub, ritualda bir mifoloji prosesin qurtarması və yenisinin başlanması deməkdir. Bu söz mifoloji mənada ölüb-dirilmə kimi sonsuz sayda məzmunu malikdir. Mif növü kimi bu sözü geniş mənada əks etdirən mətn işarəsi olmadığından onun haqqında başqa miflərin məzmununda rast gəlinən inisiyasiya işarələrinə görə danışa bilirik. Ölmüş inisiyasiya miflərinin məzmununu başqa miflərin məzmununda axtarmaq lazımdır. Bunu nağıl əmələ gəlmə prosesinə də aid etmək olar. Ölmüş mif tərkibi birbaşa nağıla transformasiya olunur.

İnisiyasiya miflərinin Azərbaycan nağıllarında inikası. İnisiyasiyanın ən arxaik formasını ölüb-dirilən tanrıların şərəfinə keçirilən inisiyasiya ritualları təşkil edir. Müəyyən təqvim içində toy və yas mərasimlərinin keçirilməsində də inisiyasiya miflərinin strukturundan istifadə edilir. Bəylik mərasimində kiçik oğlan uşağının başının qırılması bəyin o dünyadan güc alması kimi inisiyasiya hadisəsinə işarədir. Başın qırılması inisiyasiyada o dünyanın sahibinə hörmət kimi qəbul edilir. O dünyanın sahibi isə keçəldir. Toyda da uşağın başının qırılmasında gizli olaraq onun keçəl olunub o dünyanın sahibinə qurban verilməsi mənası duyulur. Bu qurbanvermə nəticəsində evlənən gənc o dünya sahibindən cinsi cəhətdən güc alır və kişi statusuna keçir. Məlumdur ki, Keçəl də, qışın antropomorfu Kosa da o

dünyanın mifoloji obrazları olaraq inisiyasiyadan keçir və statuslarını dəyişirlər.

Azərbaycan nağıllarında inisiyasiya mifləri birbaşa qəhrəmanlarla bağlı olur və nağılın bədii üslubunda aparıcı yer tutur. İnisiyasiya miflərinə, əsasən, sehirlə və heyvanlar haqqında nağıllarda rast gəlinir. Bəzən nağıllarda inisiyasiya prosesi ölüb-dirilməyə yaxınlaşır, hətta onların sərhədlərini müəyyən etmək çətin olur. İnisiyasiyadan keçmə birbaşa mifoloji tanrılarla bağlı olan mif və nağıllarda rast gəlinir.

Ölüb-dirilmə motivi isə insanla bağlı sırf bioloji əlaməti əks etdirir. Bu mifoloji təfəkkürü formalaşdıran qədim insan inanırdı ki, o, öləndən sonra diriləcəkdir. Əlbəttə, əcdadımız buna mifoloji dünyagörüş kimi inanır və onu mifdə də əsaslandırır. Belə miflər sonradan nağıla keçir və onun ümumi məzmununda rol oynayır. Məsələn, “Qızıl qoç” nağılında ölüb-dirilmə belə təsvir olunur: “Bu biri də keşəldir, ona hələ ölüm yoxdu. O, anadan olanda göydə ölüb-dirilən ulduzun çıxdığı vaxta düşüb. Odu ki, bu keçəl bir dəfə ölüb yenə diriləcək” (Azərbaycan Nağılları, 1963: 50). Nağılda ölüb-dirilmə haqqında qədim təsəvvürlər əks olunmuşdur. Burada inisiyasiyada olduğu kimi, hansısa sakral qüvvə iştirak edir, lakin qəhrəmanın xarakterində inisiyasiya miflərində olduğu kimi mühüm dəyişiklik gətirmir. Bu nağılı “Ovçu Pirim” nağılı ilə müqayisə etsək, süjetdə ilanların məkanından çıxandan sonra Ovçu Pirimin xarakterində dəyişikliyin səbəbinin inisiyasiya hadisəsi ilə bağlı olduğunu görəcəyik. Ovçu Pirim inisiyasiya prosesindən keçərək, öz qəhrəman tipini dəyişir. Azərbaycan nağıllarında inisiyasiya ilə bağlı çoxlu motivlər vardır.

Nağıl mətnlərində ezoterik və ekzoterik mif motivləri. Ezoteriklik sakrallığın əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Mifoloji şüurun qəbul etdiyi informasiyaların gizli xüsusiyyətdə olması onu hansı formada dərk etməyimizdə ezoterika sayıla bilər. Ezoterika mifoloji hadisələrin ruhi-mənəvi dərk etmə yoludur. Bu, mifin və nağılın batinidir. Ezoterik miflər inisiyasiya mifləri ilə sıx bağlıdır. Belə miflər gizli sirləri əks etdirib, daha çox tabu qoyulan sakrallığın açılmamasına xidmət edir. Ezoterik miflər sehirlə nağılların strukturunda rast gəlinir. Bu mifin xüsusiyyətini izah etmək üçün “Göyçək Fatma” və “Ovçu Pirim” nağılları daha çox fakt verir. “Göyçək Fatma” nağılında ezoterika mifoloji düşüncədəki totem ətinin yeyilməsinə qoyulan qadağa ilə bağlıdır. Bu sirrin mahiyyətini Fatmanın qardaşının bulaqdan su içməsindən sonra qara inəyə dönməsini gizli şəkildə saxlaması təşkil edir. Nağılda açıq şəkildə göstərilir ki, Fatma bu ətdən yəsə, qara inək ona kömək edə bilməyəcək. Bu, bütün arxaik miflərin sirlərini gizli saxlamaqdan irəli gələn ibtidai cəmiyyətin öz üzvlərindən qoruduğu

sakrallıqdır. Bu sirri çox adam bilsə, ezoteriklik itər. Bu sakrallıq da nağıllarda mifdə olduğu kimi qorunur. “Göyçək Fatma” nağılında da ezoterikliyi ancaq Fatma qoruyur. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün o, inisiyasiya prosesindən keçməlidir. Yetişmiş qızı meşədə qoymaq, azdırmaq onun inisiyasiya prosesindən keçməsinə kömək edir. Y.M. Meletinski bu hadisəni, mənim fikrimcə, Fatmanın da cinsi yetişkənliyi və inisiyayadan keçmək arzusu ilə əlaqələndirir (Мелетинский, 1958: 163).

Ovçu Pirim nağılında da ezoterika süjetin ana xəttini təşkil edir. Nağılda ezoterika mifoloji mətni formalaşdırır. “Sehirli üzük” nağılında isə üzüyün ezoterikasını açmaq keçələ çox çətinliklər yaşadır. Hər iki nağılda Ovçu Pirimin və keçəlin qoyulan qadağaya əməl edə bilməməri sonda pis nəticə ilə qurtarır. Bu nağıllarda sakrallığın qorunması mifin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Ovçu Pirimlə bağlı mifdə də ezoterikliyin sirrini ilanlar daşıyır. Nağılda da diqqəti cəlb edən Fatmanın və Ovçu Pirimin ezoterikliyə olan münasibətləridir. Fatma totemin nəslindən olduğu üçün bu ezoteriklik ona doğmadır, amma ilanla Ovçu Pirim arasında heç bir genetik bağlılıq olmadığından o, bu sirri açmağa bilir. İlan Ovçu Pirimin sonradan qazandığı dünyagörüşdür, yəni ilan Ovçu Pirimin kult dünyagörüşüdür.

Ezoteriklik bütün miflərin xüsusiyyəti olduğundan ona bu və ya digər formada nağıllarda rast gəlmək mümkündür. Mifdə olan ezoterikliyin nağıla keçməsinə bu cür təsvir etmək olar: mifin ezoterikası ritualdan sonra zəifləyir, onun gizli mahiyyəti mifdə itir, mifoloji qəhrəmanın malik olduğu gizli sirrə ona lazım olmur, buna görə də qəhrəmanın mənşəyi ilə ezoteriklik arasında əlaqə itir, ezoteriklik yalnız süjetin içində özünün gizli kodlarını saxlaya bilir və nağılın morfoloji strukturunda yaşayır, bəzən də motivin işarəsi altında qorunur.

“Camisəfin nağılı” “Ovçu Pirim” və “Məlik Məmməd” nağıllarından daha qədim görünür. Bu üç nağılın müqayisəsinin tədqiqatçılara lazım olduğunu düşünüb mətni bütövlükdə verirəm.

Biri var idi biri yox idi. Bir peyğəmbər varmış. Onun da Camisəf adlı bir oğlu varmış. Bir gün Camisəf uşaqlarla birlikdə çörək pulu qazanmaq üçün meşəyə odun yığmağa gedirlər. Bunlar odun yığarkən Camisəf bir deşik tapır. Həmin deşiyin ağzında daş olur. Camisəf həmin daşı qaldırır və altından deşih çıxır. Həmin deşiyi qazırlar. Deşih böyüyüb quyuya çevrilir. Həmin quyunun içi də bal ilə doludur. Quyunun içərisinə kim düşsün deyər mübahisə edirlər. Quyuya heç kəs düşmək istəmir. Axırda Camisəf quyuya düşür. Balı çıxarıb aparıb satırlar. Elə ki bal qurtarır, axırıncı qabda Camisəfin

yoldaşları ipi kəsirlər. Camısəf qalır quyuda. Camısəf burda bir yeri qurdalayır və buradan deşih çıxır ki, Camısəf də həmin quyu ilə getməyə başlayır. Bir az gedəndən sonra bunun qarşısına bir gözəl imarət çıxır. Həmin imarət də ilanların padşahının imarəti imiş. Həmin ilanlar padşahını adı Şahiməran imiş. Şahiməranın başı insan başı, bədəni isə ilan bədəni idi.

Şahiməran Camısəfə deyir ki, ey insan, sən bura haradan gəlib çıxmısan? Camısəf isə ona deyir ki, mən quyudan gəlmişəm. Şahiməran deyir ki, mən insanlarda vəfa, insanlıq görməmişəm.

Şahiməran bir hadisə danışır: Bir dəfə mən Süleyman şah bir üzükdən ötrü sandığa salıb dənizə atır. Qərz Şahiməran Camısəfə deyir ki, səni mən işıqlı dünyaya çıxararam. Ancaq gərək mənim yerimi heç kəsə deməyəsən. Camısəf yeddi il yerin altında qalır. Yeddi ildən sonra Şahiməran Camısəfi işıqlı dünyaya çıxarır. Camısəf gedir onunla quyudan bal çıxaran yoldaşlarının yanına. Onun yoldaşları dedilər ki, biz səni tanımırıq. Camısəf gəlir şəhərə. Bir neçə gün keçdikdən sonra ölkənin padşahı xəstələnir. Padşah rəmmalçılar çağırır. Rəmmalçılar padşaha deyirlər ki, sənin xəstəliyinin dərmanı ancaq ilanlar padşahı Şahiməranın suyudur. Əgər sən Şahiməranın suyunu içsən sağalarsan. Padşah deyir ki, bəs nə edək ki, biz onu tapaq. Rəmmalçılar deyirlər ki, sən bir hamam tikdir, əmr ver bütün camaat orada çimsin. Əyər kim yerini bilirsə, onun tarağında xal olacaq. Hamı hamamda çimir, lakin heç kəsdə xal olmur. Deyirlər ki, ölkədə təkcə bir nəfər qalıb ki, o da Camısəfdir. Gedib onu gətirirlər.

Camısəf ilanı gördüyü üçün onda xal olur ki, camaat deyir ki, gərək ilanın yerini deyəsən. Camısəf əlacsız qalaraq quyunun yerini göstərir. Camaat həmin rəmmalçıları quyunun yanına aparır. Rəmmalçılar ilanların padşahı olan Şahiməranı çağırır. Şahiməran gəlir. İstəyirlər ki, onu tutsunlar. Şahiməran deyir ki, yaxına gəlməyin, elə vuraram ölərsiniz. Şahiməranı Camısəf alır qoltuğunun altına aparır. İlan Camısəfə deyir ki, mənim ayaq suyumu rəmmalçılara, orta suyumu padşaha, baş suyumu isə sən içərsən. Camısəf də belə edir. Rəmmalçılar ayaq suyunu içən kimi şişib partlayırlar. Padşah görür ki, rəmmalçılar ayaq suyunu içən kimi öldülər. Padşah daha ayaq suyunu istəmir, o, orta suyu içir və xəstəliyi sağalır. Camısəf isə baş suyunu içir. Bundan sonra padşah deyir ki, artıq mən qocalmışam, sən gəl mənim yerimdə padşahlıq et. Padşahın bir qızı da varmış. Onu verir Camısəfə. Camısəf qırx gün qırx gecə toy eləyib padşahın qızını alır. Bir azdan sonra padşah o ki, quyudan bal çıxaranda Camısəfin ipini kəsən yoldaşlarının hamısını gətirdib boynunu vurdurur.

Padşah Camısəfi öz yerinə padşah təyin edir. Camısəf də çox ağıllı,

xeyrxah bir hökümdar olur.¹

Göründüyü kimi, ezoterik miflər sakral səciyyə daşıyır. Orada sirli və gizli görünən hər şey sakrallığa tabedir. Bəzən bu gizlilik sakrallıq içində tam hiss olunmasa da, əksər nağıllarda sirrın gizli olması tam təmin olunmuş olur. Yuxarıdakı nağıl motivlərində də bunun aydın şahidi oluruq. Ezoterik miflərdən fərqli olaraq, ekzoterik miflər profan dünya, yaxud bizim dünyamızın mifoloji olmayan hadisələri ilə bağlı olur. Əgər ezoterik miflər sehirlı və heyvanlar haqqında nağıllarla bağlı olurdusa, ekzoterik miflər məişət nağıllarının və ictimai məzmunlu nağılların süjetlərində əks olunur. Bu daha çox mifin öz sakrallığını itirməsi ilə bağlıdır, bu zaman mifin sakrallıq xüsusiyyəti ekzoteriklik qazanır. Mifin ölməsi ilə əlaqədar olaraq, onun məzmunu formadan ayrılır və mif mətnləri yeni strukturlarda (məişət nağıllarında, əfsanələrdə və s.) bərpa olunmağa başlayır. Azərbaycan nağıllarındaki motivlər göstərir ki, ekzoterik miflər də ezoterik miflər kimi ancaq mətnlərdən bərpa oluna bilər. Bu mətnlərdə ekzoteriklik ezoteriklik kimi mifoloji xüsusiyyət daşımır, ictimai-psixoloji və ənənəvi-etnoqrafik rol oynayır. Bu mətnlərdə ekzoteriklik açıq şəkildə təqdim olunur və sosial qrupların üzərinə düşən işlərdən biri kimi konkret adlar altında xüsüsüləşir.

Kosmoqonik miflərin nağıl mətnlərində inikası. Kosmoqonik miflər insan və dünya, insan və kosmos, insan və kainat, insan və təbiət problemlərini özündə əks etdirir. İnsan müəyyən zaman və məkan içində yaşayır. Onu əhatə edən isə ruhunun yaşadığı məkan, əlaqədə olduğu dünya, kosmos, kainat və təbiətdir. O, özünü dərk edəndən düşüncələrində doğan sualları hansı üsullasa cavablandırmaq marağında olur. Bu sualların cavabları özünün düşüncəsində yaratdığı kosmik şüurun məhsulundadır. Bu, onun mifoloji dünyagörüşüdür. Bu dünyagörüşün içərisində kosmos, kainat və təbiət yaşayır. O, hər üç məkanda mənən yaşaya bilmək üçün onları obrazlı şəkildə təfəkküründə canlandırır. Neçə minilliklər ərzində yaratdığı mifoloji dünyagörüşü düşüncəsindən keçirib miflərdə təsbit edir. Adına ümumi şəkildə kosmoqonik miflər dediyimiz bu böyük düşüncə sistemində qədim insanın astral, totemik, zoomorfik, fitonimik, esxatoloji və s. görüşlər formalaşır. O, dünyanın yaranması haqda kosmoqonik mifləri, insanın yaranması haqda isə antropoqonik mifləri yaratmağa nail olur. Əcdadlarımızın özünüdərk etmə xüsusiyyətləri inkişaf etdikcə onun mifoloji təfəkküründə kosmoqonik, astral, totemik, zoonimik, fitonimik, antropomorfik, etnoqonik, esxatoloji, demonoloji təsəvvürlər də xüsusi mif dünyagörüşünə çevrilir.

¹ Əyyub Quliyevin Folklor Üzrə Praktika Dəftərindən Götürülmüşdür (1968).

Kosmoqonik miflər yaradılışdan bəhs edir. Bu yaradılış insanın, dünyanın, Ayın, ulduzların, Günəşin, təbiətin yaranması ilə bağlı mifik düşüncələri əks etdirir. Azərbaycan folklorunda da bu mifoloji düşüncəni əks etdirən çoxlu mif və nağıllar vardır.

Kosmoqonik miflər əcdadlarımızın yaradılışla bağlı düşüncələrini əks etdirir. Onların kosmoqonik düşüncəsinə dünya, bürclər, Ay, ulduzlar, Günəş, yağış, külək, bulud, ildırım, səma və s. yaradılışla bağlı mifoloji təsəvvürlər daxildir. Belə miflərdə yaradılışın səbəbləri izah edilir. Kosmoqonik təfəkkürün özünəməxsus dili vardır. Onun dil məzmunu mifdə, rəvayətdə, nağılda və dastanda fərdi xüsusiyyətə malikdir. Kosmoqonik mif dili kosmoqonik məkanın, “kosmoqonik” rəvayətin, əfsanənin və dastanın dili isə etnoqonik məkanın dilidir. Yəni kosmoqonik düşüncədən keçən dil məzmunu etnosun dilinin qavranma xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən ayrılır. Rəvayət, əfsanə, nağıl və dastandakı kosmoqonik mif obrazların şəxsləndirilməsində, simvollarında, quruluşunda və dilində öz varlığını saxlayır.

Ritualın, mifin unudulması, kosmoqonik strukturun itirilməsi, bədii şüurun fantaziyasının yaranması, mifoloji qəhrəmanların real insan tipləri ilə birləşməsi nəticəsində əfsanə, rəvayət, nağıl və dastan yaradıcılığı formalaşır. Kosmoqonik mifin simvolları nağıllarda və dastanlarda mifoloji obrazlara aid xüsusiyyətləri yaradır. Məsələn, nağıllarda “saçını qırx hörük edib qırx məcməyi qoydu” kimi ibarələr Günəşlə nağıl qəhrəmanı, mifoloji obraz arasında əlaqə yaradır. Bu kosmoqonik təsəvvürlərdə insanın kosmoqoniyada yeri öz mahiyyətini hələ itirmir, insan və kosmos birliyi hiss olunur.

Kosmoqonik miflərə nağıllarda dünyagörüş səviyyəsində rast gəlmək mümkündür. “Göyçək Fatma” nağılında kosmik şüurun izlərinə rast gəlirik. Nağılda ölüm və canlanma bir-birinin səbəbi kimi baş verir. Bu kimi nağıllarda (məsələn, “İncilər saçır, güllər açır” nağılında) kosmosu dərk etmək üçün ögey ana surətindən istifadə olunur. Ögey ana qışı təcəssüm etdirir, yetim qızlar isə yazı təmsil edirlər. A.N. Afanasyevin fikrinə görə, “acıqlı ögey ana = qış donmuş südəmər yazı, “Günəşin qızını” öz hökmü altında saxlayır” (Мелетинский, 1958: 172). Bu dünyagörüşü “Vəfalı at” nağılında da müşahidə edirik. Nağılda kosmoqoniya “kiçik qardaş” motivinin iştirakı ilə izah olunur. Atanın üç qardaşa, o cümlədən Məlik Məhəmmədə söylədiyi 3 vəsiyyətdə sakral dünyanın kosmos işarələri görünür. Nağılda üç qurbustan göstərilir: real dünya, o dünya və prodünya. Orta dünya qalan iki dünyanı birləşdirir. Günəş dünyası yuxarı dünya, zülmət dünyası aşağı dünya, orta dünya isə yaşadığımız dünyadır. Yerlə göyün, kişi ilə qadının birləşməsi orta dünyadadır, kosmosun nur işığı orta dünyada adi işıqlanmadır. Ancaq bu

məntiq pozulanda duallıq triadaya keçir, ikili başlanğıc üçlü başlanğıcla əvəz olunur. Türk kosmoqoniyasının əsasında iki kök başlanğıc – “Ölüm ağacı” və “Həyat ağacı” durur və bu köklər tanrıya qədər uzanır. İki kökdən savayı “üçüncü bir varlıq” adına “göy boşluğu” və ya “göy qalığı” deyirlər, bu da tanrının yeridir (Ögel, 1971: 422).

Nağılda Məlik Məhəmmədin orta dünyaya bağlılığını ölüb-dirilmə motivi şərtləndirir. Ölüb-dirilmə motivinin kökləri təbiət və kosmosla bağlıdır. İnsanın təbiət üzərindəki müşahidələri ibtidai təfəkkürdə müəyyən assosiasiyaların yaranmasına səbəb olurdu. Çünki o, hər dəfə təbiətin qışda məhv olub yazda yenidən canlanmasının şahidi olurdu. Günəşin səhər tezdən çıxmasını, axşam batmasını, ayın gecənin qaranlığında doğulmasını, ulduzların axmasını görürdü. Günəş və ay məhsuldarlığın, artımın simvoluna çevrilirdi. Ayın hər gecə çıxıb, səhər batması onun ölüb-dirilməsi təsirini bağışlayırdı. Mifoloji strukturda tsiklik olaraq, günəş – ilan – yağış – ay – artım – qadın – ölüm çevrəsi yenidən dirilmə kimi təyin olunur. Y.M. Meletinski yazır ki, təbiətin məhsuldarlığının və kosmosun, ilahinin, qurban verilən heyvanın ölüb-dirilməsinin simvolikası üçün ölüb-dirilən heyvanlarla, allahlarla bağlı kultun şərafinə keçirilən müxtəlif rituallar, təqvim bayramları xarakterikdir (Мифологический словарь, 1991: 669). “Şahzadə Mütəlib” nağılında da süjet kosmik məkanda qurulmuşdur. Nağılda Şahzadə Mütəlibin nənəsinin məkanı göydədir. Şahzadənin nənəsinin yanına getməsi üçün dəriyə bükülüb tikilməsi və iri quşların caynağında uçması lazımdır. İnsanla kosmos arasında əlaqə eyni mifik təfəkkür vasitəsilə yerinə yetirilmişdir.

“Vəfalı at” nağılında kosmosun və o dünyanın dərk edilməsinə geniş yer verilmişdir. Nağılda kosmosla o dünya arasında təfəkkürdə fərq yoxdur. Deyək ki, o dünyanın da yerləşdiyi məkan kosmos içindədir. Nağılda Məlik Məhəmmədin atası kosmos dünyası ilə bu dünya arasında əlaqə yaradandır. O. M. Freydenberq yazır ki, “ata” qaranlıq dünya və onun sakinləri ilə olduqca bağlıdır. O, bir kahin kimi ölümqabağı adətləri yerinə yetirir (Фрейденберг, 1978: 31). Məlik Məhəmməd də atanın vəsiyyətinə əməl etməklə öz xeyirxahlığını divlərlə vuruşda büruzə verir. Qaranlıq dünyaya düşənə qədər o, bu xeyirxahlığı etməlidir. O.M. Freydenberq yazır ki, “ata” ölüm allahı kimi o dünyanın funksiyasını icra edir. Məlik Məhəmməd də kiçik oğul olduğundan ata ocağının qoruyucusu kimi ata ilə birbaşa onun əlaqəsi olmalıdır, əcdad kultu ilə bağlı adətləri o, yerinə yetirməlidir.

Əgər totemik əcdad ana xətti ilə bağlıdırsa, ölü kultu qəhrəmanın ata xəttinə keçməsinə təmin edir. Beləliklə, bəzi nağıllarda rast gəldiyimiz qarı obrazının funksiyasını ölmüş ata yerinə yetirir. Məlik Məhəmməd də kiçik oğul kimi əcdad kultuna çox bağlıdır. İbtidai insan o dünyadakı həyatı bu

dünyanın davamı kimi təsəvvür etdiyindən öz düşüncəsini nağıl yaradıcılığında da qoruya bilmişdir. Nağılda o dünyanın (paralel dünyanın) adamları tacirlik edir, ev tikdirirlər. Şəhərdə həyat bizim dünyanın həyatına bənzəyir. Məlik Məhəmməd onların arasına düşəndə təzə yaşayış tərzinə uyğunlaşa bilmir. Göründüyü kimi, qədim əcdadlarımız öz kosmoqonik düşüncələrini ifadə etmək üçün xüsusi motivlərdən – əcdad kultu və ölü kultundan istifadə edərək, kosmos haqqındakı ibtidai biliklərini nağılda ifadə edə bilmişlər.

Zoonimik miflərin nağıl mətnlərində inikası. Azərbaycan nağıllarında heyvan və quşlar zoomorf obrazlar kimi təsvir edilir. Onlar nağıllarda şəxsləndirilir, obrazlaşdırılır, alleqorik və metaforik xüsusiyyətlərə malik olurlar. Zoomorf heyvan və quşlar danışmaq xüsusiyyətinə malikdirlər. Bu da ibtidai insanlarda nitqin formalaşması prosesindən sonra mifoloji düşüncədə heyvan və quşların zoomorflaşmasının necə əmələ gəlməsini göstərir. Zoomorflaşma əcdadlarımızın düşüncəsində müəyyən heyvan və quşa tapınmanın nəticəsində formalaşmışdır. Bunun nəticəsi kimi zoomorf heyvan və quşlara çevrilmə prosesi ilk mifoloji düşüncənin məhsulu olaraq ortaya çıxır. Yuxarıda təsvir etdiyimiz inkarnasiya və reinkarnasiya prosesləri də miflərdə müxtəlif zoomorfik heyvan və quşların totem və onqon kimi fəaliyyətlərində rol oynayır. Azərbaycan nağıllarında da müəyyən heyvan və quşlar totem və onqon olmamışdan əvvəl zoomorfizmin təsirinə məruz qalır. Məsələn, it, at, qurd, öküz, buğa, ilan, aslan, maral, göyərçin və s. heyvan və quşlar zoomorf təsəvvür olunarkən onların morfoloji xüsusiyyətləri (gözəllik, rəng, simvol və s.) daha çox diqqəti cəlb edir. Nağıllarda at, quş, xoruz, qurd, öküz, ilan günəşlə bağlı zoomorf obrazlar kimi verilir. Zoomorf obrazlar torpağı, meşəni, səmanı, dağı, dənizi təcəssüm etdirmək xüsusiyyətinə malikdirlər.

Zoomorfizmin antropomorfizmdən əvvəlki düşüncə olduğunu söyləyirlər, amma antropomorfizmin yaranmasının zoomorf varlıqların canlı insan kimi təsəvvür olunmasında xüsusi rolu vardır. Zoomorfizmin yaranması düşüncədə totemizmin roluna bərabərdir. Məsələn, Humay quşunun düşüncədə formalaşması quş zoomorfunun təsiri ilə baş verir, eləcə də heyvan zoomorfları totem heyvanların düşüncədə formalaşmasına təkan vermişdir. Bir varlıqda birləşən it-quş və at-quş qoşa zoomorfları isə onqon və totem düşüncəsində hər bir totemin və onqonun ayrıca formalaşmasında rol oynayır. Buna misal olaraq zoomorfik işarə kimi Oğuzun quş və öküzlə bağlı olmasını, iki can bir bədəndə motivində isə ilan-quş, it-quş və at-quşun mürəkkəb totem formasını göstərmək olar. Buna görə də Oğuzu həm də qədim zoomorf türk tanrısı hesab etmək olar.

Zoomorf tanrılar çoxaldıqca onların özlərinin nəsilləri də formalaşdırılır. Məsələn, qurd nəsli, Oğuz nəsli onların arasında ən çox tanınanlarıdır. İlk insanın qəti olaraq qəbul etdiyi “zoomorfik dönəm” heyvan cildində tanrıların dönəmi sayılır. Bu dönəm heyvana olan sevgidən yaranmışdır. Belə ki, bu dövrdə təkcə güclü heyvanlara yox, maral kimi gözəl heyvanlara da səcdə edilmişdir. Marala səcdə edən qəbilələr az olduğundan ona olan inanc heyvan-tanrı kimi çox da fərqlənməmiş, uzun sürməmişdir. Azlıqda olan inanclar zaman ötdükcə, sivilizasiyalar dəyişdikcə belə zoomorf tanrılara da inam azalmış, bu inanc tipi daha güclü yarıheyvan – yarıinsan tanrıların əmələ gəlməsinə təkan vermiş və beləliklə, güclü heyvan və ağıllı insanın birləşməsindən yeni heyvan tanrılar (sfinks) yaranmışdır. C.Bəydili qeyd edir ki, zoomorf cizgili mədəni qəhrəmandan – triksterdən danışan etioloji miflər isə sonradan asanlıqla heyvanlar haqqında nağıllara çevrilibdir (Bəydili 2007: 44).

Totem miflərinin nağıl mətnlərində inikası. Adından göründüyü kimi, totem mifləri ibtidai insanların öz nəsillərinin əcdadı hesab etdikləri müəyyən heyvanların və quşların mistik, magik və müqəddəs həyatı və fəaliyyəti haqqında yaratdıqları mifoloji dünyagörüşdür. Bu dünyagörüş totem heyvana məxsus ərazilərdə yayılan və həmin qəbilənin ictimai şüurunun məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. İctimai şüurun növü olan qəbilə şüuru totemlərin yayıldığı çoxlu ərazilərdə oranın təbii-coğrafi mühitinə uyğun olaraq bir-birindən çox da fərqlənməyən totem miflərini formalaşdırır. Belə miflərdə totem heyvan və quşun o qəbilə ilə ruhi-mənəvi və sosial bağlılığı, totemin yaradıcı qüvvə olması və qəbilənin əcdadı kimi fəaliyyəti, totem atanın müqəddəsliyi, qayğıkeşliyi və s. əks olunur. Bu miflərdə totem düşüncəsi böyük bir sistem təşkil edir və xüsusi inanc forması kimi mifoloji şüurun strukturuna daxil olur. O, mif şüurunun məhsulu kimi sitayişin forması olan totem, məndə isə kult kimi insanın mənəvi əxlaqını idarə edir. Totem ictimai şüurun dərk etmə xassəsi əsasında dərk olunur, bu dərk etmə prosesində insan öz totemini fiziki cəhətdən deyil, özünün abstrakt təfəkkürü daxilində qavrayır. Mifdə isə bu mürəkkəbliyi sadələşir, totemlə bağlı hadisələr xüsusi mahiyyət şəklində və bir forma daxilində qavranılır.

Totem mifi bədii yaradıcılıq prosesində arxaik formaların təkrar olunması, arxaik mifə məxsus arxetiplərin, obrazların yenidən bərpa olunması şəklində və qəbilə dövrünün məzmununa uyğun olaraq formalaşır. Bu zaman totem mifi “köhnə” totemin şüurda “dirildilməsi” və fəaliyyətinin canlandırılması yolu ilə üzə çıxır. Folklorda da nağıl janrı yarananda mifoloji tarixilik prinsipinə əməl edilməklə sehirli və heyvanlar haqqında nağıllarda totem izləri qorunub saxlanılır. Totem dövrünün yaradıcılığı da erkən mif dövrünün

yaradıcılığına transformasiya olunandan sonra totem görüşləri nağılın içində öz funksiyasını qoruya bilmişdir. Beləliklə, totem mifləri qədim düşüncədə insanla heyvanın hər hansı bir formada “qohumluğunu” yaşadan mətnlərdir.

Totem mifləri sehirlə və heyvanlar haqqında nağılları formalaşdıran əsas struktur elementidir. Patriarxatlıq dövründə totem mifini nağıla birləşdirən əsas elementlərdən biri müqəddəs sayılan heyvanın canının kənardə təsəvvür olunmasıdır. Bunu “Məlik Məmməd” nağlında görürük. Totem canının hamıya məxsus olması düşüncədə və nağılda asan yolla can əvəzinə can istəməni bir-birinə əks formada işarələyir. Nağılda bu proses mümkünsüzdür, köhnə totemi öldürüb onun canına yiyələnməklə “dirilmək” olar. Buna görə də Məlik Məmməd divləri öldürüb onların canına yiyələnməlidir. O, məhz yeni cana yiyələndikdən sonra qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya çıxıb bilər.

Sehirlə və heyvanlar haqqında nağıllarda totem mifləri güclü surətdə süjeto təsir edir, bəzi nağıllarda, xüsusilə, alleqorik və uşaq nağıllarında bu təsir zəif hiss olunur. Məsələn, alleqorik nağıllarda totem mifinin təsiri atın, itin, ilanın qəhrəmana yol göstərməsi, onu himayə etməsi şəklində qismən qorunur. Totem sayılan bütün heyvanlar danışmaq qabiliyyətinə malik olur. Belə heyvan və quşlara “Məlik Cümşüdün nağılı”nda yarınsan, yarıquş kimi təsəvvür olunan Mürği-Xəndanı misal göstərmək olar. Burada diqqəti cəlb edən əsas amil qədim insanın öz ruhunun totemdə olduğunu güman etməsi, buna görə də onu yarınsan, yarıtotem (onqon) kimi təsəvvür etməsidir. Bunlar eyni zamanda xeyirxahlıq edən hamilərdir.

“Qurdoğlu” nağılının yaranmasında da eyni totem mifinin rolunu görürük. Qurddan doğulan qəhrəman adamcilla mübarizədə demiurqdan aldığı qüvvət vasitəsilə ona qalib gəlir (Azərbaycan Folkloru Antologiyası 2003: 8). Totem ruhunun insan ruhu ilə əlaqəsini “Ceyranın nağılı”nda da görürük. Nağılda Nisə totemin ürəyini, ətinə, yağını yeməklə totem ruhunu oğluna keçirir. Bu nağıl qurbankəsmə mərasimi ilə bağlıdır. Nağıldan da görüldüyü kimi, totemin müəyyən hissələri yeyilir. Nağılda əti yeyilən totem insanla kosmos arasında əlaqə yaradan magik qüvvədir. Bu magikliyi “Ceyranın nağılı”nda yarınsan, yarıceyran doğulan uşağın dərvişin çubuğu və dediyi sehirlə sözlərlə insana çevrilməsində də görürük. Belə nağıllarda totem ona sitayiş edən qəhrəmanın öz mifik əcdadına dönüşünü şüurda təmin etmiş olur.

Digər nağıllarda isə (məsələn, ilanla bağlı) totem mifi ilə nağıl arasında əlaqə birbaşa olur. Bunu ilana ərə gedən qızların onların dərilərini yandırması, sonradan onun ardınca gedib öz toteminə qovuşması şəklində müşahidə edirik. Bu cür nağıllar yaranışına görə daha ilkin sayıla bilər. İlanla bağlı miflərdə totem əcdadın hər hansı bir ilan növü olması aydın görünür. Totemə evlənmə nağılın əvvəlində, mifdə isə sonunda baş verir. Prof.

A.Nəbiyev Azərbaycan miflərinin inkişaf mərhələlərindən danışarkən totem miflərinin ilkin yaranmasını önə çəkir, ikinci mərhələyə isə qurd ilə öküz toteminin çarpaz qoşalaşmasını aid edir (Sehirli Sünbüllər, 1990: 5).

Dini miflərin nağıllarda inikası. Dini nağılların öyrənilməsi həm də tarixi keçmişimizi öyrənmək deməkdir. Son dövrə qədər Azərbaycan folklorşünaslığında dini nağıllar tədqiqat obyektı olmamışdır. Bunun bir səbəbi həmin mövzunun sovet dövründə düzgün anlaşılması və dini nağılların toplanılmaması olmuşdur. Digər bir səbəbi isə dini mifologiyanın öyrənilməsinə qoyulan qadağaya əməl edilməsidir. Aydınır ki, dini mifologiyayı bilmədən dini nağılları tədqiqi mümkün deyildir. Dini mifologiya dini dünyagörüş və dini miflər haqqında yaranan təfəkkür məhsuludur. Bu təfəkkürün əks olunduğu mətnlər isə dini miflər, dini rəvayətlər və dini nağıllardır.

Dini miflər dini şüurun məhsuludur. İlkin dini miflər də ibtidai dini təfəkkürün formalaşması nəticəsində yaranmışdır. İbtidai cəmiyyətlərin sosial həyatında bu təfəkkür sistemi öz bazasını animistik, fetişist, totemist, antropomorfist və magik şüur səviyyələrindən alır və onların qədim əcdada necə təsir etməsindən asılıdır. Onlar öz sosial həyatlarında bu şüur səviyyələrinin dini-magik xüsusiyyətlərini də qəbul etmişlər. İlk dini görüşlər məhz bu animist, fetişist, totemist və antropomorfist görüşlərin təsiri ilə yaranmışdır. İlkin cəmiyyətlərdə mifin rolu da dini təsirdə olmuş, cəmiyyətin nizamlayıcı vasitəsi kimi çıxış etmişdir. Dini spesifikada od kultu, su kultu, heyvan kultu, Ay kultu, Günəş kultu və s. nizamlayıcı rol oynamışdır.

İlk dini miflər teoqonik miflərdir, yəni qədim tanrıların fəaliyyəti haqqında yaranmışdır. Bu miflərin sonrakı inkişafı ölüm, axirət, qəzavü-qədər haqqında təsəvvürlərin genişlənməsinə səbəb olur, dünyanın sonu haqqında esxatoloji (ərəsət) miflərin yaranması ilə başa çatır.

İbtidai dini şüur magiyanın təsiri ilə öz həqiqi mənasını, faktik materialını itirəndə ona inanc kimi baxılır, baş verən hadisə də mifə çevrilir və inanc tipi olur. Bu da xüsusi olaraq, dini miflərin, rəvayətlərin və sonradan dini nağılların yaranmasına gətirib çıxarır. Dini miflər rəvayətə, lətifəyə və nağıla transformasiya olunan zaman dini dünyagörüş öz təbii inkişafında animizm, fetişizm, totemizm, antropomorfizm və magiya kimi şüur səviyyələrindən keçsə də, onların dini nağılın məzmununda izi qalmır.

Çoxallahlılıq dini kulturlara sitayişə əmələ gətirən qüvvədirsə, təkətanrıçılıq təkətanrıya sitayişə önə çıxarır. Dini şüurda təkətanrının yaranması ilə bütün dini strukturda dəyişiklik baş verir. Cənnət, cəhənnəm, mələklər, həyat-ölüm, axirət və s. haqqında yeni təsəvvürlər və onların dini strukturu əmələ gəlir, dini miflərin də formalaşmasının ikinci dövrü məhz təkətanrıçılığa bağlı olur.

Əgər dini miflərin birinci dövrü politeist düşüncəyə, onun şəxsləndirilmiş arxaik mifoloji tanrıları yaradan təbiətin qüvvələri ilə bağlı idisə, dini mifin ikinci dövrü həqiqi Allaha sitayiş, həyat və ölüm, günah, savab və axirət düşüncələri əks etdirməsi göz önündədir. Məhz dini mifin ikinci dövrü dini şüurda onu rəvayət və nağılla əvəz edən təbii prosesin başlanmasına gətirib çıxarır. Burada qədim dini rəvayətlərin öz tarixi funksiyasını başa vurması da rol oynayır. Köhnə dini rəvayət strukturu üzərində yeni rəvayət strukturu formalaşır.

Dini rəvayətin və dini nağılın quruluşlarını formalaşdıran dini motivlərdir. Bu motivlərin rəvayət və nağılda eyniliyi süjetin, məzmunun ilkin mərhələdə fərqlənməməsinə gətirib çıxarır. Lakin nağıl yaradıcılığı mürəkkəb proses olduğundan dini nağıl da dini rəvayətdən öz süjetinin daha təkmil olması ilə seçilməlidir. Bu prosesi Comərd qəssabla bağlı rəvayət və nağılda da görürük. “Comərd qəssab” nağılında Comərdin arzusu Hz. Əlini görməkdir. Hətta niyyət edib ki, arzusu baş tutsa, oğlunu onun yolunda qurban kəsəcək. Qəssab Comərdin bazarda “ağamın adı ilə” deyib ət satması da Hz. Əlinin nəzərindən qaçmır, onu sınaqdan sonra evinə qonaq gedir və Comərd dediyinə əməl edir, bir oğlunu qurban kəsir. İmam Əli əlini uşağın boğazına çəkib dirildir. Bu nağılda İbrahim peyğəmbərin oğlu İsmayılı Allaha qurban kəsmək istəməsi ilə bağlı mif motivi vardır. Nağılda da Comərd Hz. Əliyə olan sevgisini göstərmək üçün bu yoldan istifadə edir (AMEA Folklor İnstitutunun Arxiv). Eyni adlı rəvayətdə isə təsvir olunur ki, Comərd qəssab “Əli haqqı” deyib nökrə ət satır, arzusu da Hz. Əlini görməkdir. Bundan ötrü Hz. Əli üçün otaq da hazır edib. Onun adına tikilən otağın qapısının açıq olduğunu görən qəssab arvadına hirsələnir, otağın qapısını onlara qonaq gələn Hz. Əli açmış. Evə bir atlı gəlir, şahın xəstə olduğunu, Hz. Əli xətrinə dərman kimi bir şüşə oğlunun qanından istəyir. Hz. Əli sonradan bunu bilib cibindəki dərmanı uşağın burnuna iylədir, uşaq dirilir. Bu rəvayətdə də ölüb-dirilmə motivi vardır, lakin İsmayıl qurbanı ilə bağlı mifə də mətndə dolayısı ilə rast gəlirik. Comərd Hz. Əli xətrinə oğlunu kəsib qanından şaha göndərir. Eyni adlı başqa rəvayətdə də Comərdin oğlu dərviş libasında gələn Hz. Əliyə qulluq edərkən qəfildən ölür, Hz. Əli dərmanı onun burnuna iylədir dirildir (AMEA Folklor İnstitutunun Arxiv).

Dini nağılların mühüm bir hissəsi peyğəmbərlərin həyatı və fəaliyyətləri ilə bağlı yaranmışdır. Bu sıraya İsa peyğəmbər, Davud peyğəmbər, Əyyub peyğəmbər, Məhəmməd peyğəmbər və başqaları haqqında olan nağılları misal göstərmək olar. Bu cür nağıllar heç bir mif, yaxud rəvayət təsiri olmadan yaranan nağıllardır. “Həzrət İsanın möcüzəsi”, “Göz yaşı”, “İbrahimxəlil peyğəmbər” nağılları belə yaranmışdır. “Allahın Əyyub

peyğəmbəri sınağa çəkməsi” nağılı isə eyni motivin – peyğəmbərin sınanması motivi əsasında yaranmışdır və geniş nağıl məzmununa malikdir. Nağılda Əyyub peyğəmbərin 11 övladının ölümü ilə sınanması təsvir olunur. Peyğəmbər bu sınanmalar qarşısında özünü dözümlü aparır, nəticədə Allah onun 11 oğlunu dirildir (AMEA Folklor İnstitutunun Arxivi).

Beləliklə, dini nağılların yaranmasında 3 mərhələnin rolunun olduğunu görürük. Birinci mərhələ ibtidai mifoloji-dini görüşlərlə bağlıdır. Bu mərhələdə ibtidai dini miflərin qədim nağıl yaradıcılığına təsiri haqqında söz demək çətindir. Çünki miflə qədim nağıl arasında sərhəd olmamışdır, buna görə də tədqiqatçılar (M.H.Təhmasib və b.) belə mifləri nağıl adlandırırlar. İkinci mərhələdə mifoloji-dini dünyagörüşün rolunun artması ilə tarixi mif şüurunun dini şüura çevrilməsi baş verir. Bunun nəticəsində sırf olaraq qədim tanrılar haqqında dini anlayışlar və üç dünya haqqında dini təsəvvürlər yaranır və bunun nəticəsində də ibtidai dini təfəkkürün məhsulu kimi ilkin dini miflər formalaşır. Üçüncü mərhələdə mifoloji şüurun tarixi şüurla əvəzlənməsi nəticəsində xüsusi dini inanclar dini şüuru formalaşdırır. Mifoloji şüurun formalaşması ilə əlaqədar onun yaratdığı mif xəzinəsinin bir hissəsinə folklor, bir hissəsinə isə din yiyələnir. Bu mərhələdə dini şüur qədim dini strukturları mənimsəyir, mif motivlərindən istifadə olunmaqla dini nağıl yaradıcılığına başlanır. Bu mərhələnin sonunda isə islami düşüncəyə əsaslanan, müqəddəs şəxsiyyətlər, dini hadisələr və dindən bəhs edən nağılların yarandığını görürük.

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycan Nağılları*. (1963). 5 Cildə. 4-Cü Cild. Bakı: Azərbaycan EA Nəşriyyatı.
Azərbaycan Folkloru Antologiyası. (2003). Ağbaba Folkloru. VIII Kitab. Bakı: Səda.
Bahaeddin Ögel. (1971). *Türk Mitolojisi*. I Cild. Ankara.
Bəydili C. (2007). *Türk Mifoloji Obrazlar Sistemi: Struktur Və Funksiya*. Bakı: Mütərcim.
Фрейденберг О. Ф. (1978). *Миф и литература древности*. М.: Наука,
Мелетинский Е.М. (1958). *Герой волшебной сказки (Происхождение героя)*. М.: Восточной Литературы.
Мифологический словарь. (1991). М.: Советская энциклопедия.
Şehirli Sünbüllər: Azərbaycan Mifləri. (1990). Toplayanı A.Nəbiyev. Bakı: Gənclik.

Резюме

Структура азербайджанских сказок довольно сложна. Структурные модели играют решающую роль в формировании сказок. Структура мифа охватывает этнографические, эсхатологические, календарные, демонологические, этиологические, теологические и космогонические термины. Мифологические термины раскрывают тему, сюжет, идею и художественную ценность произведения, что является национальным достоянием. В структуре сказок присутствуют эзотерические и экзотерические, космогонические легенды с генеалогическими, антропоморфными, зоохимическими, тотемными, религиозными и другими вкраплениями. Все это долгое время состояло из фантастических созданий. Каждая легенда в соответствии с содержанием делится на местные и социальные сказки, аллегорические сказки, просто сказки и религиозные рассказы. Такие рассказы встречаются в Азербайджане повсюду.

Ключевые слова: Рассказ, тотем, змея, пассифлора, традиция, миф.

(Алиев Р. Роль мифической модели в создании сюжетного рассказа)

Түйіндеме

Əzərbaycan ertegilərinin quruluşu öte күрделі. Quruluşu modeler ertegilerdi kalıptastıruda şeuşü röl atqaradı. Mif quruluşu kosmogoniyalıq mif, etnoqrafiyalıq, күntizbelik, esxatologiya, demonologiyalıq, etiologiyalıq, және басқа да теологиялық терминдерді қамтиды. Ұлттық қазынамыз болып табылатын мифтердегі терминдер тақырыптың, сюжеттің, идеяның және шығарманың көркемдік құндылығын көрсетеді. Ертегілер құрылымы эзотерикалық және экзотериялық, генеалогиялық, антропоморфты, зоохимиялық, тотемдік, діни және басқа да ғарыштық аңыздарды қамтиды. Осының барлығы ұзақ уақыт бойы фантастикалық жаратылыстардан тұрды. Әрбір аңыз мазмұнына қарай жергілікті және әлеуметтік ертегілер, аллегориялық ертегілер, қарапайым ертегілер мен діни әңгімелер болып бөлінеді. Мұндай әңгімелер Әзərbayжанда көптеп кездеседі.

Кілт сөздер: Әңгіме, тотем, жылан, пассифлора, рәсім, миф.

(Алиев Р. Сюжетті әңгімелерді құруда миф модельдерінің рөлі)

MAZMUŇY, CONTENTS

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ

Ömer Küçükmehtmetoğlu (Türkistan)	Dr. Öğretim Üyesi Halit Aşlar ile Röportaj	5-15
Halit Aşlar (Bişkek)	Modern Kırgız Edebiyatında İlk Yazarlar ve İlk Hikâyeler The Modern Kyrgyz Storytelling: the First Writers, the First Novels	16-40

ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ

Николай ЕГОРОВ (Чебоксары)	Синопис концептуальной парадигмы истории прототюркской этнолингвокультурной общности (I тысячелетие до н.э.)	41-57
Nikolay EGOROV (Cheboksary)	Synopsis of the Conceptual Paradigm of the History of Proto-Ethnolinguistical Community (I millennium bc.uh.)	
Ercan ÖMİRBAYEV (Türkistan)	Kazak Edebi Dili ve Dönemlere Ayırma Meselesi Kazakh Literary language and Problems of Division For the Period	58-67
Yıldız IŞIK (Ankara)	"Kadın" Sözcüğünün Tarihsel Süreç İçerisinde Değişen Anlamları "Women" in the History of the Historical Process Changing Meanings	68-84
Durdona MAHKAMOVA Nodirbek JO'RAQO'ZIYEV (Toshkent)	Mustaqillik Davri O'zbek Tilshunosligida Turkiy Tub So'zlarga Yangicha Qarash	85-93
Durdona MAHKAMOVA Nodirbek JURAKUZIYEV (Tashkent)	A New Look at the Old Turkic Root Word in the Uzbek Language	

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР

Жанымгүл КАМАЛҚЫЗЫ (Түркістан) Zhanimgul KAMALKYZY (Turkestan)	Р.Бердібай рубайларының тақырыптық және көркемдік құндылықтары Thematic and Artistic Values of Rahmanqul Berdibai's Rubais	94-108
Ramil ӘЛІЙЕВ (Bakı) Ramil ALIYEV (Baku)	Nağıl Süjetinin Formalaşmasında Mif Modellərinin Rolu The Role of Myth Models in the Formation of the Tale Plot	109-123

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты

Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекенжайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласы

Бекзат Саттарханов даңғылы № 29

Телефон. 8 (72533) 3-16-78

Журналдың электрондық нұсқасын www.ayu.edu.kz сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көркемдеуші редактор А.Авжы

Ағылшын тілі редакторы А.Евлер

Орыс тілі редакторы А.Байтуова

Қазақ тілі редакторы Е.Жиенбаев

Басуға 27.06.2018 ж. қол қойылды.

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 8,0.

Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.